

ISSN 2518-752X

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNİVERSİTETİ

Elmi Xəbərlər
Research Papers
Вестник

№4, 2021

ISSN 2518-752X

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

Elmi Xəbərlər

Research Papers

Вестник

№ 4, 2021

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin
12.01.01-ci il tarixli 132 saylı əmri ilə
qıf verilmişdir.*

TƏSİSÇİ: AZƏRBAYCAN DİLLƏR UNIVERSİTETİ

Redaksiya heyəti:

Abdullayev Kamal (baş redaktor)

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., akademik,
AMEA-nın həqiqi üzvü)

Hacıyeva Aytən (baş redaktorun müavini)

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

Abdiyeva Ədalət

(Azərbaycan Dillər Universiteti, s.f.d., dosent)

Əliyev Əzim

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Əliyev Məmməd

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Bəşirov Vidadi

(Azərbaycan Dillər Universiteti, p.f.d., dosent)

Cəfərov Amil

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.f.d., dosent)

İmanov Muxtar

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., akademik,
AMEA-nın həqiqi üzvü)

İsmayılov Bilal

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Kunina İrina

(Azərbaycan Dillər Universiteti, s.f.d., dosent)

Qaziyeva Məsməxanım

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Sabitova Aynur

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Şahmuradov Aqil

(Azərbaycan Dillər Universiteti, t.f.d., dosent)

Veysəlli Fəxrəddin

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Zeynalov Əsgər

(Azərbaycan Dillər Universiteti, f.e.d., professor)

Məsləhətçi heyəti:

Bejenaru Lyudmila (Rumıniya)

(Yasski Universiteti, professor)

Bondarev Aleksandr (Rusiya)

(Moskva Dövlət Linqvistik Universiteti, professor)

Kovaşç Zoltan (Macarıstan)

(Budapeşt Dövlət Universiteti, professor)

Hartman Ziqlinde (Almaniya)

(Osvalt fon Volkenştayn Cəmiyyəti, Azərbaycan
Dillər Universiteti, professor)

Qotsiridze David (Gürcüstan)

(Tbilisi Dövlət Universiteti, professor)

Nesterov Aleksandr (Rusiya)

(Ural Federal Universiteti, professor)

Taraseviç Larisa (Belarus)

(Minsk Dövlət Linqvistik Universiteti, professor)

Sertkaya Osman (Türkiyə)

(İstanbul Dövlət Universiteti, professor)

Məsul katib: Musayeva Afət

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

Korrektor: Xanbəyova Amalya

(Azərbaycan Dillər Universiteti)

FOUNDER: AZERBAIJAN UNIVERSITY OF LANGUAGES

Editorial board:

Abdullayev Kamal (editor-in-chief)

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Hajiyeva Aytan (deputy editor)

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Abdiyeva Adalat

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Aliyev Azim

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Aliyev Mammad

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Bashirov Vidadi

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Jafarov Amil

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Imanov Mukhtar

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
academician, corresponding member of ANAS)*

Ismayilov Bilal

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Kunina Irina

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Gaziyeva Masmakhanum

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Sabitova Aynur

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Shahmuradov Agil

*(Azerbaijan University of Languages, Phd.
assos.professor)*

Veysalli Fakhraddin

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Zeynalov Asgar

*(Azerbaijan University of Languages, D.Sc.,
professor)*

Advisory Board:

Bejenaru Luidmila (Romania)

(Yassky University, professor)

Bondarev Aleksandr (Russia)

*(Moscow State Linguistic University, D.Sc.,
professor)*

Kovashech Zoltan (Hungary)

(Budapest State University, D.Sc., professor)

Hartmann Sieglinde (Germany)

*(Osvalt von Volkenstein, Azerbaijan University of
Languaged, D.Sc., professor)*

Gotsiridze David (Georgia)

(Tbilisi State University, D.Sc., professor)

Nesterov Aleksandr (Russia)

(Ural Federal University, D.Sc., professor)

Tarasevich Larisa (Belarus)

(Minsk State Linguistic University, D.Sc., professor)

Sertkaya Osman (Turkey)

(Istanbul State University D.Sc., professor)

Executive Secretary: **Musayeva Afet**

(Azerbaijan University of Languages)

Proofreader: **Khanhuseynova Amalya**

(Azerbaijan University of Languages)

УЧРЕДИТЕЛЬ: АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ ЯЗЫКОВ

Редакционный совет:

Главный редактор

Абдуллаев Камал д.ф.н., акад.,
действительный член НАНА,
Азербайджанский Университет Языков

Заместитель главного редактора

Гаджиева Айтген к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Абдиева Адалет к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Алиев Азим к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Алиев Мамед д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков

Баширов Видади к.п.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Вейселли Фахраддин д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков

Газиева Месмеханым д.ф.н., проф.,

Азербайджанский Университет Языков

Джафаров Амиль к.ф.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Зейналов Аскер д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков

Иманов Мухтар д.ф.н., акад.,
действительный член НАНА,
Азербайджанский Университет Языков

Исмаилов Биалал д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков

Куннина Ирина к.с.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Сабитова Айнура д.ф.н., проф.,
Азербайджанский Университет Языков

Шахмурадов Агиль к.и.н., доц.,
Азербайджанский Университет Языков

Экспертный совет:

Беженару Людмила проф. Ясски Университет,
Румыния

Хартманн Зигленде проф.,
Витсбургский Университет, Германия
Азербайджанский Университет Языков

Гоциридзе Давид, проф. Тбилисского
государственного Университета, Грузия

Нестеров Александр проф., Уральский
Федеральный Лингвистический Университет,
Россия

Серткая Осман проф, доктор наук,
Стамбульский Университет, Турция

Бондарев Александр проф.,
Московский Государственный Лингвистический
Университет, Россия

Ковашеч Золтан проф., Будапештский
Университет, Венгрия

Тарасевич Лариса проф.,
Минский Государственный Лингвистический
Университет, Белоруссия

Ответственный секретарь: **Мусаева Афет**
(Азербайджанский Университет Языков)

Корректор: **Хангусейнова Амалья**
(Азербайджанский Университет Языков)

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

<i>Aytən Məmmədova (ADU)</i> NORVEÇ DİLİNİN FONEM SİSTEMİNƏ DAİR: TONEM VƏ VURĞU	11
<i>Lətifə Şirzadova (ADU)</i> SİNONİM PARADİQMLƏRİ MƏTNDAXİLİ ÜSLUBİ VASİTƏ KİMİ.....	16
<i>Natella Atakişiyeva (ADU)</i> COĞRAFİ ADLARIN ORFOQRAFİYASI.....	20
<i>Şahnaz Abdullayeva (BDU)</i> BEYNƏLXALQ İNFORMASIYA MÜBADİLƏSİNDƏ TƏHLÜKƏSİZLİYİN TERMİNOLOJİ PROBLEMLƏRİ.....	24
<i>Səyyarə Quliyeva (ADU)</i> İNGİLİS BƏDİİ MƏTNİ VƏ YENİ İNFORMASIYA	28
<i>Xəzrin Zeynalova (NU)</i> REALIALARA ÜMUMİ BAXIŞ.....	34
<i>Medea Metreveli (Y.Qoqebaşvili adına Telavi Dövlət Universiteti)</i> ONOMATOPEİK SÖZLƏRİN TİPOLOJİ TƏHLİLİ (RUS, İNGİLİS, İTALYAN VƏ GÜRCÜ DİLLƏRİNİN MATERİALİ ƏSASINDA).....	38

ƏDƏBİYYAT

<i>Lalə Namazova (ADU)</i> “ÇOV DARLIQDA UÇURUMDAN QORUYAN” ROMANI “ROMAN-MİF” MODELİ KİMİ.....	46
<i>Nəzrin Məhərrəmovə (ADU)</i> XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ SATİRİK POEZİYADA ANA DİLİ MÖVZUSU MİLLİ ÖZÜNÜDƏRKİN ATRİBUTLARINDAN BİRİ KİMİ	53
<i>Zöhrə Eyyubova (AU)</i> HERMAN MELVİLLİN ERKƏN YARADICILIĞINDA DƏNİZ MÖVZUSU	58

METODİKA

<i>Aynur Məmmədova (ADU)</i> PUBLİSİTİK DİSKURS İCTİMAİ-SİYASİ LEKSİKANIN FƏALİYYƏT SAHƏSİ KİMİ.....	62
--	----

Günel İsgəndərova (BMU)
XARİCİ DİLİN TƏDRİSİNDƏ BRİTANIYA VƏ AMERİKA İNGİLİSCƏSİ
ARASINDAKI LÜĞƏT FƏRQLƏRİ.....67

Mələk Məmmədov (291 Nəli Ekologiya liseyi)
İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ KOMMUNİKATİV QRAMMATİKANIN
TƏTBİQİ YOLLARI.....74

PEDAQOGİKA

Nigar Zeynalova (ADU)
KREATİVLİYİN FORMALAŞMASINA TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏR
VƏ ONLARIN TƏHLİLİ.....82

PSIXOLOGİYA

Ceyhun Alıyev (ADU)
DƏYƏRLƏR – DİNİ VƏ MİLLİ İDENTİKLİYİN
SOSİAL SƏRMAYƏSİ KİMİ92

İCTİMAİ ELMLƏR

Elnarə Cabbarova (ADPU-nun Şəki filialı)
AZƏRBAYCANDA XATİRƏ MUZEYLƏRİNİN TƏŞKİLİ TARİXİ.....98

Mətanət Yusifova (Mingəçevir Dövlət Universiteti)
MÜASİR DÖVRDƏ GƏNCLƏR SİYASƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ.....103

TİBB ELMLƏRİ

Rəna Əhmədova, Aytən Quliyeva (ADU)
KƏSKİN PNEVMONİYA108

Yeganə Məmmədova, Nahidə Məmmədova (ADU)
HASK-XƏSTƏLİYİ VƏ YA İNKONTİNENSİYA114

PERSONALİLƏR

MƏDİNƏ GÜLGÜN – 95.....119

XRONİKA.....121

CONTENTS

LINGUISTICS

<i>Aytan Mammadova (AUL)</i> ON THE PHONOLOGICAL SYSTEM OF NORWEGIAN: TONEM AND STRESS.....	11
<i>Latifa Shirzadova (AUL)</i> SYNONYMOUS PARADIGMS AS A STYLISTIC DEVICE WITHIN THE TEXT.....	16
<i>Natella Atakishiyeva (AUL)</i> ORTHOGRAPHY OF GEOGRAPHICAL NAMES.....	20
<i>Shahnaz Abdullayeva (BSU)</i> ISSUES OF SECURITY TERMINOLOGY IN INTERNATIONAL INFORMATION EXCHANGE.....	24
<i>Sayyara Guliyeva (AUL)</i> ABOUT ENGLISH LITERARY TEXT AND NEW INFORMATION.....	28
<i>Khazrin Zeynalova (NU)</i> THE GENERAL OVERVIEW OF REALIA.....	34
<i>Medea Metreveli (Telavi State University named after I.Gogebashvili)</i> TYPOLOGICAL ANALYSIS OF ONOMATOPOEIC WORDS (BASED ON THE MATERIAL OF RUSSIAN, ENGLISH, ITALIAN AND GEORGIAN LANGUAGES).....	38

LITERATURE

<i>Lala Namazova (AUL)</i> J.D.SALINGER'S NOVEL "THE CATCHER IN THE RYE" AS A MODEL OF "NOVEL-MYTH".....	46
<i>Nazrin Maharramova (AUL)</i> NATIVE LANGUAGE THEME AS A COMPONENT OF THE NATIONAL SELF-AWARENESS IN SATIRIC POETRY IN THE BEGINNING OF THE 20 TH CENTURY.....	53
<i>Zohra Eyyubova (AU)</i> MARINE THEME IN HERMAN MELVILLE'S EARLY CREATIVITY.....	58

METHODICS

<i>Aynur Mammadova (AUL)</i> PUBLICIST DISCOURSE AS A FIELD OF ACTIVITY OF SOCIO-POLITICAL LEXICON.....	62
---	----

Gunel Isgandarova (BEU) VOCABULARY DIFFERENCES BETWEEN BRITISH AND AMERICAN ENGLISH IN TEACHING FOREIGN LANGUAGE.....	67
Melek Mammadova (Ecology Lyceum № 291) THE APPLYING COMMUNICATIVE GRAMMAR IN TEACHING ENGLISH.....	74
PEDAGOGICS	
Nigar Zeynalova (AUL) FACTORS AFFECTING THE DEVELOPMENT OF CREATIVITY AND THEIR ANALYSIS.....	82
PSYCHOLOGY	
Jeyhun Aliyev (AUL) VALUES AS A SOCIAL INVESTMENT OF RELIGIOUS AND NATIONAL IDENTITY.....	92
SOCIAL SCIENCES	
Elnara Jabbarova (Sheki branch of ASPU) HISTORY OF THE ORGANIZATION OF MEMORIAL MUSEUMS IN AZERBAIJAN.....	98
Matanat Yusifova (Mingachevir State University) THE BASIC STRATEGIES OF YOUTH POLICY AT THE MODERN STAGE.....	103
MEDICAL SCIENCES	
Rana Ahmadova, Aytan Guliyeva (AUL) SEVERE PNEUMONIA.....	108
Yegana Mammadova, Nahida Mammadova (AUL) OAB SYNDROME OR INCONTINENCE.....	114
BIG NAMES	
MADINA GULGUN – 95.....	119
UNIVERSITY LIFE.....	121

ОГЛАВЛЕНИЕ

ЛИНГВИСТИКА

- Айтен Маммадова (АУЯ)**
О СИСТЕМЕ ФОНЕМ НОРВЕЖСКОГО ЯЗЫКА: ТОНЕМ И УДАРЕНИЕ.....11
- Латифа Ширзадова (АУЯ)**
СИНОНИМИЧЕСКИЕ ПАРАДИГМЫ КАК СТИЛИСТИЧЕСКИЙ
ПРИЕМ В ТЕКСТЕ.....16
- Нателла Атакишиева (АУЯ)**
ОРФОГРАФИЯ ГЕОГРАФИЧЕСКИХ НАЗВАНИЙ.....20
- Шахназ Абдуллаева (БГУ)**
ВОПРОСЫ ТЕРМИНОЛОГИИ БЕЗОПАСНОСТИ В МЕЖДУНАРОДНОМ
ИНФОРМАЦИОННОМ ОБМЕНЕ.....24
- Саяра Гулиева (АУЯ)**
ОБ АНГЛИЙСКОМ ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ
И НОВОЙ ИНФОРМАЦИИ.....28
- Хазрин Зейналова (НУ)**
ОБЗОР РЕАЛИЙ.....34
- Медея Метревели (Телавский государственный университет им.
Я.Гогебашивили)**
ОНОМАТОПЕИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ В РАЗНЫХ ЯЗЫКАХ (НА ОСНОВЕ
МАТЕРИАЛОВ РУССКОГО, АНГЛИЙСКОГО, ИТАЛЯНСКОГО
И ГРУЗИНСКОГО ЯЗЫКОВ)38

ЛИТЕРАТУРА

- Лала Намазова (АУЯ)**
РОМАН ДЖ.Д.СЭЛИНДЖЕРА «НАД ПРОПАСТЬЮ ВО РЖИ» КАК МОДЕЛЬ
«РОМАННОГО МИФА»46
- Назрин Магеррамова (АУЯ)**
ТЕМА РОДНОГО ЯЗЫКА КАК ОДИН ИЗ АТРИБУТОВ НАЦИОНАЛЬНОГО
САМОСОЗНАНИЯ В САТИРИЧЕСКОЙ ПОЭЗИИ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА.....53
- Зохра Эйюбова (АУ)**
МОРСКАЯ ТЕМА В РАННЕМ ТВОРЧЕСТВЕ ГЕРМАНА МЕЛЬВИЛЯ.....58

МЕТОДИКА

- Айнур Мамедова (АУЯ)**
ЖУРНАЛИСТСКИЙ ДИСКУРС КАК ПОЛЕ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЛЕКСИКИ.....62
- Гюнель Искендарова (БИУ)**
СЛОВАРНЫЕ РАЗЛИЧИЯ МЕЖДУ БРИТАНСКИМ И АМЕРИКАНСКИМ
АНГЛИЙСКИМ ЯЗЫКОМ ПРИ ОБУЧЕНИИ ИНОСТРАННОМУ ЯЗЫКУ.....67
- Мелек Мамедова (Экологический лицей №291)**
ПРИМЕНЕНИЕ КОММУНИКАТИВНОЙ ГРАММАТИКИ В
ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА..... 74

ПЕДАГОГИКА

- Низяр Зейналова (АУЯ)**
ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА РАЗВИТИЕ КРЕАТИВНОСТИ
И ИХ АНАЛИЗ..... 82

ПСИХОЛОГИЯ

- Джейхун Алыев (АУЯ)**
ЦЕННОСТИ – КАК СОЦИАЛЬНАЯ ИНВЕСТИЦИЯ РЕЛИГИОЗНОЙ И
НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ.....92

СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ

- Эльнара Джаббарова (Шекинский филиал АГПУ)**
ИСТОРИЯ ОРГАНИЗАЦИИ МЕМОРИАЛЬНЫХ МУЗЕЕВ
В АЗЕРБАЙДЖАНЕ.....98
- Матанет Юсифова (МГУ)**
ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПОЛИТИКИ МОЛОДЕЖИ НА
СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ.....103

МЕДИЦИНСКИЕ НАУКИ

- Рена Ахмедова, Айтен Гулиева (АУЯ)**
ОСТРАЯ ПНЕВМОНИЯ.....108
- Йегане Мамедова, Нахида Мамедова (АУЯ)**
ЗАБОЛЕВАНИЕ ГМП ИЛИ ИНКОНТИНЕНЦИЯ.....114

ПЕРСОНАЛИИ

- МАДИНА ГЮЛГУН – 95.....119
- ХРОНИКА.....121

DİLÇİLİK

Aytən Məmmədova
Azərbaycan Dillər Universiteti

NORVEÇ DİLİNİN FONEM SİSTEMİNƏ DAİR: TONEM VƏ VURĞU

Açar sözlər: fonologiya, prosodiya, tonem, vurğu

Keywords: phonology, prosody, tone, stress

Ключевые слова: фонология, просодия, тонем, ударение

Bu məqalədə Norveç dilinin fonem sistemi və prosodiyasının qısa mənzərəsi təqdim edilir. Ümumiyyətlə, fonologiya fonemlərdən bəhs edən dilçilik sahəsi olmaqla yanaşı, səs və məna ilə bağlı qaydalar toplusu kimi səciyyələndirilir. Bu qaydalar əsasında biz danışq üzlərinin yaratdığı səslərə müəyyən bir məzmun yükləyə bilirik. Bu zaman səs və məzmun sistemətik şəkildə, yəni eyni məzmun eyni səs işarəsi ilə, fərqli məzmun da fərqli səs işarələri ilə əlaqələndirilir. Məsələn, Norveç dilində *unn*¹ [ʉn:] (*mənası*: arzula) və *ond*² [un:] (*mənası*: pis) sözlərinə fərqli mənalar veriləcəkdir, çünki onlar sistemətik və səs baxımdan fərqlidirlər. *Unn* və *ond* sözlərini *minimal cüt*lər hesab etmək olar. *Minimal cüt* bir səslə fərqlənən iki söz deməkdir, yəni sözdəki bir fərqli səs yeni bir məna ifadə edir. Beləliklə, nümunədəki [ʉ] və [u] səsləri fərqli fonemləri ifadə etməklə Norveç dilində məna fərqi yaradan funksiya daşıyır [6, s.2]. Beləliklə, fonologiya məna və ya məzmun ifadə etmək üçün istifadə etdiyimiz dil vahidlərinin funksiyasını öyrənən dilçilik sahəsidir.

Hər bir dilin və dialektin özünəməxsus fonem sistemi vardır. Fonem dedikdə, dil sistemində özü kimi başqa vahidlərə qarşı qoyulan, dildə sözləri, söz formalarını, istənilən dil ifadəsini fərqləndirməyə xidmət edən, struktur baxımdan bölünən və maddi varlığı səsdən ibarət olan ən xırda dil vahidi başa düşülür [8, s.172-174]. Fonemlərin məhz bu xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla onların fərqli dil və dialektlərdəki xüsusiyyətlərini araşdırmaq maraqlıdır.

Fonoloji nəzəriyyədə fonemlər əvvəlki kimi mərkəzi rol oynamır, çünki fonemlər artıq sadə, analiz oluna bilinməyən vahid kimi deyil, fərqli xüsusiyyətlər toplusu hesab edilir [10, s.1]. Buraya fonemlərin məna və ya məzmun yaradan əlamətlərini, fono-morfoloji, fono-fizioloji akustik cəhətlərini və s. aid etmək olar. Əvvəldə də qeyd edildiyi kimi qrammatikada hər bir fonem üçün tələffüz qaydaları mövcuddur. Bu qaydalar hər hansı bir fonemin söz daxilində necə işlənməsinin izahını verir.

Fonemlərin düzümündə prosodik və ya supersegment əlamətlər (ton, intonasiya, vurğu) mühüm rol oynayır. Vurğu, kəmiyyət (sadə və mürəkkəb işarələr) və tonem kimi prosodik faktorların hər birinin özünəməxsus funksiyaları vardır və ya başqa sözlə, hər biri müxtəlif sözləri müqayisə etməyə kifayət edir.

Prosodiya

“İzahlı dilçilik terminləri” adlı sorğu lüğətində prosodiyanın iki mənası göstərilir. İlk növbədə nitqin segmentüstü (supersegment) xüsusiyyətlərinin – tonun ucalığı, uzunluq, yüksəklik və vurğu kimi əlamətlərin ümumi adı qeyd edilmişdir. Digər anlamı isə nitqin üzvlənməsi (üzlərə bölünməsi) və üzvlənmiş hissələrin birləşməsinin üsul və vasitələri ilə bağlıdır. Bura a) ahəng – əsas tonun yüksəlməsi və alçılması; b) dinamika – az, ya çox güclü vurğunun düzümü, sıralanması; c) temp – nitqin nisbətən sürətli və ya yavaş tələffüzü; ç) fasilə – tələffüzün arada kəsilməsi kimi fonetik vahidlər daxil edilmişdir. Prosodik ifadə vasitələri dedikdə isə vurğu, ton, uzunluq və s. hadisələrlə əlaqədar olan, onlara aid olan ifadə vasitələri başa düşülür [1, s.221].

Prosodik, başqa sözlə, supersegment xüsusiyyətlər hər hansı dilin fonoloji strukturunun bir hissəsidir. Supersegment anlayışı adından göründüyü kimi segmentüstü cəhətləri, yəni birdən daha çox segmenti ehtiva edir. Fonemlərin fonoloji analizində prosodik komponentlərə *vurğu, tonem və kəmiyyət* daxildir. Qeyd edilənlər özləri də heca ilə əlaqəlidir. Dilçilik ədəbiyyatında prosodiya termini çox vaxt intonasiyanın tərkib hissələrindən biri kimi izah olunur. Prosodiya (yunan. prosodikos –vurğuya aid olan) – vurğu, intonasiya, intensivlik, temp və tembr kimi fonetik nitq vahidlərinin çoxluğudur. Bir qayda olaraq, onun reallaşdırılması üçün nitqin səsdən daha böyük segmentləri tələb edilir [4, s.21]. Beləliklə, biz prosodiya dedikdə əsasən vurğu, uzunluq, ton və s. səs hadisələri ilə bağlı ifadə vasitələrini nəzərdə tuturuq.

Ağamusa Axundov “Azərbaycan dilinin fonetikasi” kitabında intonasiyanın tərkib hissələrini fəvqəlxətti fonetik vahidlərin, başqa sözlə, prosodik ünsürlərin (melodika, ritm, intensivlik, vurğu, temp, tembr, fasilə və s.) kompleksindən ibarət olub, müxtəlif sintaktik mənə və kateqoriyalar, ekspressiv və emosional münasibətlər ifadə etməyə xidmət göstərən fono-qrammatik vasitə kimi səciyyələndirir [2, s.292].

Norveç dilində tonem

Tonlu dillərdə hecanın sayı tonun sayına, vurğulu dillərdə isə fonetik sözün sayı vurğunun sayı ilə müəyyən edilir. Məs., Azərbaycan dilində /Səhərə yaxın qar yağırdı// cümləsində iki fonetik söz var [9, s.14].

Norveç dili tonem dil hesab olunur. Norveç dilində Tonem 1 və Tonem 2 arasında nəzərəçarpan bir fərq vardır. Bu fərq özünü onda göstərir ki, sözdəki hecalardan biri qüvvətli, digərləri isə zəif vurğu ilə deyilir. Məsələn, bəndər (*tonem 1*) [kəndli] – bəndər (*tonem 2*) [lobya] sözlərində birinci sözün ilk hecası qüvvətli deyildiyi halda, ikinci sözdə vurğu sonuncu hecaya düşür. Bu iki sözün mənası tonem 1 və ya tonem 2 ilə deyilməsindən aslı olaraq dəyişir. Məsələn, “Jeg liker å spise bønner” [Mən lobya yeməyi sevirəm] cümləsində “bønner” sözü tonem 1 ilə ifadə edilərsə, yanlış bir mənə alınacaqdır. Bu tələffüz fərqi ayırd etmək xarici tələbələr üçün çətin gələ bilər. Lakin altıya qədər tonemi olan Çin dialektləri ilə müqayisədə Norveç dilinin tonemlərinin az funksiyası vardır. Avropa dillərindən isə Norveç dili, İsveç dili, Baltik və Serb-xorvat dillərinin tonemləri mövcuddur.

Norveçdə aparılan ilkin tədqiqatçılar akustik ölçü alətlərinə sahib deyildilər. Buna görə də onlar melodiyları yalnız fiziki eşitmə yolu ilə qeyd edirdilər. Ən qədim mənbələrdə tonemlər musiqi notları vasitəsilə təqdim edilirdi. Norveç tonemlərinin ilk instrumental təhlili fonetika üzrə tədqiqatçı Ernst V.Selmer tərəfindən həyata keçirilmişdir. O, alman tədqiqatçı Ernst A.Meyerin hazırladığı səs aparatı köməyi ilə etmişdir. 1919-cu ildə Selmer Oslo tonemləri haqqında təhlilini çap etmişdir. 1921-ci ildə Bergen dialektindəki tonemlərlə bağlı təhlil aparmışdır. 1927-ci ildə isə Stavanger dialekti ilə bağlı eyni təhlili həyata keçirmişdir. Selmerin tədqiqatları çoxlu sayda test sözlərin tonemlərini ehtiva edir. Selmerin gəldiyi təhlil nəticəsinə görə Bergendialektində Tonem 1 və Tonem 2 qrafiki hazırlanmışdır, lakin bu iki tonem arasında böyük bir fərq yoxdur və bu tonemlər demək olar ki, eynidir.

Selmer bu məqamı qeyd etsə də, təhlildən əlavə bir nəticəyə gəlmir. Bu bənzərlər sonralar Norveç tonemlərinin təhlilində önəmli istiqamətlərdən birinin əsasını təşkil etdi. Ümumiyyətlə, Selmer Norveç tonemlərinin fonetikasını elmi şəkildə araşdıran pioner tədqiqatçı sayılır. Ondan sonra 1990-cı ilə qədər olan tonemlərlə bağlı önəmli araşdırmalar Fintoft (1970) və Fintoft və Mjaatvatn (1980) araşdırmaları hesab edilir. Fintoftun 1970-ci ildə apardığı araşdırmada Norveçin beş dialekti, yəni, Oslo, Stavanger, Bergen, Olesund və Tronhaym dialektlərinin tonemləri araşdırılmışdır. Bütün bu dialektlər üçün test sözlər əsasında tonem sxemləri hazırlandı. Fintoft və Mjaatvatnın 1980-ci ilə aid araşdırması bu günə qədər Norveçdə tonemlərin fonetikasını tədqiq edib toplu halında hazırlayan yeganə tədqiqat hesab edilir [5, s.139].

Norveç dilində vurğu

Vurğu fonoloji baxımdan Norveç dilinə uyğun hesab edilən bir ifadə vasitəsidir. Müəyyən bir söz birləşməsində bir və ya bir neçə hecalar vurğu qəbul edə bilər. Buna baxmayaraq Norveç dilində vurğunun çox az dərəcədə məna dəyişmə funksiyası vardır. Çünki vurğunun yeri adətən öngörülən olur.

Vurğu qəbul edən heca yanaşı hecalardan daha yüksək tonla deyildiyindən daha aydın eşidilir. Vurğunun bir və ya bir neçə fonetik xüsusiyyətlə əlaqəli olması da vurğulu hecanın daha aydın eşidilən olmasına səbəb ola bilər. Bu fonetik xüsusiyyətlərə intensivlik və ton yüksəkliyi aiddir. Vurğu ilə əsas problemlərdən biri onun fonetik əlamətlərini ümumiləşdirmək olmur. Belə ki, biz öz dilimizin, dilimizə yaxın və ya tez-tez eşitdiyimiz dillərin sözlərində vurğunun yerini asanlıqla müəyyən edə bilərik, bizə tanış olmayan digər dillərdə vurğunun yerini təyin etmək çətin ola bilər. Buna görə də vurğunun yeri eyni zamanda müəyyən dərəcədə mədəni öyrənmə ilə də şərtlənir. Belə ki, biz müəyyən vurğunun müəyyən bir hecaya düşdüyünü eşidə yaxud təxmin edə bilməyimizin səbəbi vurğunun məhz həmin yerdə olması ilə bağlı öyrəndiyimiz qaydalardır. Norveç dilində həmçinin vurğunun fərqli hecalara düşmə halları da vardır. Məsələn, Norveçin şimali Gūdbransdal əyalətindən olan bir şəxs “mjølkebil” sözündə vurğunu son hecadə işlədir [mjæl.kə.¹bi:l] [5, s.94]. Beləliklə, fonoloji signal vurğulu hecalarla bağlı özəllikləri ehtiva etdiyi halda vurğunun yerini müəyyənləşdirmək asan ola bilər. Lakin bunu digər xarici dillərə tətbiq edə bilməməyimizin səbəbi hər bir dilin özünəməxsus fonetik xüsusiyyətlərinin mövcudluğudur.

Norveç dilində vurğunun son hecaya düşməsi fransız dilindən alınma sözlərə aiddir. Məsələn, *assi'stent, direk'tə:r, materi'ell, na'sjo:n, al'le:, tra'se:* və digərləri. –*ere* şəkilçisi ilə bitən feillərdə isə sonuncu hecadan əvvəlki hecaya düşür, eyni hal –*anse, –isme* (*konkur'ranse, sosial'isme*) şəkilçiləri ilə bitən sözlərə nümunədir. Prosodik ifadə vasitələrindən olan vurğu vasitəsilə bir sözü və ya bir hecanı vurğulamaq mümkündür. Vurğu intonasiyanı təyin edir. Əgər vurğu yanlış qoyularsa, intonasiya fərqli mənalara gətirib çıxara bilər. Norveç dilində vurğu adətən sözün ilk hecasına düşür, lakin Norveç dilində alınma sözlərin sayı çox olduğundan istisnalar da mövcuddur. Prefikslər isə adətən vurğusuz olur. Nümunə: *be'ta:le, for'telle, for'større* [7, s.31].

Beləliklə, dil sistemində mövcud normalarından biri də fonetik normalardır. Normalarda baş verən dəyişikliklər fonetikada da öz əksini tapır. Fonoloji sistem özlüyündə tələffüz normasının formalaşmasına da təsir göstərir. Fonoloji dəyişikliklər tələffüzdə olan fərqliliklərin yaranmasına gətirib çıxarır [3, s.41]. Beləliklə, tələffüz normaları fonoloji sistemin xüsusiyyətlərinə əsasən dəyişə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. // “Maarif” nəşriyyatı. 1989, 362 s.
2. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. // “Maarif”. 1984, 391 s.
3. Cəfərov A., Azərbaycan dilində orfofoniya məsələləri. I Turkoloji Qurultayın 90 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfrans: Türkoloji elmi-mədəni hərəkətdə ortaq dəyərlər və yeni çağırışlar. // Beynəlxalq konfrans materialları II hissə. Elm və Təhsil. 2016, №2.
4. İmamverdiyev, Y., L.Suxostat. Nitq texnologiyaları terminlərinin izahlı lüğəti. // Bakı: İnformasiya texnologiyaları nəşriyyatı, 2015.
5. Kristoffersen G. Norsk prosodi. //Manus. Nordisk institutt. Universitetet i Bergen. 2003, 3.foreløpig utgave, 189 s. [Norveç dilinin prosodiyası. Monoqrafiya. Şimal institutet, Bergen Universiteti. 2003, №3, 189 s.].
6. Kristoffersen, G. Fonologimanus: Innføring i norsk fonologi. // Universitetet i Bergen. 2015, 150 s. [Fonologiya monoqrafiyası: Norveç fonologiyasına giriş. Bergen Universiteti. 2005, 150 s.].
7. Sjøkkeland. M. Dialektar i Noreg. Tradisjon og fornying. // Norge: Hoyskoleforlaget. 2005, 225 s. [Norveçdə dialektlər. Ənənələr və yeniliklər. Norveç: Hoyskole nəşriyyatı. 2005, 225 s.].
8. Veysəlli. F., Dil. // Təhsil NPM. 2007, 271 s.
9. Veysəlli Struktur dilçiliyin əsasları. Morfemika sintaqmatika. // Dərs vəsaiti. Bakı. Mütərcim. 2008, 306 s.
10. Simonsen, Hanne Gram. Fonem. I Store norske leksikon. 2019 [Fonemlər. Böyük Norveç dili ensiklopediyası, 2019] <https://snl.no/fonem>

Summary

On the Phonological System of Norwegian: Tonem and Stress

This article provides a brief overview of the phonological and prosodic system of Norwegian. Phonology is the field of linguistics that deals with phonemes. Prosodic

means of expression include accent, tone, length, etc. The article also deals with tonem and accent, which are prosodic means of expression. Information on Norwegian as a tonem language and preliminary studies in this field has been provided. Norwegian accent, intonation, its connection with phonetic features were analyzed in the article. One of the existing norms in the language system is phonetic norms. Changes in norms are also reflected in phonetics. Investigating these changes and identifying differences may be the basis for new researches.

Резюме

О системе фонем норвежского языка: Тонем и ударение

В этой статье представлен краткий обзор норвежской системы фонем и просодии. Фонология – это область языкознания, изучающая фонемы. К просодическим средствам выразительности относятся ударение, тон, длина и т. д. В статье рассматриваются тонем и ударение, являющиеся просодическими средствами выражения. Предоставлена информация о норвежском языке как языке тонемов и предварительных исследованиях в этой области. В статье также анализируется норвежский акцент, интонация, его связь с фонетическими особенностями. Одной из существующих норм в языковой системе являются фонетические нормы. Изменения в нормах отражаются и на фонетике. Изучение этих изменений и выявление различий может стать основой для новых исследований.

Rəyçi: prof. F.Y.Veysəlli

Lətifə Şirzadova
Azərbaycan Dillər Universiteti

SINONİM PARADİQMLƏRİ MƏTNDAXİLİ ÜSLUBİ VASİTƏ KİMİ

Açar sözlər: *sinonim paradigmlər, semantik sinonimlər, sinonimik cərgə, leksik sinonim*

Keywords: *synonymous paradigms, semantic synonyms, a synonymous row, lexical synonym*

Ключевые слова: *синонимичные парадигмы, семантические синонимы, синонимичный ряд, лексический синоним*

Dildə formaca fərqli, mənaca yaxın olan sözlər leksik sinonimlər, yaxud sinonim sözlər adlanır. Bu və ya digər sinonimi təşkil edən müxtəlif sözlərin məcmusu sinonimik cərgə adlanır. Sinonim paradigmləri dedikdə isə sinonim qruplar və sinonim sıra nəzərdə tutulur. Sinonimi əmələ gətirən sözlərin hər biri bərabərhüquqlu üzv sayılır. Hər sinonimik cərgədə bir əsas söz olur. Bu söz dilçilikdə dominant adlanır. Dilimizdəki sinonimik cərgələr sözlərin miqdarına görə çox müxtəlifdir, məsələn: *ikisözlü: ağı – zəhər, şil – topal, asta – yavaş; üçsözlü: bərk – möhkəm, qayım; güc – qüvvət, taqət; fəğan – nalə, fəryad; dördsözlü: üz – sifət, bəniz, camal; qabaq – ön, irəli, qarşı; el – vətən, diyar, yurd* və s. kimi nümunələrlə yanaşı bədii ədəbiyyatdan götürülmüş aşağıdakı bir neçə misali nəzərdən keçirə bilərik:

Çağladı *arzumuz, diləyimiz* də,
Divarın yanında biz dövrə vurduq.
Mən nəğmə coşsa da ürəyimizdə,
Susduq, bir dəqiqə sükutla durduq.
(N.Xəzri)

Bu qar *istəyimiz* idi nə vaxtdan
Xoş gələcək, biz onu arzulardıq.
(Ə.Kürçaylı)
Yaxud:

Hayıf ömür *qısa*, arzu genişdir,
Kim bu qayğı ilə titrəməmişdir?
(M.Müşfiq)

Qayaları baş-başadır
Güneyləri tamaşadır.
Gödək ömrü çox yaşadır
Canım dağlar, gözümlə dağlar.
(S.Vurğun)

Nümunələrdəki *arzu-istək, dilək* və *qısa-gödək* sözləri sinonimlərdir.

Bunlardan hər birinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu səbəbdən də demək olar ki, həmin sözlərin hər biri ifadə etdiyi ümumi ortaq anlayışı fərqli cəhətlərdən açmağa xidmət edir.

Dil insanların yiyələndiyi, istifadə etdiyi yeganə işlək mexanizmdir ki, qavrayış prosesində bizə birbaşa informasiyanın həddlərindən kənara çıxmağa, qavranılmaz olanın qavranılmasına, uzaq olanın yaxınlaşdırılmasına imkan verir, dərkətməni stimullaşdırır, maddi, real, görünən, hiss edilən bir istiqamətə yönəlir. Sinonimlərdən istifadə edərək qənaətcillik dedikdə bəzən dəqiq variantın seçilməsi ilə geniş bir ifadəni, əhatəli bir təsviri əvəz etmə nəzərdə tutulur. Sinonimlər yalnız eyni və ya yaxın mənalı ifadələri bütövləşdirməyə, əhatəliliyə, tamlaşdırılmaya, digər tərəfdən də detallaşdırma və dəqiqləşdirməyə xidmət etmir, həm də düzgün və sahmanlı istifadə olunmadıqda lüzumsuz olaraq anlayışın, obyektin xırdaşdırılmasına, qlobal qavrayış prosesində bütövlük təəssüratının azalmasına, zəifləməsinə və ya tamamilə itirilməsinə səbəb olur. Bu onunla bağlıdır ki, sinonimlər dildə ən müxtəlif nominativ və üslubi-praqmatik funksiyaları yerinə yetirir. Sinonimlər dəqiqləşdirir, aydınlaşdırır, anlayışa, predmet və hadisələrə, digər dil işarələrinə insanın müxtəlif intellektual və emosional təxribatlarını üzə çıxarır, fikri, obyekt haqqındakı təəssüratı qüvvələndirir, neytrallıqdan çıxarır, fikir və hisslərin variativ, rəngarəng ifadəsini təmin edir, şərh edir, müxtəlif leksik-semantik variantları qarşılaşdırmaq, özündə ehtiva etməklə kontrastlıq düşüncəsi, təzadlıq yaradır, bəzən müxtəlif mövqe və münasibətləri yumşaltmaq, arzuolunmaz məqamları, detalları yayındırmaq, gizlətmək işini görür, nəzər nöqtəsini, hədəfləri dəyişməklə görüş bucağını da dəyişir, dil istifadəçisinin subyektiv mövqeyinə çevrilir, eyni zamanda tərəf mənsubiyyətini, siyasi-ideoloji dünyagörüşünü qeydə alır. Subyektiv fikir və münasibət isə adətən yanlışlıq, aldanış və yalanla müşayiət olunur, predmetlə, fikir obyektini ilə dil işarəsi arasındakı əlaqəni getdikcə daha da genişləndirir [1, s.176].

Lüğəvi sinonimlər ifadə olunan fikirdə obyektə münasibətlə əlaqədar iki cür olur. Bunlardan biri obyektə mənfi münasibəti ifadə etmək üçün istifadə olunan sinonimlərdir. Buna nümunə olaraq dilimizdə işlənən *baş əvəzinə kəllə-təpə-qafa, getmək əvəzinə itilmək, yaşamaq əvəzinə gün keçirmək, danışmaq əvəzinə dəm vurmaq* və s. kimi nümunələri göstərmək olar. Dildəki bu qrup sinonimlər kakofemizm adlanır. Digəri isə obyektə müsbət münasibət, yəni hörmət, ehtiram üçün işlənən sinonimlərdir. Məsələn: *dəli əvəzinə psixi xəstə, kor əvəzinə şikəst, çirkin əvəzinə gözəl olmayan* və s. kimi dilimizdə işlənən bu cür sinonimik münasibətə isə evfemizm deyilir. Dildə sinonimləri fərqləndirməyə xüsusi fikir verilməlidir. Buna görə də mətn içərisində təsadüfi olaraq sinonimlik yaradan sözlə leksik sinonimi qarışdırılmamaq lazımdır. Leksik sinonim istər ayrılıqda, istərsə də mətn içərisində işlənərkən öz sinonimliyini saxlayır. Lakin mətdən irəli gələn sinonimlər çox zaman bu və ya başqa təsadüfdə sinonimlik yaradır və həmin vəziyyətdən kənara çıxan kimi onun sinonimliyi itir [3, s.350].

Sinonimlər dilin öz imkanları əsasında fərqli yollarla yaranır. Bunlardan bəzilərinə nəzər salmaq:

• Dildəki mövcud sözün başqa məna və ya məna çalarlığı kəsb etməsi ilə, *məsələn: başlıq – sərlövə*. Bu sinonimlərin birinci sözü öz əsas mənasında başa bağlanan əşya anlayışını bildirir. Lakin məqalənin başlığı, kitabın başlığı dedikdə, həmin söz əlavə məna da ifadə edir və öz çoxmənalılığı əsasında sərlövə sözü ilə sinonimlik əmələ gətirir.

• Dildə yeni söz düzəltməklə, *məsələn: kiçik – balaca, doğru – düzgün, gen – enli, qoca – yaşlı və s.*

• Dialektlərdən söz almaqla, *məsələn: xəsis – simic, xiyar – yerpənək, gülbəsər və s.* Bu misalların ikinci tərəfləri dialekt sözləridir.

Sinonim paradigmlərinin mətnədaxili üslubi vasitə kimi əsas əlamətləri olaraq aşağıdakı xüsusiyyətləri qeyd etmək olar:

• Ümumi ortaqlıq məna əsasında birləşmək. Buna nümunə olaraq Azərbaycan dilində istifadə olunan *igid-qoçaq-qəhrəman* sözlərinin sinonimliyinə fikir versək, görürük ki, bu sözlər “*heç bir şeydən qorxmayan*” mərkəzləşmiş ümumi məna əsasında birləşərək sinonim cərgə yaradır. Verilən bu sinonimik cərgədə ortaqlıq məna olmasa, bu sözləri sinonim kimi götürmək mümkün olmaz.

• Digər əsas əlamət isə bu sinonim cərgəni təşkil edən sözlərin üslubi rəngarəngliyinə görə bir-birindən fərqlənməsi və məna çalarlığının olmasıdır. Məhz bu səbəbdən də sinonim olan vahidlərdə məna eyniliyi olanda üslubi fərq, üslubi bərabərlik olanda məna çalarlığı və yaxud hər iki cəhətdən də fərqlilik olur [3, s.348].

Sinonim paradigmləri üslubi xüsusiyyətləri, məna çalarlığı, məntiqi əlaməti və emosional rənginə görə təsnif etdikdə onları ideoqrafik (semantik) və üslubi sinonimlər olmaqla iki növünü fərqləndirmək olar. İdeoqrafik (semantik) sinonimlər dildə fikrin bütün incəliyini dəqiq ifadə edən sinonimlərə deyilir. Semantik sinonimlər yalnız məna çalarlarına görə fərqlənir və semantik bir sıra təşkil edir. Buna nümunə olaraq, dilimizdə işlənən *yaş-nəm-sulu* sözlərinə fikir versək, bunların daha incə məna çalarlıqlarının ifadə olunmasına xidmət etdiyini aydın görürük. Rus dilində “*döyüş*” mənasında işlənən *бой, битва, сеча, сражение* sinonim sözləri üslubi cəhətdən neytral semantik bir sıra yaradırlar. Bu sinonimik cərgədə işlənən “*сеча*” sözünün arxaik bir mənası var. Semantik sıranı təşkil edən sözlər, bir qayda olaraq, kontekst olmadan fərqlənməyən mənalarda müxtəlif çalarlara sahib ola bilər. *Мəsələn, Старо то, что давно было ново, старинным называется то, что ведется издавна. Давно то, чему много времени прошло. В настоящем употреблении ветхим называется то, что от старости истлело или обвалилось. Древне то, что происходило в отдаленных веках... Старый человек обыкновенно любит вспоминать давние происшествия и рассказывать о старинных обычаях; а если скуп, то в сундуках его найдешь много ветхого.* (D.İ.Fonvizin) Nümunədə “*köhnə*”, “*qədim*” mənasında istifadə olunan “*ветхий*”, “*древний*”, “*старинный*”, “*старый*” sözlərin semantik sıra yaratdığı görünür. Üslubi rəngarəngliyinə görə fərqlənən sinonimlərə isə üslubi sinonimlər deyilir [5].

Sinonimlərin əmələ gəlməsi prosesi hazırda da davam edir; dildə daima yeni-yeni sinonimlər yaranır. Sinonimlər dildə ən mühüm üslubi vasitələrdir. Belə ki, dildə üslub müxtəlifliyi və zənginliyi üçün sinonimlərin olduqca böyük əhə-

miyyəti vardır. Sinonimlərin əmələ gəlməsi dilin lüğət tərkibini inkişaf etdirən yollardan biridir. Çünki yeni sinonim yaradılması ilə dilin lüğət tərkibi daha da genişlənir və zənginləşir. Dildəki sinonimlər, əsasən, insan düşüncəsinin inkişafı ilə əlaqədar yaranır. Belə ki, insan kainatı, oradakı varlıqları daha dərinədən və bütün incəliyi ilə tədqiq etdikcə, öyrəndikcə sinonim sözlər də çoxalır.

Beləliklə, məndə sinonim sıranı əmələ gətirən sözlərin üslubi çalarlarına, müasirliyinə, mənasına görə tam eyni olmaması, başqa sözlərlə birləşməsinə və işlənmə dairəsinə görə bir-birindən fərqlənməsinə baxmayaraq eyni formada olması, məna ümumiliyi, eyni məfhumu ifadə etməsi, bir qrammatik formada işlənməsi həmin cərgəni yaratmağın mühüm amillərindəndir. Bu sinonim sıradakı işlənmiş, əsas mənanı dolğun ifadə edən dominant sözün həmin cərgəyə əlavə emosional-ekspressiv çalarlıq gətirməklə neytrallıq göstərməsi də əsas məsələlərdən biridir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev S.A. Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi. Bakı: Victory, 2013.
2. Hacıyeva, A. English Lexicology. Bakı: Elm və təhsil, 2011.
3. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan ədəbi dili: [2 cildə] İstanbul: İmak, I cild. 2019.
4. <https://rulb.org/en/article>
5. <https://russskiyazyk.ru/leksika/chto-takoe-sinonimiyi.html>

Summary

Synonymous Paradigms as a Stylistic Device Within the Text

The article deals with the content and essence of synonymous paradigms and their various functions. Synonymous paradigms are synonymous groups and synonymous series with similar meanings and common features. These groups combine words with different structures according to their lexical-semantic variants. The main features of synonymous paradigms as a stylistic device within the text are mentioned in the article.

Резюме

Синонимические парадигмы как стилистический прием в тексте

В статье рассматривается содержание и сущность синонимических парадигм и их различные функции. Синонимические парадигмы – это синонимические группы и синонимические ряды со схожими значениями и общими признаками. Эти группы объединяют слова с разной структурой по их лексико-семантическим вариантам. В статье отмечены основные черты синонимических парадигм как средства стилистики внутри текста.

Rəyçi: dos. A.K.Hacıyeva

Natella Atakişiyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

COĞRAFI ADLARIN ORFOQRAFIYASI

Açar sözlər: *coğrafi ad, orfoqrafiya, transkripsiya, transliterasiya, kalka*

Keywords: *geographical names, orthography, transcription, transliteration, calque*

Ключевые слова: *географическое название, орфография, транскрипция, транслитерация, калька*

Hər bir dilin öz səsləri və onları müşayiət edən yazı sistemi var. Fərqli dildən sözlər və ya adlar təqdim edildikdə, dilin mövcud səslər toplusuna uyğunlaşmaq üçün onlar tez-tez dəyişdirilməlidir. Bu baxımdan Transformasiya formada, təbiətdə və ya funksiyada böyük dəyişiklikləri nəzərdə tutur.

Coğrafi adların bir dildən digərinə transformasiyası çox zaman tərcümə kimi təqdim edilsə də, onlar tərcümə olunmur, obyekt dilin qrafemləri ilə yazıda ifadəsini tapır, fonetikasına uyğun olaraq oxunur. Dillərin əlifbaları və fonemlər sistemi bir-birindən fərqlənir. Bu cəhət hətta qohum dillər arasında da müşahidə olunur.

Coğrafi adların başqa dildə verilməsinin dörd üsulu qəbul edilmişdir: 1) transkripsiya; 2) transliterasiya; 3) kalka; 4) qarışıq üsulla tərcümə. Bu dörd üsulun hər biri praktikada tətbiqini tapır.

Kalka və qarışıq üsulla tərcümə məsələləri bir qədər mübahisəli təsir bağışlayır və bu mübahisələrin nədən qaynaqlanmasını aydınlaşdırmaq lazım gəlir. Məlumdur ki, kalka sözün və ya söz birləşməsinin hərfi tərcümə yolu ilə alınmasıdır. Kalka etmək mənbə dildəki sözü və söz birləşməsini hərfi tərcümə etməklə mənbə dilin sintaktik konstruksiya modeli ilə obyekt dilə gətirməkdir [1, s.188]. Toponimiyada kalka etməyə alınan toponimin etimoloji “tərcümə”si kimi baxılır [2, s.497]. Burada mübahisəli cəhət ondadır ki, coğrafi adları kalka etməklə, sözləmə prosesi kimi söz və ya söz birləşməsini kalka etmək arasında fərq aşkara çıxır. Kalka yolu ilə obyekt dildə söz, termin və ya termin-söz birləşməsinin düzəlməsi və onun maddi formasının və semantikanın obyekt dildə qəbul edilməsi ümumi leksik və terminoloji mənzərəyə təsir etmir. Obyekt dildə kalka yolu ilə alınıb istifadə edilən söz və ya termin mənbə dilə asanlıqla tərcümə oluna bilər. Sözün mənbə dillə obyekt dildə işlənmə formasının fərliliyi mübahisə doğurmur. Məsələn, gəmi-laboratoriya, geoloji-kəşfiyyat, elmi-təcrübi kimi sözlər rus dilindən Azərbaycan dilinə kalka yolu ilə keçmişdir. Bu sözlərin obyekt dildəki forma və strukturu mənbə və başqa dillər və bu dillərin daşıyıcıları üçün heç bir maraq kəsb etmir. Obyekt dil yeni sözləri özünün dil sisteminə və yazı qaydalarına müvafiq şəkildə istifadə edir. Coğrafi adların kalkası zamanı məsələ bir qədər dəyişir.

Ivory Coast rus dilinə “Берег Слоновой кости” kimi kalka edilmişdir. *Ivory* [ˈaɪv(ə)ɪ] “fil sümüyü; azı diş; fil sümüyü rəngi” və başqa mənaları verir.

Trade in ivory has been banned since 1990. – 1990-cı ildən fil sümüyünün ticarəti qadağan edilmişdir [3]. Birləşmənin tərkibindəki *coast* sözü sahil mənasındadır. Kalkada Fil Dişi Sahili birləşməsi alınır. Fil Dişi Sahili Atlantik Okeanı ilə sərhədlənən, Qızıl körfəzinin qərbində regionun, həmçinin Afrikanın qərbində, Ivory Coast və onun sahildən uzaq rayonları daxil olmaqla ölkədir [4, s.308]. Bu ölkənin adı eyni mənada fransız dilində *Côte d' Ivoire* şəklindədir və əslində bu cür də qəbul edilmişdir. Azərbaycan dilində həm *Kot Divuar*, həm də *Fil Dişi Sahili* variantlarında işlədilir. “Kot-Divuarın mərkəzi hissəsində yerləşən Beumi şəhərində icmalararası toqquşma baş verib” [5]. “Ötən həftə Fil Dişi Sahilində hərbiçilər ölkənin ikinci ən böyük şəhəri olan Buakedə nəzarəti ələ keçirmişdilər” [6]. Ölkə adının variantlılığı düzgün sayılır. Rəsmi olaraq bir ad qəbul olunmalıdır. Lakin hər iki adın qeyri-rəsmi işlənməsi mümkündür.

Transkripsiyadan fərqli olaraq kalkada ilkin forma sadə şəkildə bir dildən digər dilə köçürülmür. Kalka zamanı birləşmənin tərkibindəki sözlər qrammatik şəkilçilər qəbul edə bilir, sözlərin sayı arta bilir və s. Yuxarıda verilmiş nümunədə də bunu görmək mümkündür. *Ivory Coast* və ya *Côte d' Ivoire* formaları Azərbaycan dilində dəyişmişdir. *Ivory Coast* – Fil Dişi Sahili formasına keçmişdir. Müqayisə zamanı Azərbaycan dilində adın üç sözdən ibarət olmasını görürük. Türk dilində bu variantda Birinci iki söz bitişik yazılır. Fildişi sahili. “*Yeni araştırmada yazarlar, Fildişi Sahili’ndeki orman fillerinin dağılım ve korunma durumlarını gösteren güncel bilgileri paylaştılar*” [7]. Aydın olur ki, coğrafi adın kalka yolu ilə alınması zamanı onun bir sıra komponentlərində transformasiya və dəyişmələr baş verir. Bu özünü həmişə göstərmir. *Yellow Sea* – Sarı dəniz, *the Salt Lake* – Duzlu göl. *The Solt Lake City* – Solt Leyk Siti.

Yuxarıda verilmiş sonuncu nümunə *The Salt Lake City* – Solt Leyk Siti kalka ilə alınmamışdır. Bu coğrafi ad transkripsiya edilmişdir. Coğrafi adların transkripsiyası ilkin leksik vahidin fonemlər üzrə obyekt dilə köçürülməsi baş verir. Yəni ad mənbə dildə oxunduğu formada obyekt dilin vahidinə çevrilir. *The Salt Lake City* – Solt Leyk Siti. Mənbə dildə coğrafi ad müəyyənlik artikli ilə başlanır. Obyekt dilə transkripsiya zamanı artikl buraxılır. Adın ikinci sözdəki ikinci qrafem “a” olduğu halda Azərbaycan dilindəki variantda “o” fonemindən istifadə olunmuşdur. Bu da ingilis dilində “al” birləşməsinin qapalı hecədə “o” kimi oxunması ilə əlaqədardır. İngilis dilində “a” açıq hecədə “ey” oxunduğuna və sözün sonundakı “e” qrafeminin atıldığına görə, *Lake* sözü Azərbaycan dilində Leyk şəklində verilmişdir. “C” samiti ingilis dilində “i” saitindən əvvəl işləndikdə “S” fonemini əvəz edir. Sözün sonunda “y” fonemi “i” kimi oxunur. *City* – Siti. Nəticədə *The Salt Lake City* adı Azərbaycan dilinə Solt Leyk Siti kimi transkripsiya olunur. Transkripsiya dilin səs və hərflərinin başqa dilin səs və hərflərinə keçirilməsidir [8, s.45].

Transliterasiya bir dilin hərflərinin başqa dilin hərfləri ilə əvəz edilməsidir. Coğrafi adların bir dildən digərinə köçürülməsi daha çox transliterasiya yolu ilə baş verir. Bir sıra hallarda mənbə dilin hər bir hərfinə obyekt dildə qarşılıq tapmaq olmur. Yaxud mənbə dildə hərf birləşmələri bir fonemi ifadə etdikdə obyekt dildə bir hərflə əvəz etmə fonem səviyyəsində aparılır. Bu da transkripsiya və transliterasiyanın müştərək tətbiqini reallaşdırır. Müxtəlif dillərdə qarşılıqlı transliterasiya

qaydaları qəbul olunmamışdır. Belə qaydaları onlardan istifadənin vacib olduğu halda işləyib hazırlayırlar. Dünyanın beynəlxalq dillərindən transliterasiya və transkripsiyanın standartları hazırlanmışdır. İngilis və Azərbaycan dilləri arasında transkripsiya və transliterasiya standartları yoxdur. Bu cəhət ingilis dilində olan coğrafi adların Azərbaycan dilində və əksinə, Azərbaycan dilində olan coğrafi adların ingilis dilinə transkripsiya və transliterasiyasını çətinləşdirməklə yanaşı, orfoqrafiyada qarışıqlıq yaradır. Bədii əsərlərin tərcüməsi zamanı tərcüməçilər öz bildikləri kimi transkripsiya və transliterasiya edirlər. Bu da coğrafi adların orfoqrafiyasında mübahisəli məqamlar əmələ gətirir. Dilin orfoqrafiya qaydalarında transliterasiya və transkripsiya özünü cüzi şəkildə ifadəsini tapır. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya normalarında bəzi rus hərflərinin sözün əvvəlində, ortasında və sonunda Azərbaycan qrafemləri ilə əvəzlənməsi qaydaları verilmişdir. Həmin normalar yazılışın sabitləşdirilməsinə xidmət edir. Lakin başqa dillərdən, xüsusən də qlobal dil olan ingilis dilindən transkripsiya və transliterasiya qaydaları, standartları olmadığına görə orfoqrafiyamızda bəzi məsələlərin həllini tapdığını görürük. Çətin tələffüz olunan coğrafi adların transliterasiyası mürəkkəb olduğuna və çox zaman obyekt dildə yaxşı səslənmədiyinə görə, transkripsiya ilə bir yerdə tətbiq olunur.

Qeyd olunanlar nəzərə alınaraq coğrafi adların Azərbaycan dilində orfoqrafiya qaydalarının işlənməsi və müvafiq lüğətin tərtib edilməsi tövsiyə olunur.

Ədəbiyyat:

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. Москва: Советская энциклопедия, 1966. – 607 с.
2. Никонов В.А. Краткий топонимический словарь. Москва: Мысль, 1966. – 509 с.
3. Ivory// <https://woordhunt.ru/word/ivory>
4. Ərəbov V.S., Suleymanov L.M., Əliyeva İ.Z., Yusifova A.N. Coğrafi adların ingiliscə-azərbaycaqna müxtəsər ensiklopedik lüğəti. Bakı: Çıraq, 2014. -719 s.
5. Kot-Divuarda toqquşma// <https://www.azadliq.az/xeber/324581/kot-divuarda-toqqusma-olub-olen-ve-yaralananlar-var/>
6. Fil Dişi Sahilində...// https://apa.az/az/xeber/afrika-olkeleri-xeberler/xeber_fil_disi_sahilinde_hokumetle_qiyamcilar_-457258
7. Filleri olmayan bir Fildişi Sahili mi?// <https://evrimagaci.org/filleri-olmayan-bir-fildisi-sahili-mi-afrika-orman-filleri-fildisi-sahilindeki-kitlesel-olarak-yok-oluyor-9542>
8. Старостин Б.А. Транскрипция имен собственных. М.: Книга, 1965. – 346 с.

Summary Orthography of Geographical Names

The article deals with the issue of identifying the spelling rules for geographical names. The specific features of the spelling of geographical names are clarified, the methods of their translation from one language to another are explained, and the differences between calque, transcription and transliteration have been analyzed. The importance of establishing transcription and transliteration standards of the spelling of geographical names is reached.

Резюме
Орфография географических названий

В статье рассматривается вопрос определения правил написания географических названий. Уточнены особенности написания географических названий, объяснены способы их перевода с одного языка на другой, проанализированы различия между калькой, транскрипцией и транслитерацией. Достигнута важность установления стандартов транскрипции и транслитерации для написания географических названий.

Rəyçi: prof. A.M.Babayev

Şahnaz Abdullayeva
Bakı Dövlət Universiteti

BEYNƏLXALQ İNFORMASIYA MÜBADİLƏSİNDƏ TƏHLÜKƏSİZLİYİN TERMINOLOJİ PROBLEMLƏRİ

Açar sözlər: *informasiya cəmiyyəti, təhlükəsizlik, terminologiya, qloballaşma, informasiya mübadiləsi*

Keywords: *information society, security, terminology, globalization, information exchange*

Ключевые слова: *информационное общество, безопасность, терминология, глобализация, информационный обмен*

GİRİŞ

İnformasiya cəmiyyəti qloballaşmanın meydana gətirdiyi əsas sositum kimi daha sürətli mübadilə münasibətlərinin mövcudluğunu və qarşılıqlı inteqrasiya şəbəkəsinin davamlı inkişafını tələb edir. Öz növbəsində, qloballaşmanın kökündə xalqlar, mədəniyyətlər, təşkilatlar, sistemlər arasında informasiya mübadiləsinin durması, informasiya yüklü cəmiyyəti bir növ sosial, mədəni imploziyadan (qapalı məkana istiqamətlənmiş partlayış) qoruyur. İnformasiya cəmiyyəti ilə qloballaşma prosesinin bu cür simbiozu, geniş bir məkanın-informasiya mühitinin inkişafı üçün başlıca amilə çevrilir. Artıq yeni dövrün informasiya mühiti lokal deyil. O, fəzanı (peyk vasitəsilə), yeri (telekommunikasiya və İnternet vasitəsilə) və yerin təkini (müxtəlif uzaq məsafəli informasiya kanalları vasitəsilə) əhatə edir. Bu trayektoriyada informasiya o qədər sürətlə mübadilə olunur ki, kilometrərlə dərinlikdə və yaxud, hündürlükdə baş verən hər hansı proses barədə anımdaca məlumat almaq mümkün olur. Qlobal informasiya məkanının yaranması, informasiya və kommunikasiya texnologiyalarının sürətli inkişafı dünya media sistemini hamı tərəfindən qəbul olunan terminlərlə zənginləşdirib. Qlobal terminoloji sistem yaranıb. Terminologiya qloballaşma və sürətli elmi-texnoloji inkişaf şəraitində xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Terminlər informasiya əldə etmək və paylaşmaq, bilik qəbul etmək və ixtisası mənimsəmək alətidir.

Beynəlxalq informasiya mübadiləsində təhlükəsizliyin terminoloji problemləri.

İnformasiya ana dili vasitəsilə daha sürətlə qəbul edilir (dekodlaşdırma prosesi) və ötürülür (kodlaşdırma prosesi). Azərbaycan dili milli dövlətçiliyin başlıca rəmzlərindən biridir. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 aprel 2013-cü il tarixli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı” Azərbaycan dilinin zənginləşməsi və tətbiqi imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətində aparılan işlərin yeni səviyyəyə qaldırılmasını tələb edir [1].

Ancaq beynəlxalq səviyyədə standartlaşdırılmış terminologiya dəqiq ünsiyyət imkanı yaradır, səhv başa düşülmə və səhv interpretasiyadan qaçmağa kömək edir və ünsiyyətin keyfiyyətini yüksəldir.

Qloballaşma şəraitində terminologiya strateji resursdur və ölkənin inkişafında vacib rol oynayır. Ölkə vətəndaşlarının səmərəli iqtisadi, texniki və elmi ünsiyyət bacarıqları düzgün və standartlaşdırılmış terminologiyadan istifadə ilə inkişaf etdirilir. İstənilən ölkənin terminologiya təcrübəsi müxtəlif sahələrdə ünsiyyəti genişləndirir və rəsmi dilin funksional dil imkanları inkişaf edir [2].

Hazırda dünyada müxtəlif terminoloji standartlar mövcuddur. Onların əsas hissəsi inkişaf etmiş sənaye ölkələrində yaradılmış milli standartlardır. Bundan başqa, beynəlxalq standartlar, regional standartlar, şirkətlərin və beynəlxalq təşkilatların standartları da vardır. Bir sıra böyük şirkətlər terminologiyanın menecmentinə şirkətin qloballaşma strategiyasının tərkib hissəsi kimi baxırlar, şirkətin standart terminologiyasından istifadəni korporativ mədəniyyətin vacib komponenti kimi qəbul edirlər. Terminologiya ölkədə iqtisadi, siyasi, elmi, texniki ünsiyyəti təmin edən vahid informasiya fəzasının yaradılmasına imkan verən inteqrasiya faktorlarından birinə çevrilir.

Dünyada Vahid informasiya məkanının yaranması, bu fonda beynəlxalq terminlərin ümumişlək sözlərə çevrilməsi informasiya təhlükəsizliyi məsələsini ortaya çıxarır. İnformasiya təhlükəsizliyi sahəsində yeni terminlərin sürətlə meydana çıxması isə öz növbəsində mütəxəssislər qarşısında bir sıra ciddi terminşünaslıq problemləri qoyur.

İnformasiya təhlükəsizliyi sahəsində terminologiya problemlərinin mahiyyətini texnologiyaların sürətli artımı fonunda anlayışlar aparatının fasiləsiz formalaşdırılması prosesi, dil praktikasının geri qalması, texnoloji obyektlərin hüquq normalarında adekvat əks olunmaması şəklində təsvir etmək olar. Müasir dövrdə dünyada ingilis dili millətlər arası ünsiyyət və informasiya mübadiləsi vasitəsi rolunu oynayır. Beynəlxalq səviyyədə elmi-texniki və ya ictimai-siyasi forumlarda hətta Avropa və Asiyanın inkişaf etmiş ölkələrinin milli dilləri ingilis dili ilə rəqabət edə bilmir. Terminlərin çoxu ingilis dilində yaranır və başqa dillərə keçir. Nəticədə dünya dillərində terminologiyanın, xüsusilə də informasiya və kommunikasiya texnologiyaları sahəsində, unifikasiyası prosesi baş verir. Bununla əlaqədar milli terminologiya sistemləri qarşısına “ölüm, ya qalım” problemi çıxır. Bu problem xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə daha kəskin hiss olunur. Dünyada üstünlük saxlayan dillərin müdaxilə təsirlərinə qarşı durmaq, dilin elmi-texniki və ictimai-siyasi həyatın bütün sahələrində ünsiyyət vasitəsi funksiyasını tam yerinə yetirməsini təmin etmək üçün dilin müstəqilliyini saxlamağa çalışmaq, milli dilə qayğı ilə yanaşmaq, dilin potensialından fəal istifadə etməklə onun inkişafına müəyyən nəzarət etmək zəruridir. Alınma sözlərə münasibətdə dünyada iki yanaşma var: 1) Beynəlxalq terminləri milli dillərə dəyişiklik olmadan daxil etmək; 2) Beynəlxalq terminləri milli terminlərlə tam əvəz etmək. Hər iki yanaşmanın öz təhlükələri var. Terminlərin başqa dillərdən alınması qaçılmazdır, lakin burada tarazlığı gözləmək lazımdır, bəzən terminlərin Azərbaycan dilində işlənən sinonimləri olsa da, terminologiya başqa dillərdən alınan sözlərlə korlanır. Bəzən danışıq-

da, təhsildə, ədəbiyyatda və dövrü mətbuatda terminin adekvat tərcüməsi deyil, onun bir çox halda düzgün olmayan transkripsiyası işlədilir. Nəticədə termin Azərbaycan dilinə çox vaxt adi istifadəçi üçün anlaşılmayan mənə və səslənmədə daxil olur. İnformasiya təhlükəsizliyi sahəsində terminologiyanın unifikasiya edilməmiş olması həm Azərbaycan, həm də digər dillərdə elmi informasiya mübadiləsində ciddi maneə olaraq qalır, elmi ədəbiyyatın adekvat tərcüməsində böyük çətinliklər yaradır.

İnformasiya təhlükəsizliyinin terminoloji sisteminin mühüm spesifik xüsusiyyəti onun hüquqi leksika ilə çox sıx əlaqədə olmasıdır. Bunun səbəblərindən biri, informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunmasında qanunvericilik bazasının xüsusi yer tutmasıdır. Lakin praktikada belə bir prinsip istifadə edilir - hər bir normativ-hüquqi aktda öz terminləri və onların tərifləri müəyyən edilir. Bəzən eyni anlayışın məzmunu, o cümlədən hüquqi məzmunu müxtəlif hüquqi normativ sənədlərdə fərqli olur. Bu terminlərin istifadəsində systemsizliyə, ziddiyyətlərə gətirib çıxarır. Bu bir daha həm elm, həm də qanunvericilik praktikası üçün anlayışlar aparatının analizinin və konkretləşdirilməsinin, vahid anlayışların işlənilməsinin vacibliyini nəzərə çarpdırır. İnformasiya təhlükəsizliyi sahəsində milli qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi və beynəlxalq qanunvericiliklə harmonizasiyası məsələsi də aktualdır.

Terminologiya sahəsində problemlər təkcə Azərbaycan dilinə xas deyil. Son dövrlər rus dilində informasiya təhlükəsizliyi terminləri üzrə çox sayda mənbələr, o cümlədən glossarilər nəşr olunur. Onlarda əsasən ingilis dilli terminlərin müxtəlif tərifləri verilir. Terminlərin qeyri-dəqiq tərcüməsi və ya yanlış işlədilməsi istifadə edilən terminologiyanın çirklənməsinə səbəb olur və başa düşülməsi üçün çətinliklər yaradır.

NƏTİCƏ

Elmi-texniki tərəqqi, ictimai-siyasi həyatın inkişafı, terminoloji sistemlərin fasiləsiz olaraq dəyişməsi dilin inkişafına təsir göstərir. Son zamanlar ölkəmizin iqtisadi-siyasi həyatında, ictimai fikrində baş verən proseslər, yeniliklər dilin lüğət tərkibində köklü dəyişmələrə səbəb olmuşdur. Belə ki, əvvəllər ölkəmizdə terminoloji mühiti dövlət və ictimaiyyət tərəfindən nəzarətdə saxlamaq mümkün idi. Çünki həmin vaxtlar xarici dillərdən tərcümə olunan materialların həcmi böyük deyildi, tərcümə prosesinə ciddi nəzarət olunurdu və informasiya vasitələrində verilən materiallar digər tələblərlə yanaşı, ölkə daxilində çap materialları, xüsusilə, dərslik və dərs vəsaitləri, müxtəlif səviyyəli ekspertiza mərhələlərindən keçirdi. Digər tərəfdən, TV-lər, radiolar və digər kütləvi informasiya vasitələri müəyyən tələblərə cavab verməli idi. Ancaq son zamanlar ölkəmizdə xarici KİV-lərin fəaliyyətinin genişlənməsi, internetin cəmiyyətin bütün həyatına nüfuz etməsi, insanların müxtəlif bilik sahələrinə aid məlumatları xarici dillərdən birbaşa qəbul etməsinin sürətlənməsi nəticəsində ölkədə terminoloji mühiti nəzarətdə saxlamaq çətinləşib [3]. Terminşünaslıq dilin funksional inkişafında mühüm rol oynayır. İnformasiya təhlükəsizliyi sahəsində terminologiyanın unifikasiyası məsələsinə qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsinin prioritet istiqamətindən biri kimi baxılmalıdır. Terminologiyanın nizamlanması olduqca zəruridir və bu işlərə informasiya təhlükəsizliyi mütəxəssislərini fəal şəkildə cəlb etmək zəruridir. İnformasiya təh-

lükəsizliyi üzrə vahid terminologiyanın yaradılması informasiya təhlükəsizliyi üzrə elmi tədqiqatların keyfiyyətinin yüksəlməsi üçün də zəmin hazırlayacaq.

Ədəbiyyat:

1. Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı. 9 aprel.
2. Y.İmamverdiyev, "İnformasiya təhlükəsizliyi terminlərinin izahlı lüğəti, Bakı: 2015.
3. "Azərbaycan" qəzeti, 14 noyabr 2013-cü il.
4. В.М.Лейчик, "Терминоведение: предмет, методы, структура," Москва: Изд. – ЛКИ, 2007.
5. Е.Недосекова, "Проблемы правовой терминологии в сфере информационной безопасности," Информационные Ресурсы России, №6, 2011.
6. Т.Закупень, "Понятие и сущность информационной безопасности, и ее место в системе обеспечения национальной безопасности РФ," Информационные Ресурсы России, №4, 2009.

Summary

Issues of Security Terminology in International Information Exchange

The article discusses the formation of the information society against the background of globalization, the international exchange of information. Terminological problems of security in international information exchange are discussed. The issues raised by experts in the field of information security are being investigated.

Резюме

Вопросы терминологии безопасности в международном информационном обмене

В статье рассматривается становление информационного общества на фоне глобализации, международного обмена информацией. Обсуждаются терминологические проблемы безопасности в международном информационном обмене. Исследуются вопросы, поднятые экспертами в области информационной безопасности.

Rəyçi: dos. A.M.Cafərov

Səyyarə Quliyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

İNGİLİS BƏDİİ MƏTNİ VƏ YENİ İNFORMASIYA

Açar sözlər: *kontekst, kommunikasiya, informasiya, component, mətn, cümlə*

Keywords: *context, communication, information, component, text, sentence*

Ключевые слова: *контекст, коммуникация, информация, компонент, текст, предложение*

Bütün hallarda kontekstə yeni informasiyanın daxil olması müəyyən dərəcədə bədii mətnin üslubundan bir çox hallarda asılı olur. Təbii olaraq istər tipoloji struktur baxımdan, istərsə də üslubi səciyyəvi cəhətdən mətnin xüsusiyyətləri istənilən məlumatın birbaşa kontekstdə mövcud olması və yaxud sonradan verilməsi ilə sıx əlaqəlidir. Belə ki, əvvəlki cümlədə olmayan məlumatın sonrakı cümlədə olması birbaşa mətnin məzmunu ilə bağlıdır. Əks halda onların bir-birini izləməsi, mövcud informasiyanın üzərinə yeni informasiya əlavə olunmasa yəqin ki, mətnin yeni bir müstəviyə keçməsi, ötürülən informasiyaya heç bir əlavənin olmaması sadəcə bir cümlə yığını ola bilər. Tam mətn formalaşa bilməz. Qeyd edək ki, əvvəlki cümlədə açılmayan, gizli qalan məqamların sonrakı cümlədə açılması məqsədəuyğundur. Belə olmasa mətnin komponentləri olan ayrı-ayrı cümlələr təbii olaraq tam kommunikasiya yarada bilməz. Əvvəlki cümləyə nisbətən növbəti cümlədə yeni informasiyanın əks olunması tövsiyə olunur. Bu məsələ bədii ədəbiyyatda daha qabarıq formada özünü göstərir.

“I wish you wouldn’t act this way, pet,” he went on. “You know I have always cared for you. You know I always shall. I’ll admit that there are a lot of little things which interfere with my being at home as much as I would like at present; but that doesn’t alter the fact that my feeling is the same. I should think you could see that” [6, s.269].

“Kaş ki sən bu cür hərəkət etməyəydin, əzizim”, o, davam etdi. Bilirsən ki, mən həmişə sənin qayğına qalmışam. Bilirsən ki, həmişə də qalacağam. Mən qəbul edirəm ki, xeyli kiçik problemlər var ki, onlar mənim evdə çox vaxt keçirməyimə mane olur: lakin bunlar mənim hisslərimi zərrə qədər də dəyişmədi. Mən fikirləşdim ki, sən bunları anlayacaqsan.”

Bu nümunədə biz istər orijinal dildə, istərsə də mətnin Azərbaycan dilinə çevrilmiş variantında mətn parçasının komponentləri olan cümlələrin bir-birinin ardınca sadəcə düzülməsinin deyil, sonra gələn cümlənin əvvəlki cümlədə verilən informasiyaya nəyisə yeni bir informasiya əlavə etməsinin şahidi oluruq. Birinci cümlədə *“kaş ki sən bu cür hərəkət etməyəydin”* – deyə sözünə davam edən kəs anladır ki, artıq onun həmsöhbəti hansı kərəkəti etmişdir və təbii olaraq birinci həmsöhbətin etdiyi hərəkət səhv olub. Əgər elə olmasaydı ikinci şəxs cümləni

“kaş” ilə başlamazdı. İkinci cümlədə “*mən həmişə sənin qayğına qalmışam və həmişə qalacağam*” deməklə birinci şəxsin həqiqətən də etdiyi hərəkətinin doğru olmadığı koqnisiya vasitəsilə başa düşülür. Birinci həmsöhbətin hansı hərəkət etdiyi qeyd olunmur, implisit qalır, lakin mətnin üslubi xüsusiyyəti vurğuladığımız kimi bizə həmin hərəkətin ikinci həmsöhbət üçün bir növ peşmançılıq yaratdığını ifadə etməklə yanaşı növbəti komponentdə (cümlədə) onun özünün evdə yetərincə qala bilmədiyinə görə yetərincə kiçik problemlərinin olmasını deyir. Bununla belə, ikinci həmsöhbətin faktiki olaraq hissələrinin dəyişməz qalması daha yeni bir əlamətin ifadə olunmasıdır. Həmin kiçik mətn parçasının qapanması kimi “Sən bunları anlayacaqsan” ilə verilən cümlə digər tərəfdən sonradan daha hansı məlumatın komponentlərdə olacağına da işarə edir. Yəqin ki, növbəti mətn parçalarında bunları müşahidə etmək olar.

Göründüyü kimi informasiyanın ötürülməsində iştirak edən komponentlər (cümlələr) arasında həm məntiqi, həm də semantik bağlılıq vardır və bu bağlılıq hesabına ötürülən informasiya oxucu tərəfindən başa düşülür. Həmin məlumat oxucu və yaxud dinləyiciyə ötürülə və anlaşıla bilər. Bu da həmin mətn parçasının üslubi xüsusiyyətlərinin və məntiqi məzmununun anlaşılıqlı olmasının təcəssümüdür.

Heç də bədii mətnlərdə həmişə eyni prinsipdən istifadə olunmur. Başqa bir mətn parçasına müraciət edək. Burada birinci nümunə gətirdiyimiz mətn parçasından fərqli olaraq üslubi vasitələrdən istifadə olunub.

One night, shortly afterward, she was sitting in her boudoir reading, waiting for him to come home, when the telephone-bell sounded and he informed her that he was compelled to remain at the office late. Afterward he said he might be obliged to run on to Pittsburg for thirty-six hours or thereabouts; but he would surely be back on the third day, counting the present as one. Aileen was chagrined. Her voice showed it. They had been scheduled to go to dinner with the Hoeksemas, and afterward to the theater. Cowper wood suggested that she should go alone, but Aileen declined rather sharply; she hung up the receiver without even the pretense of a good-by. And then at ten o'clock he telephoned again, saying that he had changed his mind, and that if she were interested to go anywhere – a later supper, or the like – she should dress, otherwise he would come home expecting to remain [6, s.268].

Bir gecə o, öz buduarında (otağında) müəllimə edərək ərinin gəlməyini gözləyirdi ki, telefon zəng çaldı və əri məlumat verdi ki, onu məcburən gecə işdə saxlayıblar. Sonra o, əlavə etdi ki, məcburi surətdə təxminən otuz altı saat müddətində Pittsburga getməlidir və yəqin ki, həmin günü də hesab etməklə üçüncü gün geri qayıtmalıdır. Aileenin ovqatı təlx oldu. Onun səmindən bunu hiss etmək olardı. Onlar planlaşdırmışdılar ki, Hoksmasla nahara gedəcəklər, sonra isə teatra gedəcəklər. Kopervud ona təklif etdik ki, tək getsin, lakin Aileen xudahafiz demədən birbaşa qəfildən telefon dəstəyini yerə qoydu. Sonra saat onda Kopervud yenidən zəng edib dedi ki, o, fikrini dəyişib və əgər Aileenin harasa nahara getməyə istəyi varsa, ziyafət paltarını geyinsin və o, evə gəlib onu istədiyi qədər gözləyə bilər.

Ötürülən informasiyanın məna həlqəsinin genişləndirilməsi zamanı, yeni bir vaxt (zaman hissəsi lazımdır ki, ətrafda olanların yeni vəziyyətini, yəni həm baş və rənlər, həm də iştirakçılarla bağlı kimi) və sairənin meydana gələcəyini əhatə etsin.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, bədii ədəbiyyatda, xüsusilə nəsrədə mətnin təşkil edilməsinin başqa prinsipləri də olur. Bir çox hallarda bu prinsiplər yeni informasiyanın ötürülməsini qeyri-standart üsullarla həyata keçirir. Xüsusilə yeni informasiyanın söyləmə tərkibinə dərhal daxil edilməsi prinsipini qeyd etməliyik. Bu prinsip ondan ibarətdir ki, oxucunun xəbərdar olub-olmamasından asılı olmayaraq informasiya ciddi məntiqi ardıcılıqla diktə edir.

Once across the river and into the wholesale district, Carrie glanced about her for some likely door at which to apply. As she contemplated the wide windows and imposing signs, she became conscious of being gazed upon and understood for what she was – a wage-seeker. She had never done this thing before, and lacked courage. To avoid a certain indefinable shame she felt at being caught spying about for a position, she quickened her steps and assumed an air of indifference supposedly common to one upon an errand. In this way she passed many manufacturing and wholesale houses without once glancing in. At last, after several blocks of walking, she felt that this would not do, and began to look about again, though without relaxing her pace. A little way on she saw a great door which, for some reason, attracted her attention. It was ornamented by a small brass sign, and seemed to be the entrance to a vast hive of six or seven floors. “Perhaps”, she thought, “they may want someone”, and crossed over to enter. When she came within a score of feet of the desired goal, she saw through the window a young man in a grey checked suit [7, s.39].

Kerri çayın o tərəfindəki kütləvi satış mağazaları rayonuna düşdükdə hansı qapıdan girməyi qət etmək məqsədilə ətrafa göz gəzdirməyə başladı. O, böyük pəncərələri və iri lövhələri nəzərdən keçirərkən adamların ona diqqət yetirdiklərini hiss etdi və bunun səbəbini anladı: hamı onun iş axtardığını başa düşmüşdü! O, bu işlə heç vaxt məşğul olmamışdı, ona görə də indi hamının onun iş axtarmaq üçün veyilləndiyini görməsi fikrindən doğan mənasız utancaqlıq hissini boğacaq cəsarəti yox idi. O daha sürətlə addımladı, sifətinə laqeyd bir ifadə verməyə çalışdı, çünki ona elə gəlirdi ki, müəyyən bir iş dalınca gedən adamların sifətində belə ifadə olur. Bu qayda ilə o, heç birinə baş çəkmədən bir çox fabrik və ticarət firmalarının yanından keçdi. Nəhayət bir neçə kvartal getdikdən sonra o, anladı ki, bu cür etsə heç bir iş tapa bilməyəcək və addımlarını yavaşıtmadan yenidən münasib bir lövhə axtarmağa başladı və çox keçmədən böyük bir qapı gördü. Bu qapı nədənsə onun diqqətini cəlb etdi. Onun üzərində mis lövhə var idi. Adama elə gəlirdi ki, bu altı və ya yeddi mərtəbəli nəhəng bir arı pəyənin giriş yoludur. “Ola bilsin ki, burada işçi qadınlar lazımdır” – deyə düşündü. O, küçəni keçib qapıya tərəf yönəldi. Qapıya yaxınlaşanda pərcərədən dama-dama boz parçadan kostyum geymiş cavan bir oğlan gördü.

Bir qədər əvvəl vurğuladığımız kimi nümunə gətirdiyimiz mətn parçası ötürülməli informasiyanın xeyli fərqli cəhətlərinin üzə çıxmasına sübutdur. Nəzərdə tutulan informasiya ilk növbədə bir nəfərin, yəni Kerrinin çayın o biri tərəfinə

keçməsi və hansı qapıdan içəri girməsinin müəyyənləşdirilməsi ilə başlayır. Lakin sonrakı mətn komponentlərində bir-birinin ardınca fərqli situasiyaların səbəblərinin göstərilməsi yer alır. Birinci növbədə *“hansı qapıdan girmək”* – *“glanced about her for some likely door at which to apply”* oxucunu, tədqiqatçını düşündürür. Lakin çox keçmədən Kerrinin iri lövhələri nəzərdən keçirməsi bir qədər aydınlıq gətirsə də növbəti komponentdə elə Kerrinin insanların ona lövhələrə baxa-baxa getməsi göstərilir. Burada koqnisianın köməyi ilə iki məqam ola bilər: birincisi, həmin şəxs o əraziyə nabeləd olduğundan baxa-baxa keçə bilər; ikincisi qeyd olunduğu kimi iş axtaran adam ola bilər. Növbəti komponent daha yeni bir informasiyanı, yəni Kerrinin yol gedərək iş elanlarına baxmasını yeni informasiya kimi təqdim edir. Xüsusilə insanların ona belə baxmasının səbəbini Kerri başa düşür, çünki əvvəllər o, belə vəziyyətə düşməmişdi. Buna görə də utandığından addımların daha inamlı atmağa çalışır və bununla da özünü harasa vacib bir iş dalınca gedən adam kimi insanlara göstərməyə çalışır. Eyni zamanda o, özünü ətrafa laqeyd kimi təqdim etmək üçün bir növ sifətinin cizgilərini dəyişməyə nail ola bilər. Beləliklə, daha bir yeni informasiya – yəni heç yerə baxmadan xeyli fabrik və ticarət firmalarının yanından keçməsi qeyd olunur. Lakin Kerrinin küçəyə çıxmaqda əsas məqsədi iş tapmaq olduğundan mətn parçasının əvvəlində qeyd olunduğu kimi *“hansı qapıdan girmək”*, *“hansı qapıya müraciət etmək”* məsələsi onu yenidən narahat edir və bir neçə kvartal keçdikdən sonra o, anlayır ki, belə heç bir elana baxmadan getsə heç bir iş tapma bilməyəcək. Buna görə də daha yeni bir informasiya – addımlarını yavaşıtmaq və qapı və lövhələrə diqqət yetirmək, iş elanlarını izləmək peyda olur. Bu informasiyanın ardınca Kerrinin böyük bir qapı qarşısında dayanacağı vurğulanır, ancaq növbəti mətn komponentləri bu qapının sadəcə böyük qapı olmadığı haqqında daha yeni bir məlumatın olmasından xəbər verir. Xüsusilə *“It was ornamented by a small brass sign, and seemed to be the entrance to a vast hive of six or seven floors. “Perhaps”, she thought, “they may want someone”, and crossed over to enter. – “Onun üzərində mis lövhə var idi, adama elə gəlirdi ki, bu altı və ya yeddimərtəbəli nəhəng bir arı pətəyinin giriş yoludur. “Ola bilsin ki, burada işçi qadınlar lazımdır” – deyər Kerri düşündü”* – mətn komponentlərini qeyd etmək lazımdır. Çünki bu informasiyadan sonra Kerrinin küçənin əks tərəfinə keçib pəncərədən dama-dama boz parçadan kostyum geymiş cavan bir oğlan görməsi göstərilir. Biz həmin mətn parçasını bu hissəyə qədər nümunə olaraq vermişdik, lakin hesab edirik ki, *“a young man in a grey checked suit”* daha yeni informasiyadır və həmin abzasın əsas qayələrindən biridir. Ona görə də həmin hissəni bir daha nümunə kimi təhlil etmək istərdik.

...That he had anything to do with the concern, she could not tell, but because he happened to be looking in her direction her weakening heart misgave her and she hurried by, too overcome with shame to enter [7, s.40].

Əlbəttə, o bu adamın həmin müəssisə ilə nə kimi əlaqəsi olduğunu bilmirdi, lakin oğlan təsadüfi olaraq ona tərəf baxdığı üçün qız davam gətirməyib utana-utana, tələsik qapının yanından keçib getdi.

Bu cümləni sonda verməyimiz heç də təsadüfi deyildir. Mətn parçasının əvvəlində yeni informasiya olaraq Kerrinin satış firmaları olan küçəyə tərəf keçərək

iş axtarmasını, sonra onun ətrafa baxa-baxa getməsini, insanların onu iş axtaran kimi qəbul etməsini, lakin Kerrinin heç də insanların onu iş axtaran kimi tanımasını istəməməsini qeyd etmişdik. Bütün mətn parçası boyu hər bir mətn komponentində qarşılıqlı əlaqəsi olan yeni informasiyalar bir-birini əvəz etmişdir, lakin sonunda sanki, bir iş yeri tapmaq mümkün olduğu halda belə oğlanın – yəni *dama-dama boz parçadan kostyum geymiş cavan bir oğlan* (“*a young man in a grey checked suit*”) təsadüfi olaraq Kerriyə tərəf baxması və Kerrinin bu baxışlara davam gətirməyərək utana-utana qapının yanından keçib getməsi qeyd olunur. Bizə elə gəlir ki, nümunə olaraq göstərdiyimiz bu kiçik mətn parçasında (abzasda) əvvəldə nəzərdə tutulan yeni informasiya sondakı məlumatla bir-birini tamamlayır və mətni formalaşdıran – yazan müəllif əslində cəmiyyətdə Kerri kimi iş axtaran adamlara qarşı olan münasibəti olduqca məzmunlu və məntiqli şəkildə lakonik və başa düşülən, eyni zamanda insanı düşündürən bir dildə şərh edə bilmişdir. Beləliklə, fikrimizcə, ötürülən yeni informasiya öz ünvanına – yəni oxucuya çatdırılmışdır.

Yekun olaraq onu qeyd etmək istərdik ki, mətn formalaşarkən onun birinci komponenti (cümləsi) növbəti cümlələr üçün bir tərəfdən giriş kimi təqdim olunur, digər tərəfdən həmin cümlənin ayrı-ayrı komponentləri növbəti informasiyanın nədən bəhs edəcəyinə müəyyən zəmin yaradır. Bizim nümunəmizdə birinci cümlədə (komponentdə) olan söz və söz birləşmələrinə diqqət yetirsək mətn parçasının təhlili zamanı qeyd etdiklərimizin hamısının məntiqi ardıcılıqla mətnin formalaşması və yeni informasiya probleminin məzmunu ilə tam uyğun gəldiyini görmək mümkündür.

Ədəbiyyat:

1. Abdulla K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. B., 2016, 356 s.
2. Abdullayev Ə. Mətni anlama modelləri. B., 1999, 344 s.
3. Novruzova N. Mətnin sintaksisi. B., 2002, 182 s.
4. Попова З.Д., Стернин И.А. Очерки по когнитивной лингвистике. Воронеж, 2001, 190 с.
5. Синтаксис текста. М., 1979, 367 с.
6. Dreiser Th. The Titan. Moscow, 1957, 603 p.
7. Dreiser Th. The Sister Carrie. Moscow, 1968, 593 p.

Summary

About English Literary Text and New Information

The article deals with the English text and new information presented in it. The author tries to explain how the English literary texts are formed and which stylistic approaches are used to express new information in the text. The author then clarifies the situation with the news using literary texts (fragments from the text) which is known for the reader or listener, explains the new information and its stylistical and semantical connection with the previous one.

Резюме

Об английском художественном тексте и новой информации

В статье рассматривается английский текст и новая информация в нём. Автор статьи пытается объяснить, как образуется английский художественный текст, какими стилистическими способами выражается новая информация в тексте. Затем автор, используя художественный текст (отрывки из текста) разъясняет ситуацию с данными новостями, которые известны читателям, их слушателям и объясняет новую информацию ее стилистические и семантические связи с предыдущими.

Rəyçi: dos. A.K.Nasıyeva

Khazrin Zeynalova
“Nakhchivan” University

THE GENERAL OVERVIEW OF REALIA

Keywords: *realia, foreign language, teaching process, real objects, media*

Açar sözlər: *realiya, xarici dil, tədris prosesi, real obyektlər, media*

Ключевые слова: *реалии, иностранный язык, учебный процесс, реальные объекты, средства массовой информации*

As a Latin word, “realia” makes reference to such objects that they are real things and come from a particular culture. These real things are considered as material objects and opposed to conceptual or abstract ones. Realia are mostly transferred from one language to another with the translation of fiction and enriches the languages which they are passed to. They have no equivalent in other languages or cannot be translated into them. Realia reflect the names of purely national, abstract beings and concepts related to daily life. Translating such words into a different language is a big problem for interpreters. Currently, there are significant requirements for translators around the world. It is true that knowing the original language is a very important quality for everybody. In addition to knowing the original language, the translator must also have a creative and artistic thinking ability. The interpreter should exactly know the difference between a figurative expression and an ordinary expression. Realia are mostly remembered for their literary translations. While these lexical units enrich the language of translation of the works, on the other hand, they keep alive the national identity, traditions, lifestyle, mythology, national thought and history of the people whom the work belongs to, reflects the socio-political harmony of the time.

E.Allahverdiyeva's comprehensive book provides extensive information about realia. The author writes: Realia are defined in the lexical comparison of two languages or in the process of translation from one language to another. Realia are the words that the people used them in their language, denote the names of things related to the material culture, life, geographical environment, reflects the socio-historical features of the nation, not specifically used in another language and require explanations [1]. Thus, each language has words that do not differ from the words around it, they are not translated into another language by means and require a special approach from the translator. Some of them remain unchanged in the translated text, some partially retain their morphological and phonetic structure, and some are replaced by unequal lexical units. These words include elements of everyday life, history and culture. Such words refer to the people, country, place, and those words are not used in other nations.

According to D.Nunan realia is defined as “objects and teaching props from the world outside the classroom that are used for teaching and learning”. Under this statement, realia is considered as real objects, which are used to aid in practicing a new language, as a way to present meaningful examples from the real world [3]. Cancelas and Ouviaña mention that these concepts, realia and authentic materials, are dissimilar due to their various uses in the language classroom and especially, their ambiguous definitions. Furthermore, these two authors exemplify realia as a “tailor” s box which constitutes the means of easy use, minimal cost that does not need any kind of previous preparation”, because it includes a variety of resources, such as: toys, bags, pieces of clothing, photographs, maps, puzzles, menus, letters, magazines, timetables, and films [8]. It can be concluded that the realia are relatively variable. They can become a common lexical unit of another language in a certain historical development process. Realia must be distinguished from terminology: terminology is mainly used to express things related to the scientific field and is often used to serve a very specific eloquent purposes. In contrast, realia is born in popular culture and increasingly included in many sources. Particularly, fiction loves realia because of its exotic features.

The main advantage of using original facts and media in foreign language lessons is that they help all subjects which are learned in the classroom to integrate language skills in line with modern conditions and strengthen grammatical rules continuously. In addition to the traditional vocabulary taught in the early stages of language teaching, there is a need for special vocabulary groups covering sports, politics, food, music and other important areas. One of the most important reasons for using realia is that in the learning process, the right materials are selected according to the relevant areas, and students' participation in this process is successfully ensured. Trainers present their classes with the texts they have prepared. In addition, writing texts using realia provides an opportunity for teachers to increase their vocabulary and learn more about different cultures. Another important benefit of using realia is the elimination of stereotypes. Research shows that despite the frequent use of nationalist stereotypes by textbooks and teachers, modern media outlets help to change that. Individuals associated with the media have a chance to see for themselves that the views of other groups may be wrong. Often maps, schedules, notifications, and other tools can even help people with poor language skills to understand certain realities. Some realia greatly contribute to the correct presentation of products or the right understanding of instructions. It is well known that today many products on the international market are presented with different instructions. In short, realia are very useful for watching movies, listening to music, and strengthening the grammatical and lexical structure of the foreign language that we are learning. Thus, we can enrich our entire vocabulary by using realia.

Realia are grouped according to some features:

1. Geographical names and ethnographic concepts that include national groups, tribes, clans. Examples include: tundra, taiga, north (nord), Eskimos, Uzbek, etc.
2. Realia related to folklore and mythological names: ashug, saga, bylina etc.

3. Household realia. These realia include food and drinks, clothing and jewelry, movable and immovable property, household items, musical instruments, games, units of measurement, and so on: varenik, pilaff, lemon, whisky, kabab, kimono, sarafan, kubanka, cottage, canoe, saz, tar, golf, rock'n`roll, banjo, sterling, dollar, centime.

4. Realia related to social and political issues. These include administrative-territorial units and settlements, names of art professions, ranks and positions, names of parties, organizations and religious groups, schools, universities, private and public organizations, various names related to the military: aul, khutor, lord, sheriff, sheikh, madam, shaman, cowboy, mister, huguenot, rada, majlis, congress, college, senate, legionary, major, boomerang, general, marshal, etc.

These realia mentioned above show that it is sometimes impossible to distinguish them from terms. However, some of the realia are terms used in various sciences. For example, in English, "rock'n`roll" is both a realia and a musicological term. A number of realities can also act as proper nouns. These include the names of some political parties, public organizations, religious groups, and state organizations. For example, UNESCO-The United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.

References:

1. Allahverdiyeva E.M. *Linguistic Problems of Literary Translation*. Baku. (1997).
2. Amumpuni, R. and B. Rahmasari,. Enhancing Students' English Ability by Using Realia. // *Jurnal Pendidikan Edutama*, 59-64. (2019).
3. Nunan, D. *Second Language Teaching & Learning*. Boston, MA: Heinle & Heinle. P.321 (1999).
4. Bayramov Q. *The Art of Translation*. Baku, 218 p. (2008).
5. Bably. T, D. Nusrat Using Realia as an Effective Pedagogical Tool. // *Journal of Humanities and Social Science*, Volume 22, Issue 11, Ver. 4, (2017).PP 01-07 .
6. Bala, E. The Positive Effect of Realia in EFL Classes. *International Journal of Social Sciences & Educational Studies*, 2 (1), (2015). 43-48.
7. Brown, H. Douglas. *Principles of Language Learning and Teaching*. New York: Longman(2000).
8. Dr. Alnour Sabit Abdelkarim Hadi Effectiveness of Using Realia in Teaching English Vocabulary for ESL Learners. // *International Journal of Engineering Science Invention* // Volume 7 Issue 10. (2018) P 65-72.

Xülasə

Realialara ümumi baxış

Realialardan istifadə ingilis dilində dil öyrənmə prosesinin yaxşı təşkili və öyrənmənin bacarığının təkmilləşdirilməsi baxımından çox vacib bir üsuldür. "Realialara ümumi baxış" adlı bu məqalədə realiaların nə olduğu və onlardan öyrənmə və tədris prosesində necə istifadə oluna biləcəyi aydın şəkildə göstərilmişdir. Realialar xarici dilləri öyrənmək üçün dəyərli mənbə hesab olunur. Çünki yerli danışanların istifadə etdikləri şəkildə dili aydın nümunələrlə təmin edirlər. Məlumatların təhlili zamanı bəzi müəlliflərin fikirləri əsas götürülür, onların realialara yanaşmaları təsvir olunur.

Bu tədqiqatın məqsədi realiaların ümumi icmalı, onların ingilis dilində səmərəli istifadəsini, onlardan istifadə edildikdən sonra gözlənilən təsiri təsvir etmək, və onların əsas mənbələrinin nədən ibarət olduğunu müəyyən etməkdir. Əsas üstünlük real obyektlərdən istifadə etməklə bütün təhsil fəaliyyətlərinə iştirakçıları cəlb etməkdir.

Ümumiyyətlə, realia orijinal dildə danışan insanların mədəniyyəti ilə bağlıdır. Onlar müəllimlərə dərslərini daha effektiv şəkildə öyrətməyə kömək edirlər. Ədəbiyyat, media vasitəsilə bir dildən başqa dilə keçir və onları zənginləşdirir.

Резюме Обзор реалий

Исключительно важным методом в английском языке с точки зрения хорошо организованного процесса изучения языка и улучшения способностей учащегося является использование реалий. В этой статье «Обзор реалий» четко объясняется, что такое реальность и как ее можно использовать в процессе обучения и преподавания.

Реалии рассматриваются как ценный ресурс для изучения иностранных языков, потому что они дают четкие примеры языка в том виде, в каком они используются местными носителями языка. При анализе данных за основу берутся мнения некоторых авторов, иллюстрируются их подходы к реалиям.

Цель данного исследования состоит в том, чтобы описать общий обзор реалий, их эффективное использование в английском языке, ожидаемый эффект после их использования, определить основные преимущества в процессе и каковы их основные источники. Главное преимущество заключается в привлечении участников ко всем образовательным мероприятиям с использованием реальных объектов.

В целом, реалии связаны с культурой людей, говорящих на языке оригинала. Они помогают учителям более эффективно преподавать свои уроки. Они переходят с языкового языка на другой посредством литературы и средств массовой информации и обогащают их.

Rəyçi: prof. N.Ç.Vəliyeva

Медея Метревели
Телавский государственный университет им. Я.Гогешабили

ОНОМАТОПЕИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ В РАЗНЫХ ЯЗЫКАХ (НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ РУССКОГО, АНГЛИЙСКОГО, ИТАЛЯНСКОГО И ГРУЗИНСКОГО ЯЗЫКОВ)

Ключевые слова: *деривация, мотивация, номинация, анализ*

Açar sözlər: *törəmə, motivasiya, nominasiya, təhlil*

Keywords: *derivation, motivation, nomination, analysis*

Объект исследования – ономотопеические фрагменты грузинской, русской, английской и итальянской языковых систем.

Предмет исследования – словообразовательные и семантические особенности ономотопеических единиц в четырёх сопоставляемых языках.

Цель исследования – сравнительно-типологическое изучение ономотопеи в деривационном и семантическом аспектах в грузинском, русском, английском и итальянском языках.

Задачи исследования: 1. Выявление способов словообразования звукоподражательных основ в русском, грузинском, английском и итальянском языках.

2. анализ мотивированной и немотивированной семантической структуры ономотопеической лексики в сопоставляемых языках.

3. Выявление особенностей номинации ономотопеических компонентов фразеологических единиц.

Методы исследования. В процессе исследования были использованы следующие методы: сравнительно-контрастивный метод, метод системного подхода, описательный метод, комплексный метод, метод словообразовательного анализа, статистический метод.

В современном русском, английском, итальянском и грузинском языках исследование словообразовательного процесса выявило типы деривации лексем, которые имеют особенную частотность. Общий признак, который характерен для всех четырех языков – это использование звукоподражательных слов в роли производительной основы во время словопроизводства.

Слова, которые рассмотрены в нашем исследовании, относятся к именам существительным и глаголам.

В английском языке существует большое количество словообразовательных типов. Но с большей продуктивностью выделяется конверсия. Данный тип деривации характерен для словообразования от звукоподражательных корней.

Здесь с большей частотностью выделяется модель глагольной деривации, когда имя существительное становится производной основой глагола.

cuckoo – ку-ку!

cuckoo – кукушка → to cuckoo – куковать, кукованье

trill (журчание) → to trill (журчать)

zing (высокий, резкий звук) → to zing (издавать высокий резкий звук);

whoosh (свист) → to whoosh (пролетел со свистом).

Таким же продуктивным типом словообразования является именная деривация:

to giggle (хихикать) → giggle (хихиканье);

to grunt (хрюкать, брюзжать, ворчать) → grunt (хрюканье, брюзжание, ворчание);

to rumble (гудеть, грохотать, греметь) → rumble (гул, грохот, гром);

to whistle (свистеть) → whistle (свист);

Определение первичной лексической единицы, от которой образовались другие части речи, довольно проблематично. Особую сложность представляют имена существительные и глаголы. В данном случае мы использовали этимологический словарь (Oxford Etymological Dictionary).

В английском языке суффиксация не является часто используемой моделью словообразования. Но, несмотря на это, звукоподражательные имена существительные, образованные при помощи суффикса – ing, функционируют в языке вместе с теми именами существительными, которые образованы путем конверсии:

Bark (лай) → to bark (лаять),

to bark → barking (лаять, лающая);

to growl (рычать) → growl (рычание),

to growl → growling (рычащая)

Для русского языка характерно образование глагольных дериватов ономапопечей аффиксальным (префиксация, суффиксация) способом. Во время образования имен существительных вместе с аффиксальным типом используется без аффиксный тип (способ нулевой суффиксации), который выделяется непродуктивностью.

Во время образования звукоподражательных глаголов используются суффиксы

– ова, -ка, -а/-е-:

мяу → мяукасть, куку → куковать, пых → пыхтеть;

Во время формирования отглагольного имени существительного в роли аффикса выступают суффиксы: –ни-е, -нь-е, -ени-е.

хрюкать → хрюканье;

пыхтеть → пыхтение;

клохтать → клохтанье.

Еще примеры:

Собака лает → гав-гав → лаять → лай

Кошка мяукает → мяу-мяу → мяукасть → мяуканье

Свинья хрюкает → хрюк → хрюкать → хрюканье

Курица кудахчет → ко-ко → кудахтать → кудахтанье

Волк воет → уууу → выть → вой

Корова мычит → муу → мычать → мычанье

Птичка чирикает → чик-чирик → чирикать → чириканье

Тип нулевой деривации непродуктивен для русского языка и примеров его использования не так много

реветь → рев;

лаять → лай;

храпеть → храп;

хрустеть → хруст.

В итальянском языке звукоподражательные слова (*Voci onomatopoeiche*) рассматриваются как разновидность междометия. Хотя многие итальянские исследователи думают, что лучше разъединить эти понятия. В основе этого мнения лежит то, что звукоподражательные слова представляют собой простую имитацию разных звуков, которые копируют и выражают звуки, издаваемые животными, и не несут эмоциональную нагрузку.

Сальваторе Баталия, известный итальянский лингвист, филолог и литературный критик отмечал, что особое распространение звукоподражательных слов наблюдается в периоде расцвета футуризма, а в «Божественной комедии» Данте они встречаются только в двух местах. Со временем, многие звукоподражательные слова постепенно вошли в национальный язык и сегодня активно употребляются как в разговорной речи, так и в литературном языке.

Некоторые итальянские лингвисты считают, что звукоподражательные слова являются междометиями. Другие ученые рассматривают их отдельно и считают, что они употребляются самостоятельно, и не всегда несут нагрузку восклицания. Известный лингвист Алдо Габриели считает, что с традиционными междометиями этих слов объединяет только внешнее сходство. Это звукоподражательные слова (“*voci onomatopoeiche*” или “*fonosimboli*”), которые могут быть простой имитацией разных звуков и подражанием языка животных. Многие звукоподражательные слова постепенно вошли в национальный итальянский язык. Например, “*arri arri!*” (по-итальянски), итальянское выражение: “*Cavallino arri arri – prendi la biada che ti do!*” (Но-но, лошадь, смотри, какой овёс у меня есть для тебя!). *achu-achu!* *Sxeno!* (по-грузински), но-но лошадь! (по-русски). Когда итальянец давит муху, он говорит «*scio!*» (хлоп), когда зовут лошадь – «*ih*», (свист), если хочет остановить животное – «*je!*» (тпруу!)

Из остальных звукоподражательных слов нужно отметить такие, как „*taffete*“ и „*zaffete*“, которые обозначают то, что делается очень быстро и против желания; „*brrr*“ (брр) – обозначает страх и холод. „*Mi vengono i brividi soltanto a pensarci... brt*“ (Я содрогаюсь при одной мысли об этом... брт!); звук падения листьев – «*fgu*» (фру), тиканье часов – «*tic tac*» (тик-так). В качестве примера можно привести и другие звукоподражательные слова. Надо отметить, что в разных языках они звучат по-разному. Хотя некоторые исследователи видят разницу только в написании. Например, по-русски лай собаки «гав-гав», по-итальянски „*bau-bau*“, по-английски “*woof woof*”, по-грузински “*av-av*”. По-русски крик петуха «кукареку!», по-английски “*cock-*

a-doodle-doo!”), по-итальянски “chichirichu”, по-грузински “q’iq’liq’oo!” Приблизительно одинаково звучит Призыв к тишине во всех четырех языках: «тсс, замолчите!», “shh, shut up!”. “sss, fate silenzio!” „sss, gachumdit!“

Из итальянского языка можно назвать еще примеры: «ciaff!» – звук волн, «punfete», «patatrac» – звук падения чего-то, «din don» – звон звонка, «coccodi» – куриный крик, «crah-crah» – карканье вороны, «uh-uh» – вой волка, «gre-gre» – кваканье лягушки, «ессм» – звук чихания, «tin tin» – звук монет, «cip cip» – пение птиц, «be» – блеяние овец, «miao» – мяуканье кота, и т. д. Сальваторе Баталия отмечает, что лучше всех разобрался в звукоподражательных словах Джованни Пасколи (особенно в птичьих голосах): “scalp, dib dib bilp bilp” – воробья, “vitt vide vitt” – ласточки, “cu cu” – кукушки, “chiu” – совы. Для итальянского языка, как и для русского, характерно образование глагольных дериватов ономапопеческими аффиксальным способом (префиксация, суффиксация). Во время образования имен существительных не используется безаффиксный тип:

Il cane fa bau bau, собака делает гав-гав
il cane abbaia, abbaiano, abbaiare (abbaio), собака лает, лай, лаять
Il gatto fa miao, кошка делает мяу
il gatto miagola, miagolare (miagolio), кошка мяукает, мяуканье
Il gallo fa chicchirichì, петух делает ку- ка- ре- ку
chicchiriare, canta, кукарекать, пение
La gallina fa coccodè, курица делает крик
Il pulcino fa pio pio, цыпленок делает тип-тип
pigola pigolare. (pigolio), цыпленок пищит, писк
La mosca fa zzzz, муха делает б-з-з
Ronza, ronzare, (ronzio), жужжит, жужжать, жужжание
La mucca fa muuu, корова делает мууу
muggisce muggiscare (muggito), мычать, мычание
La pecora fa bee, баран делает бее-бее
bela belare (belato), блеять, блеяние
Il cavallo fa hiiii, лошадь делает фырк
nitrisce nitriscere (nitrito), ржание, ржать
Il maiale fa oink, свинья делает хрюк-хрюк
grugnisce grugniscere (grugnito), хрюканье, хрюкать

Часто в итальянском языке звукоподражательные слова субстантивизируются. Например, «Il gallo della mia vicina incomincia alle quattro a lanciare i suoi chichirichi» (В четыре часа утра петух соседа начинает свой кукареку).

Карла Франческети в учебнике «L’italiano corretto» отмечает, что в разговорной речи нельзя забывать о звукоподражательных словах, так как они придают фразам реалистичность и полноту.

В грузинском языке принято мнение, что звукоподражательные слова близки к междометиям. Такими словами выражены звуки, издаваемые птицами, насекомыми, животными, неживыми предметами или естественными и физиологическими явлениями.

ch'iv! ch'iv! – beghura (воробей)
 ts'iv!ts'iv! – chit'ebi (птицы)
 q'va! q'va! – q'avavi (ворона)
 k'ruk! k'ruk! – k'rukhi (наседка)
 k'rr! k'rr! – k'odala (дятель)
 chkhii! chkhii! – chkhik'vi (сойка)
 q'iq'liq'oo! – mamali (петух)
 bzuu!bzuu! – buzi (муха)
 miau! miau! – k'at'a (кот)
 hap! hap! – dzaghli (собака)
 muu! – dzrokha (корова)
 bee! bee! – tskhviri (баран)
 dzin! dzin! – zari (колокольчик)
 t'uk'! t'uk'! – k'ak'uni (стук)

Во всех четырех языках звучание выражается словами. В русском, итальянском и английском языках звучание выражается как глаголами, также именами существительными, а в грузинском языке словами, которые имеют свойства глагола и существительного одновременно (partizip, interdependence, interdependent) при помощи суффиксов:

- a, -n – a, -om – a, -ol – a, -il - , -in, -od

Звучание слов:

ghughuni, dvrinva, k'uch'k'uch'i, (голубя) sisini, sivili, q'iq'ini, (гуся, утки),
 ts'iap'i, ts'iap'-ts'iap'i (цыпленка), (k'ut'k'ut'i k'rushuni, k'rushk'rushi, t'k'vartsali,
 (наседки) q'vit'q'vit'i, k'ivk'ivi, (индюка) q'ivili, q'iq'liq'o (петуха),ch'rich'ini
 (стрекозы) q'ashq'ashi, (орла) q'ip'q'ip'i (ястреба), q'rant'alikhivili, chkhavili (во-
 роны) st'vena, galoba, rak'kak'i, (соловья) ch'akhch'akhi, (дрозда), gugus dzakhili
 (кукушки), ch'ik'ch'ik'i (ласточки),zhivili, zhivil-khivili, zhivzhivi, ch'ivch'ivi,
 ch'q'ivch'q'ivi, ch'ik'ch'ik'i, ts'iali, zhghurt'uli, zhivili, ch'rok'ini, bozhiri (воробья
 и мелких птиц), q'roq'ini,(буйвола и осла), ch'ikhvini, khvivili, khvikhvini, (лоша-
 ди), (tkhisa, bat'k'nisa), k'ik'ini, (козла и барана), zmuili, (коровы) bubuni, (быка)
 k'navili, k'rut'uni, (кошки), ch'q'vit'ini, ch'q'ivili, ch'q'virili, (поросенка),
 khrut'uni, ghurut'uni, (свиньи) ghmuili, (волка) bdghinva, (льва) ts'rip'ini, (мыши),
 sivili, sisini, (змеи), zuzuni, kshut'uni, (ветра) bzuiili. (пчелы, мухи).

Выводы:

1.Звукоподражание – это закономерная, фонетически мотивированная связь между фонемами слов. Ономастопеи – это слова, между формами и значениями которых существует экстралингвистическая связь.

2.Мотивация звукоподражательных слов хорошо видна по сравнению с другими словами, мотивация которых забыта. Звукоподражательные слова имеют постоянный состав для носителей конкретного языка. Например, “miau” (по-грузински), мяу (по-русски), “miao” (по-итальянски), “meow” (по-английски).

3. Звукоподражательные слова имеют устойчивую семантику и форму звучания. Следовательно, они могут быть полноценными словами языка. (Здесь, конечно, не подразумеваются индивидуально-авторские звукоподражания).

4. Нередко звукоподражательным словам относят междометия, хотя они выражают только имитацию, и не имеют эмоциональную нагрузку.

5. В каждом языке звукоподражательные слова можно разделить на следующие группы: слова, которые имитируют голоса людей, слова, которые имитируют голоса птиц, слова, которые имитируют голоса животных и слова, которые имитируют голоса неживой природы.

6. Для русского языка характерна редупликация звукоподражательных слов. Например, «ко-ко», «ква-ква», «дзинь-дзинь», «ха-ха», «хи-хи», «буль-буль», «тик-так», «пиф-паф» и т.д.

7. В русском языке из звукоподражательных слов образуются глаголы, имена существительные и причастия. Они становятся равноправными частями речи и сохраняют мотивацию. Они присоединяют аффиксы. Например, «хлоп», хлопок, хлопать, хлопающий; «тик-так», тикать, тикающий, «гав», гавкать, гавканье.

8. В итальянском языке некоторые звукоподражательные слова не выступают в роли производящей основы, и не производят других слов. Например, “сга-сга” (ква-ква), не производит слово, как в русском языке («квакать» от «ква-ква»), В итальянском языке в подобном случае имеется другой глагол – *gracidare*; Такая же картина в следующих случаях:

“ih-oh” (осел) – *ragliare* “bau-bau” (собака) – *abbaiare*; “iih” (лошадь) – *nitrire*; “сгi-сгi” (цикада) – *frinire*; “qua-qua” (утка) – *strarnazzare*; *pio-pio* (цыпленок) – *rigolare*; *сip-сip* (птица) – *cinquettare*.

9. В грузинском и итальянском языках есть такие звукоподражательные слова, которых нет в русском языке. Сам Сальваторе Баталия отмечает, что в итальянском языке звукоподражательные слова, которые передают голоса птиц, отличаются большой разнообразностью.

10. В грузинском языке звукоподражательные слова отличаются разнообразием и большим количеством образованных от этих слов партиципов. Одно звукоподражательное слово имеет несколько слов, которые называют действия, обозначающие этим звукоподражательным словом.

11. В английском, русском и итальянском языках из звукоподражательных слов часто образуются глаголы и имена существительные, и они звучанием очень похожи. В грузинском языке глаголы, имена существительные и партиципы, обозначающие действие, выраженное звукоподражательными словами, часто обозначаются другими словами. Например, В грузинском языке: кошка издает звук – „*miau*“. Глагол, обозначающий это действие – *k’navis*, *k’navili*. Но в русском языке: кошка издает звук – «мяу». Глагол, обозначающий это действие – мяукает, мяукать, мяуканье. В итальянском языке – *Il gatto fa “miao.”* Глагол, обозначающий это действие – *il gatto miagola*, *miagolare* (*miagolio*).

12. Ясно видно, что для носителей всех четырех языков часто звукоподражание ассоциируется с одними и теми же или похожими звуками. Например, khvrinva (по-грузински), храп (по-русски), gussare (по-итальянски), snore (по-английски).

В грузинском и русском языках встречаются похожие звуки: вибрант [p] и глухой велярный фрикативный [x], а в итальянском и английском вибрант [p] и глухой велярный фрикативный [ç].

13. Одна из главных причин, по которой звукоподражательные слова разных языков отличаются друг от друга, есть то, что звуки каждого языка сложны по своей природе. Как правило, их точная имитация невозможна. Поэтому, каждый язык выбирает из этих звуков какую-то часть, как образец для имитации.

14. Примеры звукоподражания в каждом языке употребляются как в прямом, так и в переносном значении. Например, «чик-чирик», “cip-cip”: Долетели обрывки беглого разговора – чик-чирик двух женских голосов. Tutti impegnati cinguettavano fra una parete (Все рабочие чирикали через стенку).

Литература:

1. Белов В.Н. Частотный аспект звукоизобразительности русского языка. – СПб.: Нестор, 2003. 165.
2. Володина М.В. Итальянская звучащая речь в сопоставлении с русской: Единство и взаимодействие средств высказывания: Монография. М.: МГУ, 2002.-331 с.
3. Володина М.В. Взаимодействие синтаксиса, лексики, интонации и контекста в итальянском и русском языках как проблема перевода // Лингвистика и культурология. М.: МАЛП, 2000. – с. 9 -109.
4. Володина М.В. Итальянская звучащая речь в сопоставлении с русской: Взаимосвязи синтаксиса, лексики, интонации и контекста: Дисс. докт. филол. наук: 10.02.05, 10.02.20. М., 2003. – 367 с.
5. Колпаков В.В. Звуковая лингвистика для всех: О смысле звуков, букв и слов человеческой речи. М.: ЭРА, 2002. – 127 с.
6. Dizionario di linguistica e di filologia, metrica, retorica. diretto da Gian Luigi Baccaria. Torino: G. Einaudi, 2004. – 863 p.
7. Dogana F. Le parole dell'incanto: esplorazioni dell'iconismo linguistico. – Milano: Angeli, 2003. 490 p.
8. Carla Franceschetti, L'italiano corretto (Migliorate il vostro italiano in 40 giorni) Giovanni De Vecchi Editore – Milano, 1986, p.146.
9. Salvatore Battaglia, Grande dizionario di lingua italiana VIII, Unione tipografico-editrice torinese, 1977.
10. Salvatore Battaglia, Pernicone Vincenzo, La grammatica italiana, Torino, Loescher, 1971.

Xülasə
Onomatopeik sözlərin tipoloji təhlili
(Rus, ingilis, italyan və gürcü dillərinin materialı əsasında)

Tədqiqatın obyektı gürcü, rus, ingilis və italyan dil sistemlərinin onomatopeik fraqmentləridir.

Tədqiqatın predmeti müqayisə edilən dörd dildə onomatopeik vahidlərin söz yaradıcılığı və semantik xüsusiyyətləridir.

Tədqiqatın məqsədi onomatopeiyanın gürcü, rus, ingilis və italyan dillərində derivativ və semantik aspektlərdə müqayisəli tipoloji tədqiqədir.

Tədqiqat məqsədləri:

1. Rus, gürcü, ingilis və italyan dillərində onomatopeik əsaslarla sözün yaranma yolunu aşkara etmək;

2. Müqayisə olunan dillərdə onomatopeik lüğətin motivli və motivsiz semantik strukturunun təhlili;

3. Frazeoloji vahidlərin onomatopeik komponentlərinin frazeoloji nominasiyasının xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi.

Tədqiqat prosesində aşağıdakı metodlardan istifadə edilmişdir: kontrastiv - müqayisəli metod, sistemli yanaşma metodu, təsviri metod, kompleks metod, söz yaradıcılığının təhlili metodu, statistik metod və s.

Summary
Typological Analysis of Onomatopoeic Words
(Based on the Material of Russian, English, Italian and Georgian Languages)

The object of the study is onomatopoeic fragments of the Georgian, Russian, English and Italian language systems.

The subject of the study is the word-formation and semantic features of onomatopoeic units in the four compared languages.

The purpose of the study is a comparative typological study of onomatopoeia in the derivational and semantic aspects in Georgian, Russian, English and Italian.

Research objectives:

1. Revealing the ways of word formation of onomatopoeic bases in Russian, Georgian, English and Italian languages;

2. Analysis of the motivated and unmotivated semantic structure of onomatopoeic vocabulary in the compared languages;

3. Identification of the features of the phraseological nomination of onomatopoeic components of phraseological units.

The following methods were used in the research process: comparative-contrastive method, system approach method, descriptive method, complex method, word-formation analysis method, statistical method, etc.

Rəyçi: prof. A.Y. Məmmədov

ƏDƏBİYYAT

Lalə Namazova
Azərbaycan Dillər Universiteti

“ÇOV DARLIQDA UÇURUMDAN QORUYAN” ROMANI “ROMAN-MİF” MODELİ KİMİ

Açar sözlər: *Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan, Holden Koldfild, roman, mif*

Keywords: *The Catcher in the Rye, Holden Cauldfield, novel, myth*

Ключевые слова: *Над пропастью во ржи, Холден Колдфилд, роман, миф*

Müasir ədəbiyyatşünaslıq bədii mətnin mifologiya (mifoloji motivlərdən istifadə, mifoloji qəhrəman obrazları, arxetiplər və s.) ilə olan dərin bağlarını üzə çıxaran yeni, daha məhsuldar yanaşmalar tələb edir. Müasir dövrə məxsus struktur da olmaqla müəllif mifologiyasının təkmilləşdirilməsi və təhlil mexanizminin fəallaşdırılması müasir ədəbiyyatşünaslığın aktual problemlərinə daxildir. Poetik mifologiyanın geniş yayılmasına görə post-sovet ölkəsi olaraq müəllif mifologiyasının digər klassik mətnlərdə tətbiqini araşdırmaq vacib hesab olunur.

İstər Selincerin adı, istərsə də, onun “Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” romanı xatırlandığı zaman müzakirə, yaxud mübahisə, hətta yanlış anlama qaçılmazdır. Oxucu onu ya sevcək, yaxud da sevməyəcək. Başqa orta yol mövcud deyildir. 1951-ci ildə roman ilk dəfə işıq üzü gördükdə bir çox polemikaya səbəb olacaq fakt və hadisələr əsərlə əlaqələndirilmişdir. Əvvəlcə kitabın riskli məzmununu və istifadə olunmuş vulqar sözləri əsas gətirilməklə, çarına qadağa qoyulmuşdur. Kitab tənqidçilər tərəfindən gözlənilmədən “ədəbi sensasiya” və “insanın mürəkkəb, kağız və təxəyyülün nəticəsində yarandığını” ehtiva edən bir şah əsər kimi qələmə verilməyə başlandı. Digər tərəfdən, romanda yer alan hadisələrdəki bəzi təhriflər əsərin bir çox cəmiyyətlərdə və dünyanın bir çox ölkələrində qadağan edilməsinə səbəb olmuşdur. Əsərin məzmunu və müəlliflə bağlı bir çox məsələlər istər-istəməz ona əsərə mifoloji səviyyə aşlamış olur. “Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” romanında mövcud olan ziddiyyətlik Selincerin öz şəxsi həyatında tərkidünya olmasından qaynaqlanır.

Mövzunun aktuallığı onunla izah oluna bilər ki, Selincerin “Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan” romanında məhz müəllif mifologiyasının mifoloji tənqidinə əsaslanaraq estetika və poeziya üzrə araşdırmalara ehtiyac var. Psixologiyada ki-

fayət qədər mif mövcuddur. Miflər kollektiv şəkildə yaranır, lakin bu miflərin yaradılmasında psixoloqların özləri də iştirak etmiş olur. Hər bir mif arqumentlərlə, faktlarla zəngin olmaqla, getdikcə daha çox insanı özünə cəlb etmiş olur. Təbiidir ki, bütün bu yaradılmış miflər bəlli süjetlərə malik olan arxetiplərdən ibarətdir. K.Q.Yunqun fikrincə istənilən arxetip, əslində, görünməmiş psixi fenomendir və bu halda yeganə çıxış yolu bütün bunlara öz psixi təcrübənə əsaslanaraq təsvir etmək və ya səni əhatə edən arxetipik obrazlara əsaslanaraq assosiasiya qurmaqdır. Qəhrəman obrazının əsasını, bir qayda olaraq, bir neçə sehrli əşyanın, məkanın, insanın yaxud biliyin axtarışı təşkil edir. Bu cür arxetiplərin süjet xətti antik və orta əsrlər ədəbiyyatından gəlmişdir. Adətən, qəhrəmanlar əsər boyunca ölkəsini, insanları əjdahadan, cadügərdən, şər qüvvələrdən xilas edən xilaskar olurlar. Əlbəttə, bu qəhrəmanların əsərdə məlum missiyaları olur, onu, əsərin sonuna qədər sona çatdırmalı olur və əsərin qəhrəmanları, adətən, açıq şəkildə "mənfi" və "müsbət" obrazlar kimi səciyyələnilir. K.Q.Yunq söyləmişdir ki, arxetip müəyyən mifoloji obrazlar yaratmaq üçün əsas elementdir. Bu cür araşdırmalar yazıçının tipoloji arxetipik yaradıcılığını ön plana çəkməyə imkan yaradacaq. Selincerin yaradıcılığına bu cür yanaşma çox düzgündür və biz mifologiyadan danışarkən ona üç aspektdən yanaşmalı oluruq:

- 1) Mifoloji obraz, süjetlərin istifadəsi;
- 2) "Müəllif mifologiyasının" əsasını qoymaq;
- 3) "Roman-mif" (dram-mif, şeir-mif) modelinin yaradılması.

"Roman-mif" modelində mif nə romanın əsas süjet xətti nə də müəllifin yeganə nəzər-nöqtəsi olmur. Roman-mif dedikdə, əsərin gah miflə, gah da, müasir dövrlə uzlaşması başa düşülür. "Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan" romanı da bu tələblərə tam şəkildə cavab verir və bu əsər roman-mif baxımından təhlil oluna bilər.

Müasir elmdə "müəllif mifi" anlayışı haqqında kifayət qədər təriflər mövcuddur. Onlardan biri də belçika filosofu Deni Jan Rujmona məxsusdur. Rujmona görə, mif-simvolik tarixdir ki, özlüyündə müəyyən dərəcədə analogiyanı olan sonsuz sayda hadisələri cəmləşdirir. Mif mədəniyyətin, ədəbiyyatın vacib göstəricisi və "şifrə"sidir. Mifoloji kod yeni mədəni mənə və bununla da, müəyyən invariantlıq yaratmış olur. "Yeni mənələr konkret ədəbi əsərin səviyyəsindən çıxaraq mətn səviyyəsində yaranmış olur və bu səbəbdən də bədii obraz, motiv, janr, poetik mənimləmə əsas tədqiqat materialına çevrilir" [2, s.19-20].

Bu nöqtəyi-nəzərdən Selincer yaradıcılığına yanaşsaq görərik ki, o çox böyük ustalılıqla dağ başında şəhər salan günahsız Adam haqqında olan amerikalı mifdən istifadə edə bilmişdir. Əsərdə müəllif arzularla dolmuş Nyu-York şəhərinin və saf, təmiz yeniyetmənin bu "phony" – yalanla dolu dünyada yeri olmadığına işarə verir [1, s.138-143].

Əsərdə qəhrəmanın dünyaya baxışının formalaşma zamanından söhbət gedir ki, bu da onun əsərin əvvəlində həyatda öz yerini tapmaq cəhdi ilə, daha sonra, bundan qaynaqlanaraq öz daxili dünyasına və ətraf aləmə marağının oyanması ilə davam etmiş olur. Böyüklərin dünyasından, daha doğrusu, ictimai həyatdan uzaq düşmüş yeniyetmə özünü daxili dünyasından deyil, yad insan kimi kənardan görür. Əlbəttə, özünün daxili dünyasından çox da uzaqlaşma bilmir: axı o, bu cəmiyyət

yətin bir üzvüdür. Elə bu səbəbdən də o, ətrafda baş verənlərə kifayət qədər həssas və inamsız yanaşır. XX əsrin ortalarından başlayaraq Amerikan oxucularının baxışları və əsər qəhrəmanlarına qarşı yanaşmaları dəyişikliyə uğradı. Bir halda ki, söhbət arxetip-assosiasiyası səviyyəsində təhlildən gedir, demək, bütün diqqət əsərin baş qəhrəmanının xarakterini izləməyə yönəlməlidir. Zaman anlamında isə, bəzi məhdudiyətlər qoyulmuş olur və bu “çərçivə” daxilində sosiuma qarşı mübarizə aparan bir personaj, yeni qəhrəman yaranmış olur. Bu cür qəhrəman tipləri mübahisəsiz şəkildə mif “həqiqət”lərinin əbədi olmasına dəlalət edir.

Holdenə “fırıldaqçı”lar dünyasında yaşamaq çətin olur və o, bununla barışa bilmir. O daha çox insanlar üçün konkret cəmiyyət deyil, məhz “böyüklər dünyası”nı yaratmağa can atır. Qarşısına qoyduğu məsələ isə, uşaq saflığını qoruyub saxlaya bilməkdir. “Böyüklərin cəmiyyət”inin uşaqların saf dünyasını məhv etməsinə yol vermək olmaz. Holden şəhərdə boş-boş gəzərkən başına müxtəlif hadisələr gəlir, müxtəlif sınaqlardan keçməli olur, lakin bunlardan ən diqqət çəkəni fahişə və liftçi ilə görüşü olur, çünki burada seksual inisiyasiya əsas diqqət mərkəzindədir ki, bu da insanların yetkinlik haqqında düşündükləri əvəzənilməz amil və eyni zamanda, mifoloji elementdir. Amerikalı yeniyetmə oğlanın həyatından olan bu epizod ümumbəşəri dünyaya və oğlanın etirafı metafiziki mənaya aid edilir. Əsər iki əsas dünyadan ibarətdir: Holden və Amerika. Baxmayaraq ki, Holden Amerikanın bir hissəsidir onlar bir-birlərinə heç uyğun gəlmirlər. O, qeyri-səmi-milik, vecsizlik və laqeydsizlik adlanan bu “xəstəlik”lərdən müalicə olunmalı olan sistemə heç cür daxil deyil. Bununla da, Selincer tərəfindən yaradılmış mif dar çərçivəli mədəniyyət və siyasi-sosial məzmunundan ibarətdir.

Əsərdən görüldüyü kimi, romanda inisiyasiya prosesi qəhrəmanın öz daxili dünyasını anlamağa aparan yol və özünün mədəni baxışlarını tanımağın əsas bir elementi kimi təqdim olunur. Holden insanların özlərini yaxşı tanıdıqları halda yalançı “mən”ləri və real həyatda olan real “mən”lərinə keçid prosesində çox mənəvi sarsıntı keçirir. Beləliklə də, inisiyasiya özünü mədəni cəhətdən tanımaq üsullarından biri olsa da, unutmamaq olmaz ki, söhbət həyatda özlərini axtaran, kütləvi mədəniyyətin ilk nəslindən gedir.

Əsərin qəhrəmanının özünü axtarışı maskalanmış mifoloji motivin olmasına işarə edir. Selincerin romanının poetikasında maska qəhrəmanın daxili dünyası ilə onu əhatə edən ətraf mühit arasında vasitəçi rolunu oynayır. Ətraf aləmdə rast gəlinən gözlənilməzlik, mürəkkəblik, sərtlik, hərdən açıq şəkildə nümayiş olunan aqressiya, qəhrəmanı sosial maskalar taxdığı diktə edən real həyatla, həqiqətlə uyğunlaşmağa vadar edir. Holdenin arxasında etibarlı qalxan kimi gizləndiyi “təlxək” yaxud “axmaq” maskası da buna bir nümunədir. Belə maskalar qəhrəmanın nəzarətindən kənar, yaxud idarəsində olmayan faktiki hadisələrin öhdəsindən gəlmək üçün sanki yeganə üsuldur. Holden çoxlarının anlamadığı marjinal bir şəxsiyyətdir. O öz dərdini, çarəsizliyini cəsarətlə gizlətməyi bacaran Trixsterin arxetipik təcəssümüdür. Maska qəhrəmanının daxili dünyasını, sanki, əks təsirlərdən qoruyur və psixi möhkəmliyini saxlamaqda kömək olur. Məhz maska vasitəsilə o, ətraf mühitlə özünəməxsus şəkildə ünsiyyət qurur və demək olar ki, bu onun yeganə özünüifadə imkanına çevrilmişdir.

Selincerin mifologiyası müharibənin sonrakı dövr yazıçıları adından zamanın tələblərinə bir cavab idi. "Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan" romanı XX əsrin 40-50-ci illərinin ovqatını özündə əks etdirir. Amerika əhalisinin çox hissəsi müharibə vaxtı və ondan sonrakı dövrlərin yaşatdığı ağır günləri və problemləri bir kənara qoymaq və sanki, sakit həyatla təmin olunmaq üçün susamışdılar. İlk əvvəl Birləşmiş Ştatlarda, daha sonra isə, Avropada müharibə dövrünə təsadüf edən "valideynlərinin nəslindən" narazı qalmış gənc nəsillə mühafizəkarlıqlarının böyük bir qismini qoruyub saxlamaqla, tamam fərqli bir gələcək qurmaq arzusunda idi. Selincer o dövr Amerika gənclərinin "əhval"ını hiss etməyi bacaran ilk yazıçılardan biri olmuşdur. Selincer dövrünün yazıçıları həmin dövrün mənəviyyatı və dünyagörüşü ilə bağlı problemlərinin həllini tapmağa çalışan yazıçılar olmuşlar.

Öz bədii yaradıcılıq dünyasını modelləşdirmək yolunda mifdən istifadə etmək Selincer yaradıcılığını bilavasitə XX əsr neomifoloji modernist ədəbiyyat ilə bağlamış olur. Qeyd etmək lazımdır ki, Selincer tərzini mifologiyaya yeni nəfəs və intellektual cəhətdən fərqli yanaşma olmuşdur. Neomifologiyanın Selincer yaradıcılığına təsirini yazıçının poligenetik və heterojenik materiallara əsaslanaraq, sanki, öz mifologiyasının bir elementi kimi təqdim etməsində açıq şəkildə görmək olar.

Selincer dövrünün ictimai-siyasi hadisələri onun romanında özünəməxsus mifoloji mahiyyətlikdən çıxaraq "həqiqət mifinə" çevrilir. Yazıçının mifologiyasının əsas elementlərindən biri də, özünün avtobioqrafik və ədəbi materiallarıdır ki, bu da əsərdə baş verən müəyyən hadisələrə avtobioqrafik səciyyə verir (öz qəhrəmanı Holden kimi, Selincerin də həmin yaş dövrlərində elit məktəbdən heç də xoşu gəlmir, o da qəhrəmanı kimi, məktəb yoldaşları tərəfindən həmyaşıdları kimi qəbul olunmur, özünün də qəhrəmanı kimi onu anlamayan, anlamağa cəhd belə, göstərməyən valideynləri ilə çətin münasibəti olur). Məhz bu cəhətlər: mifoloji, ədəbi, fəlsəfi, mədəni, ictimai-siyasi və müəllifin avtobioqrafik əsərləri bütöv şəkildə bir-birini tamamlayaraq Selincer yaradıcılığının möhürünü qoymuş olur. Bütün bunlar Selincer yaradıcılığını modernist neomifoloji ədəbiyyatdan, xüsusilə də E.Hemingvay ("Silahlara əlvida!"), U.Folkner ("Səs-küy və qəzəb"), F.S.Fitzgerald ("Dahi Qetsbi") kimi yazıçıların yaradıcılığından fərqləndirir.

Öz romanında Selincer müasir həyatla mifoloji, qeyri-real həyat təsvirlərini bir araya gətirir. Holdenin Nyu-Yorkda həm "mifoloji bir dünyada", həm də universal kainatda özünəməxsus səyahət etməsi, sanki, naçar gəncin azad dünya, azad ruh axtarışında olması və həyatı dərk etməyə, həyatda özünü tapmağa, bütün mənələri aşmağa cəhd etməsi təsüratı yaradır. Təsadüfi deyil ki, Holden əsərdə bir neçə dəfə bar, restoran və yaxud kafedə olmasına baxmayaraq, ac, susuz olmasını bildirir və bununla da müəllif qəhrəmanın, əslində, mənəvi aclıqdan, mənəvi susuzluqdan yəni, "antoloji aclıqdan" əziyyət çəkdiyini göstərir. Əsərdəki mifoloji obrazlar müxtəlif yerlərdə baş vermişdir – müəllimin evi, Holdenin ata evi, park, qəbiristanlıq, Pensi yataqxanası və s. – bütün bu yerlərin hər birinin məkanına görə mənaları var, məsələn: ev – "doğum yuvası", yataqxana otağı – "müvəqqəti sığınacaq", qəbiristanlıq – "son sığınacaq" mənalarına gəlib çıxır. Əsərdə suyun da mifoloji obrazı 2 simvolla əlaqəlidir: çay və yağışla. Çay doğuşla, yaradılışla assosiasiyaya olunur və hərəkətliliyi, dinamikliliyi, dəyişikliliyi və azadlığı təəcəssüm etdirir.

Romanda bu mifoloji obraz bezdirici məktəb həyatından, laqeyd qalan qarışıq Nyu-York həyatından daha uzaq rəfiqəsinə və daha mükəmməl bir həyata başlamaq arzusunu simvolizə edir. Holden öz qız dostuna bol sulu çay sahilində bir yerdə qalaraq təbiət harmoniyasından zövq alaraq, mənəvi rahatlığın nə olduğunu hiss etməyi təklif edir. Yağış da həmçinin yeniliyin, təmizliyin rəmzidir. Yeni il ərəfəsində Holden Nyu-Yorka gəlir ki, bir neçə gün orada keçirsin və həmin günlərdə Nyu-Yorkun sükutunu pozan, Holdenin islanıb xəstələnməsinə səbəb olan yağış yağır. Güclü soyuqlama nəticəsində orqanizmi zəifləyir, əsəb sistemi pozulur və Holden düz bir il xəstəxanada qalmalı olur. Əsərdə yazıçının yağış və çaydan mifik obraz kimi istifadə etməsi onun transformasiya və yenidən yaranmaq ideyası ilə bağlıdır. Yazıçı saflaşdırma, təmizlənmə rəmzi olan bu iki ünsürdən – “yağış” və “çay”dan qəhrəmanın yeni həyata başlamaq cəhdinin təsviri kimi istifadə etmişdir.

Bütün qeyd olunan arxaik simvollarla yanaşı, Selincer müasir dövrdən də nümunələr gətirir ki, bunlar da, Selincer yaradıcılığında özünəməxsus mifoleqlərə çevrilmiş olur. Bunların arasında Nyu-York gecələrinin simvolları – ikinci dərəcəli otellər, caz musiqisi, uşaqlar üçün karusellər və s. yer tutur.

Selincer yaradıcılığının yalnız sintaqmatik, müəllif mifologiyası və yaxud nəqletmə şəkli aspektindən deyil, həmçinin özlüyündə yeni dünya, bəşəriyyət yaratmaq kimi ideyaları cəmləyən paradiqmatik aspektdən də təhlili vacib hesab olunur. Maraqlısı odur ki, burada “binar”lılıq (ikililik) mövcuddur ki, bu da eyni zamanda həm müəllif mifologiyasının strukturunu, həm də onun semantikasını müəyyənləşdirir. Selincer mifologiyasının invariantlılığı yazıçının insanların düşüncələri və mövcudluğu, onların bir-birləri ilə, təbiətlə, özləri ilə münasibəti haqqında, insanların həyatın mənasının axtarışı, özünün, yaxud bütün bəşəriyyətin yenidən yaradılması, ölümlə mübarizə (makrokosm) və eyni zamanda, insanın var olması, fiziki və mənəvi mövcud olması (mikrokosm) barədə düşüncələrindən ibarətdir. Selincer “var olma” məsələsinə hər zaman xüsusi maraq duymuşdur və onun müəllif mifologiyası dixotomiya ilə səciyyələnir: hiss/ağıl, ölüm/ölümsüzlük, yaddaş/unutqanlıq, təklif/ünsiyyət. Bu qarşılaşdırmalar yazıçının insanların var olması haqqında iki bir-birinə əks olan başlanğıc kimi baxmasına dəlalət edir.

İnsan taleyi barəsində olan bir hekayə olaraq, əsərdə Selincer mifologiyası özünəməxsus süjet xəttinə malikdir. İ.Qalinskaya, A.Zverev, U.Frenç və digər tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, Selincerin qəhrəmanın həyatın mənasının, doğruların axtarışına çıxması digər arxaik mifoloji süjet elementlər də əlavə olunmaqla, açıq aydın “öz “mən”ini axtarma” arxetipi kimi ortaya çıxmış olur.

Məlum olduğu kimi, istənilən arxaik mifoloji sxemlər müəyyən ikililiklə xarakterizə olunur və Selincer yaradıcılığındakı bütün mətnə, hətta əsərin dilindəki tematik abstraksiyasına qədər sirayət etmiş ikililik, mifoloji təfəkkürün əsas xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirmiş olur.

Yazıçının əsas konsepsiyasını romanın zaman-məkan anlayışı modelində görmək mümkündür: bu dünyada öz yerini axtaran insanla öz qanunları ilə mövcud olan dünya ikiləşməsi buna misal ola bilər. Bu cür qarşılaşdırma etik baxışlarla fərqli mədəniyyətlərin normaları arasında olan qarşıdurmaya uyğun ola biləcək

özünəməxsus model nümunəsidir. Nəticə etibarı ilə, belə qənaətə gəlmək olar ki, yazıçı öz romanında şəxsiyyət və kollektiv yaddaşına, mifologiyasına söykənən mifosemiotik məkan yaratmışdır.

Romanın mifoloji məzmunu dərin ədəbi çərçivənin hüdudlarını aşmaqla, ümummədəni, ümumbəşəri mənə kəsb edir. Müəllif romanı olmasını nəzərə almaqla əsərə mif tənqidçisi gözü ilə nəzər saldıqda görə bilərik ki, müəllif oxucusuna XX əsrin 40-50-ci illərdə Birləşmiş Ştatlarda baş verən hadisələrin inkişafını əsərdə öz yerini tapmış pop mədəniyyəti epoxası vasitəsilə çatdırmağa nail olmuşdur. "Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan" romanının semiotik məzmununun əsasını təşkil edən mifoloji motivlər və obrazlar müəllifin mifopoetik xüsusiyyətlərə malik olması haqqında təsəvvür yaratmış olur. Yazıçı oxucunu öz real dünyasının "işarələr" sisteminə qərq edir. Selincer dünyası, Selincer kosmosu – keçid dövrünün apokaliptik kosmosu – köhnə mədəniyyətin, keçmiş zamandakı mövcudluğunun, keçmişdəki mühitin, köhnə adət-ənənənin yeni, daha "keyfiyyətli" dünyanın qurulması cəhdindən ibarət olmuşdur. Məhz bu qeyri-adiləkdir, Selincerin romanını hər dövr üçün aktual saxlamışdır. Əsərin məzmunu aydın şəkildə ifadə olunmayan, lakin oxucunu axtarışlar etməyə vadar edən fəlsəfi fikirlərdən ibarətdir. Bütün bunlara baxmayaraq, əsər mətdaxili güclü emosionallığa və mənə nüvəsinə malikdir. Sadalanan xüsusiyyətləri ilə roman hər dövr üçün anlaşılan, "zamani" olmayan bir əsərdir.

Ədəbiyyat:

1. Денисова Т.Н. История американської літератури ХХ століття. К.: Довіра, 2002. – с. 138-143. [Электронный ресурс] – Режим доступа. –URL: http://salinger.narod.ru/Texts/_Denisova-Salinger.htm.
2. Дербенева Л.В. Архетип и миф как архаические составляющие русской реалистической литературы XIX века. Ивано-Франковск: Факел, 2007.
3. Лотман Ю.М., Минц З.Г., Мелетинский Е.М. Литература и мифы. Мифы народов мира. – Т. 2. – М., 1988, с. 58-65.
4. Лотман Ю.М. Семиосфера и проблема сюжета. Внутри мыслящих миров. – М., 1996, с. 206-238.
5. Rougemont Denis de. Love in the Western World/ Transl. by Montgomery Belgion. Princeton Univ. Press, 1956.
6. Salinger J.D. The Catcher in the Rye. – М.: Progress, 1968. – 248 p.
7. Fromm-Reichmann F. Loneliness. The Anatomy of Loneliness. New York: Intern. Univ. Press, 1981. XIV.
8. J.D. Salinger. "The Catcher in the Rye" Penguin Books. Printed in England by Clays Ltd, St Ives plc.
9. Cerom Devid Selincer "Çovdarlıqda uçurumdan qoruyan". "Əli və Nino" Nəşriyyatı, 2011, "Qanun" Nəşriyyatı, 2011.
10. <http://oureverydaylife.com/alienation-loneliness-teens-15270.html>
11. <http://www.mentalhealthamerica.net/conditions/dissociation-and-dissociative-disorders>
12. <http://www.mayoclinic.org/diseases-conditions/dissociative-disorders/basics/symptoms/CON-20031012>

Summary

J.D.Salinger's Novel "The Catcher in the Rye" as a Model of "Novel-Myth"

The article is about the novel "The Catcher in the Rye" and its relation to the mythology. Different well-known archetypes such as, "The Mentor", "The Outcast", and "The Initiation" are presented in the novel "The Catcher in the Rye". We can also come across with one of the well-known archetypes, such as "The Quest" and immediately we wonder if *The Catcher in the Rye* is an example of it or not. Clearly, the answer is yes. The "Quest" archetype is defined as "the search for someone or something", oftentimes an object that will "restore fertility to a wasted land". Though Holden does not go on a search for a physical object or a person, he does go on a quest for something else: his own identity. In this case, the "wasted land" is Holden's mind, and the restoration of fertility is the restoration of hope and positivity in his mind. Holden is in the middle of his transition between childhood and adulthood, causing confusion over who he is as he is not on either side of the line separating these two stages of life. He shows that he does want to be accepted as an adult but at the same time he does not behave as a child.

Резюме

Роман ДЖ.Д.Сэлинджера «Над пропастью во ржи» как модель «Романного мифа»

В статье рассматривается использование мифа в романе «Над пропастью во ржи», как способ моделирования Сэлинджера с неомифологической модернистской литературой XX века, отличающейся своим рефлексивным отношением к мифу. Влияние неомифологизма в сэлинджеровской поэтике ощутимо и проявляется в том, что писатель обращается к полигенетическому и гетерогенному материалу, превращая его в элементы своего мифа, в сложную систему реминисценций и аллюзий.

Современная Сэлинджеру общественно-политическая действительность проявляя в его романе собственную мифологическую сущность, превращается в «миф действительности».

Актуальность темы определяется тем, что в контексте изучения творчества Сэлинджера насущной является необходимость проведения анализа эстетики и поэтики «Над пропастью во ржи» именно с позиции мифологической критики как авторского мифа. Такой анализ дает возможность выявить общие типолого-архетипические основы творчества писателя. В статье автор определяет наличие мифологического фактора в романе системно, осмыслив его на разных уровнях: архетипно-инициационном (уподобление героя) и анагогическом (создание символического культурного кода).

Rəyçi: f.f.d. N.A.Mədətova

Nəzrin Məhərrəmov
Azərbaycan Dillər Universiteti

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ SATİRİK POEZİYADA ANA DİLİ MÖVZUSU MİLLİ ÖZÜNÜDƏRKİN ATRİBUTLARINDAN BİRİ KİMİ

Açar sözlər: *satirik poeziya, milli özünüdərk, ana dili problemi*

Keywords: *satirical poetry, national self-awareness, the problem of the native language*

Ключевые слова: *сатирическая поэзия, национальное самосознание, проблема родного языка*

Real həyatın bədii boyalarla, obrazlı şəkildə ifadə vasitəsi olan bədii ədəbiyyat birbaşa ictimai-siyasi, tarixi hadisələrlə əlaqəli olmuş, cəmiyyətdə müəyyən tarixi şəraitdə baş verən hadisələr ədəbi-bədii düşüncədə də əksini tapmışdır. Çünki xalqa, kütləyə müəyyən fikri aşılamağın, çatdırmağın ən effektiv üsulu bədii düşüncə idi. Məhz XX əsrin mədəniyyəti də, sənəti və ədəbiyyatı da insanların mənəvi tələbatından doğmuş, cəmiyyətdə baş verən ictimai-siyasi hadisələrlə sıx əlaqəli olub, dövrün mürəkkəbliyini və ziddiyyətliyini birbaşa əks etdirmişdir. Azərbaycanın öz tarixinin olduqca ziddiyyətli və mürəkkəb dövrlərindən birinə qədəm qoyması, çar Rusiyasının itaəti altında olması, imperiyanın Azərbaycana qarşı antimilli və müstəmləkəçilik siyasəti istər onun ictimai-siyasi, fəlsəfi fikrinə, istərsə də ədəbi həyatında dərin izlər buraxmış, yeni milli məzmunlu ədəbiyyatın tərəqqisi üçün əlverişli şərait yaratmış, ədəbi nümunələrin əsas mövzusunun təşkil etmişdir.

Gerçəkliyə yanaşma tərzində satirik janrın rolu müstəsna xarakter daşıyır. Məhz bu baxımdan satirik janr öz xarakteri etibarilə gerçəkliyə yanaşma tərzində ədəbiyyatın ən effektiv janrlarından olub ideoloji mübarizənin estetik formalarla ədəbiyyata köçürülməsidir. Ölkədə baş verən ictimai-siyasi hadisələrdən doğan problemlər, xalqın milli kökdən qopmaması, onlara milli mənlik şüurunun aşılması təkcə maarifçi ədəbiyyatda deyil, satirik ədəbiyyatda da ən uğurlu şəkildə əksini tapırdı. Satira dövrün problemlərini özünəməxsus üsulla – tənqid hədəflərini sərt və acı kinayə ilə ifşa edərək maarifləndirmək üsulunu əsas götürmüşdü. XIX əsrin satirasından fərqli olaraq, burada əsas vurğu xalq, millət, milli kimlik problemlərinə qoyulmuş, satiranın aparıcı mövzusunun xalqı milli birliyə, milli özünüdərkə səsləyən, xalqın milli köklərindən qopmasını kəskin şəkildə tənqid atəşinə tutan satirik nümunələr təşkil edirdi. “Əsr irəlilədikcə milli ideyalar, milli özünüdərk və milli kimlik problemi daha geniş məzmun kəsb etməyə başlayaraq, yalnız XX əsrin satirik poeziyasında deyil, ümumiyyətlə həmin əsrin ədəbiyyatında da, ictimai fikrində də “milli özünüdərk” problemi aktualıq kəsb edir. Min il daha əvvəldən bəri gələn, yeni dövr hüdudlarında coğrafi və tarixi – mədəni şəkil-

də lokallaşan “millət” mənası XX əsrdə kontekstdən bilavasitə problematikaya çıxır. M.Ə.Rəsulzadənin sözləriylə deyilsə, “milliyyət dövründən millət olmaq əzminə, pilləsinə yüksəlir, millət özünüdərək və özünüdrak mərhələsinə yaşayır” [3, s.71]. Milli özünüdərək və milli kimlik problemi sırf millətin taleyindəki “milli kökdən qırılma, uzaqlaşma” dövründə xüsusi dəyər kəsb etməyə başlayır. “Xarici təcavüz, əsarət və milli birliklərin assimilyasiyası, mədəniyyət və ya fiziki baxımdan məhvolma təhlükəsini daşıyan müstəmləkələşdirmə kimi amillər adətən milli özünüdərkin inkişafını bu və ya digər şəkildə şərtləndirir və bir çox hallarda sürətləndirir” [1, s.9]. Bir tərəfdən Rusiya imperiyasının kolonizasiya siyasəti ilə üzləşən, digər tərəfdən İranın təsiri altında qalan Azərbaycan üçün XX əsrin əvvəlləri sırf milli kökə qayıtmaq, milli dəyərlərdən uzaqlaşmamaq olduqca vacib idi. Bu baxımdan milli kimlik problemi məhz bu dövrdə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, Azərbaycan xalqının ədəbi, siyasi və fəlsəfi fikrində bu problemə olduqca böyük əhəmiyyət verilirdi. XX əsrin maarifçiləri və ədibləri C.Məmmədquluzadə, Ə.Ağaoğlu, Ə.Hüseynzadə, N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyov, M.Ə.Rəsulzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Müzəhib, Ə.Səbur və b. milli köklərindən qoparılan, öz milli kimlikləri haqqında az məlumatlı olan, gah farslaşmış tatarlar, gah qafqaz tatarları, gah Qafqaz müsəlmanları kimi adlandırılan azərbaycan türklərinə öz tarixi köklərini və kimlik şüurlarını aşılamağı özlərinə əsas vəzifə seçib, bu problemi bir vacib şərt kimi ortaya qoyurdular.

Milli özünüdərək, milli kimlik, milli psixologiya problemi bir çox filoloji, etnopsixoloji, fəlsəfi və sosioloji tədqiqatların əsas mövzusu təşkil etmişdir. Hər bir insan bir individium olmaqla həm fərdi, individual, həm də ümumi cəhətlərin çulğalaşmasıdır. Milli özünüdərək məhz həmin ümumi cəhətləri, ilk öncə doğma ana dilinə, milli mədəniyyətə, milli-mənəvi dəyərlərə, milli qürur və milli maraq ümumiliyinə aidiyyəti özündə ehtiva edir. Milli özünüdərək ilk növbədə millətin öz milli tarixini, köklərini, ümumi milli maraqlarını, milli şüur və milli başlanğıcını, milli dəyərlər sistemini, bəşər tarixində bir millət, bir etnos kimi öz yerini bilməsi, insanın müəyyən sosial-etnik qrupa mənsubluğunun dərk edilməsidir. Hər bir vətəndaş hansı milləti təmsil etdiyini, hansı milli xüsusiyyətlər daşdığını və bu xüsusiyyətlərin hansı əsaslara söykəndiyini bilib dərk etməlidir. Milli özünüdərək özünü yalnız bir fərd səviyyəsində deyil, həmçinin də milli şüurun müxtəlif formaları olan – dildə, xalq ədəbiyyatı nümunələrində, incəsənət nümunələrində, milli dəyərlər sistemində göstərir.

XX əsrin yalnız satirik poeziyasının deyil, ümumilikdə həmin dövrün ədəbiyyatının əsas mövzularından biri ana dili problemi idi. Ana dili etnik və milli identikliyin əsas komponentlərindən biri kimi hər hansı etnos və ya millətin mövcudluğunun əsasını təşkil edir. Hər bir xalqın mənəvi dəyəri olan ana dili milli mənlilik şüurunun və milli özünüdərkin əsas bünövrəsidir. Ana dilinin milli özünüdərək və milli kimlik şüurunun bünövrəsinin təşkil etməsi bir çox fəlsəfi və filoloji tədqiqatların əsas mövzusu olmuşdur. Ə. bəy Hüseynzadəyə görə “Milli özünüdərək, milli kimlik şüurunu formalaşdıran əsas komponentlərdən ən vacibi, ən ümumdəsi millət və onun ana dili problemdir” [7, s.99]. Alman filoloq, dilçi və filosofu V. Humbolt isə ana dilinin yalnız mədəni məhsul deyil, həmçinin də milli mədə-

niyyət və milli şüurun aparıcı vasitəsi olmaqla yanaşı onun həm də əsas inkişaf səbəbi olduğunu qeyd edirdi: “Ana dili millətin fikri, şüuru və düşüncəsiylə sıx əlaqəlidir. Ana dili mənsub olduğu millətin etnik özünüidentifikasiyasının (özünü-müəyyənləşdirməsinin) fundamentini təşkil edir. Məhz ana dilinin bünövrəsində millətin əsas mədəni kodları yaranıb inkişaf edir. Millətin mədəni kodları isə milli özünüdərkən əsas komponenti olaraq, hansısa millətə onun sələflərindən qalan unikal milli və mədəni özünəməxsusluqdur [6, s.315]. Əfsuslar olsun ki, müxtəlif tarixi dövrlərdə xarici istilalar nəticəsində, ölkədə idarəçilik yadlar tərəfindən həyata keçirildiyi üçün ana dilimiz yalnız şifahi xalq dili kimi inkişaf etmiş, zamanla ərəb, fars və rus dilləri dilimizə keçmiş, dilimiz müxtəlif dillərin və mədəniyyətlərin təsirinə məruz qalmışdır. Məhz bu baxımdan ana dili problemi milli kimlik şüurunun əsas komponenti kimi XX əsr satirik poeziyanın ən aktual mövzularından biri olmuş, öz ana dilinə dəyər verməyənlər, ana dilində danışmaqdan çəkinənlər, yerli-yersiz əcnəbi sözlərdən istifadə edərək əcnəbi dillərə mütəllib edənlər satirik poeziya nümunələrində kəskin tənqid atəşinə tutulurdular. M.Ə.Sabirin “Bir dəstə gül”, “Ürəfa marşı”, Ə.Nəzminin “Dil məsələsi”, ”Dilimiz”, “Dilimiz düzəlmir”, “Əşəri-məhzunanə”, M.Möcüzün “Anam təlim edən dildə” satirik şeirləri, S.Mənsurun “Ziyalılar”, Ə.Qəmküsarın “Qatış-bulaş” felyetonları, “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap olunan felyetonlar (“Dil”, “Meymunlar”, “Pək eyi”, “Bizim obrazovannılar” və s.) birbaşa olaraq həmin dövrdə ana dili probleminə həsr olunmuşdur. Satirik poeziyada dil problemi bir neçə üsulla özünü göstərirdi: istər sürətlərin naqis danışığı ilə tipin dilindən özünü ifşa formasında, istər konkret problemdən şikayət formasında, istərsə də, konkret bir personajı satirik tənqid atəşinə tutmaqla həmin problemin ifadəsi formasında:

*Dil var ikən, gəlin lisan deməyək,
Döndərib farscaya zəban deməyək.
Hər kəsin var sözü, dili, ağızı,
Ağıza and içək dəhan deməyək.
Söz dururkən yazaq nə eyn, nə çeşm
Gizlini gizlədib, nəhan deməyək [2, s.291]*

Bu nümunədən də gördüyümüz kimi, burada ana dili problemi, dilimizdə əcnəbi sözlərdən istifadə, ana dilinə dəyər verilməsi məsələsi şair tərəfindən məsləhət formasında verilir.

*Kəsildi başımıza bəla bizim dilimiz,
Düzəldi düşdü nə düz hala bizim dilimiz.
Evimdə varsa nə miqdardə ev əşyası,
Ərəb və farscadır adları: misi, tası.
Bir azca da, rusca qarışmış gedib bütün pası
Bulub bu novilə artıq cila bizim dilimiz. [2, s.295]
“Dildən dilə düşdük, dilimiz bulmadı islah,
Biz hanki yanə üz çevirək, ay aman Allah?!”*

*Ya həll olunur, olmadımı iş bu müəmma?
Hər şəhərdə bir şivə, birər ləhcə, bir iyna.
Hər kənddə bir imla, yazı, bir ism, müsəmma,
Bir günə xörəkdir yeyəriz xah və naxah
Dildən dilə düşdük dilimiz bulmadı islah” [2, s.311].*

*“Jurnal , qəzet çıxır ki, millət oxusun,
Hər bir əsərindən alsın ibrət, oxusun,
Rusca oxumuşlara bu iş ar gəlir,
Derlər, bunu qoy qarə cəməət oxusun” [5, s.204].*

Bu nümunələrdə isə ana dili problemi, dilimizdə külli miqdarda əcnəbi söz və kəlmələrdən istifadə, ana dilindən utanan rusca oxumuş “ziyalılar”ın tənqidi konkret şikayət formasında öz ifadəsini tapmışdır.

*“Dünən şer ilə bir namə apardım şahi-İranə
Dedi: – “Türki nə midanəm, mərə to beççə pəndari?”
Özü türk oğlu türk, əmma deyir türki cəhalətdir” [4, s.44].*

Bu satirik şeir nümunəsində öz ana dilini sevməyən, ondan utanıb əcnəbi dillərə mütilik edənlərin tipik obrazı əslən türk olub, amma öz dilini cəhalət adlandıran İran şahının obrazında ümumiləşdirilib, satirik tənqid atəşinə tutulmuşdur.

*“İntelientik, bu ki, böhtan deyil,
Türkü danışmaq bizə şəyan deyil,
Türki dili qabili-irfan deyil,
Biz buna ail olan insanlarıq....
Ay bərəkallah, nə gözəl canlarıq!*

*Türk qəzeti versə də əqlə ziya
Mən onu almam əlimə mütləqa,
Çünki müsəlmanca qonuşmaq bana
Eybdir! Öz eybimizi anlarıq!
Ay bərəkəllah, nə gözəl canlarıq!” [5, s.177]*

Bu satirik nümunədə isə Azərbaycan dilinə olan biganəlik, əcnəbi dillərdə danışmaqla özlərini “ziyalı” adlandıranlar tipin öz dilindən ifşa formasında tənqid edilir.

XX əsr satiriklərin ana dili, milli özünüdərk, milli kimlik şüuru mövzularına xüsusi yer ayırmağı, bu problemləri gündəmə gətirməklə milləti milli deqradasiyadan xilas etmək məqsədi güdüdü. Çünki millətin daxili deqradasiyasının əsas səbəbi ilk növbədə həmin millətin milli ruhunun, milli mənlik şüurunun, ana dilinin itirilməsidir. Daha dəqiq desək ana dilinin itirilməsi həmin millətin bir etnos kimi yox olmasına gətirib çıxarda bilər.

Ədəbiyyat:

1. Əfəndiyev T. Milli özünüdərk ədəbi konteksdə Bakı 2021.
2. Ə.Nəzmi. Seçilmiş əsərləri. “Şərq-Qərb” Bakı-2006.
3. Əlişanoğlu T. 20-ci əsr Azərbaycan nəsrinin poetikası. Bakı-Elm, 2006.
4. Mirəli Möcüz. Seçilmiş əsərləri, “Avrasiya Press”. Bakı-2006.
5. Mirzə Ələkbər Sabir. Нопһопnamə. Bakı-1914.
6. Вильгельм фон Гумбольдт “Избранные труды по языкознанию”. М., 1983.
7. Гасанова С. Лингвистические взгляды А.бека Гусейнзаде. Баку 2006.

Summary

Native Language Theme as a Component of the National Self-Awareness in Satiric Poetry in the Beginning of the 20th Century

The 20th century is a period of the awakening of the national self-awareness of the Azerbaijani people. The native language is considered to be the main component of the national self-awareness and the national identity. The article deals with the problem of the native language in the samples of Azerbaijani satiric poetry in the beginning of the 20th century. The author of the paper analyses the problem in the works of M.A.Sabir, A.Nazmi, M.A. Mojuz and others.

Резюме

Тема родного языка как один из атрибутов национального самосознания в сатирической поэзии в начале XX века

XX век является периодом пробуждения национального самосознания у азербайджанского народа. Родной язык считается главным отражением национального самосознания и национальной идентичности. Статья посвящается проблеме родного языка в образцах Азербайджанской сатирической поэзии в начале XX века. Автор исследует эту проблему в произведениях М.А.Сабира, А.Назми, М.А.Моджуза и др.

Rəyçi: f.e.d., prof. B.B.Əhmədov

Zöhrə Eyyubova
Azərbaycan Universiteti

HERMAN MELVİLLİN ERKƏN YARADICILIĞINDA DƏNİZ MÖVZUSU

Açar sözlər: *Amerika ədəbiyyatı, romantizm, dəniz, "Taypi"*

Keywords: *American literature, romanticism, marine, "Typee"*

Ключевые слова: *Американская литература, романтизм, море, "Тайпи"*

Dəniz mövzusu dünya ədəbiyyatında ən geniş yayılmış mövzulardan biridir. Xüsusilə dənizlə təmasda olan ölkələr üçün bu mövzu öz aktuallığını uzun illər boyu qoruyub saxlamışdır. Bu baxımdan ingilis yazıçısı C.Konrad da öz ölkəsinin keçmiş və indisi ilə bağlı dəniz stixiyasının əhəmiyyətini belə ifadə etmişdir: "... burada, əgər belə demək cayızsə, insanlar və dəniz təmasa girirlər: dəniz insanların əksəriyyətinin həyatına müdaxilə edir, insanlar da əylənərək, səyahət edərək, çörək pulu qazanaraq dəniz haqqında nəyi isə, yaxud hər şeyi öyrənirlər" [4, s.171]. Dünya ədəbiyyatında dəniz mövzusu öz genezisi baxımından folklorla, mifologiya ilə, qəhrəmanlıq eposu ilə bağlıdır. Amerika bədii ədəbiyyatında isə bu mövzuya hələ XIX əsrin əvvəllərində müraciət olunmuşdur.

Dəniz romanı janrının əsas əlamətləri romantizm dövründə V.Skottun, F.Kuperin və H.Melvillin yaradıcılığı ilə bağlıdır. Skottun əsərlərində dəniz hadisələrin gedişində fəal şəkildə iştirak edir, Kuperdə isə gəmi və dənizçilər sosial orqanizm kimi təsvir olunur.

"Taypi" (1846) romanı Melvill yaradıcılığında dəniz mövzusuna həsr olunmuş və böyük uğur qazanmış ilk ədəbi-bədii nümunədir. Bütün sonrakı dövrlərdə bu bir daha təkrar olunmamışdır. Düzdür, kitabın bəzi epizodları tənqidçilərdə şübhə doğurmuşdur və onlar müəllifi ədəbi mistifikasiyada günahlandırırırdılar. Lakin tez bir zamanda Melvillin gəmidə yol yoldaşı olmuş bir nəfər "Taypi"də baş verənlərin tam həqiqət olduğunu söylədi. Bu əsərin oxucular arasında uğur qazanmasına səbəb oldu.

Bu, Melvillin o dövrün hökm sürən hakim üslubdan – o dövrün ədəbiyyatına xas olan idealla gerçəklik arasında parçalanmadan narazı olmasından xəbər verir. Melvillin sintezizmi bu parçalanmanı dəf etmək cəhdi idi. Müəllif görürdü ki, romantik xarakter özünüdərək prosesində öncədən düşünülmüş, ulvi formula sığmayan elementləri empirik baxımdan cüzi, gərəksiz hesab edir. Artıq "Taypi" əsərində yazıçı məhz bu "empirik baxımdan cüzi" elementlərə açıq-aydın böyük diqqət verir. Halbuki digər amerikalı romantiklərin əsərlərində bu elementlər "yüksək formula" uyğun gəlmədiyi üçün tamamilə kənarlaşdırılırlar. "Taypi"də empirika öz əksini adanın, tropik təbiətin, yerli əhalinin məişətinin və adət-ənənələrinin təsvirində öz əksini tapır. Bu cür təsvirlər böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki Melvillin təsvir etdiyi utopiya artıq abstraksiya deyil. Çünki real insanlar onun haqqında şəhadət verir.

Tənqidçilər yekdilliklə təhkiyənin maraqlı olmasını, müəllifin Polineziya təbiətinin gözəlliklərini təsvir etməkdə müvəffəqiyyətini qeyd edirdilər. Xüsusilə fabulanın qurulmasında Melvillin nümayiş etdirdiyi ustalığı, üslubun sadəliyi diqqəti cəlb edirdi və müəllifin böyük istedadından xəbər verirdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, əsər ədəbi-bədii nümunədən daha çox ekzotik ölkələri gəzib-dolaşmış səyyahın xatirələrinə bənzəyirdi. O dövrdə məhz yol qeydləri, dəniz gündəlikləri formasında yazılan əsərlər oxucuların diqqətini cəlb edirdi. Müəllif əsərin adından sonra “Polineziya həyatına baxış” yarımşərhəsinə vermişdi [2, s.58]. Oxucular bundan çıxış edərək əsəri etnoqrafik oçerk kimi qəbul etmişdilər.

Lakin əslində Melvill tipik romantik utopiyanı yaratmışdı. Kitabda sivilizasiyadan kənar, Sakit okean adalarında real şəkildə mövcud olan hadisələr kimi qavramaq olar. Melvill hər bir ədəbi əsər üçün həqiqi faktlardan ibarət olan əsərin vacib olduğunu qeyd edirdi. Bu həqiqi faktlar əsərin artıq ilk epizodlarından özünü biruzə verirdi.

“Bununla yanaşı bu faktoqrafiklik ədəbi şərtliliklə birləşib üzvi vəhdət təşkil edir. Bu, utopiya janrının əsas tələblərindən biridir” [1, s.78]. “Taypi” sintezmə gedən yolda ilk addımdır. Sonralar bu, Melvillin təhkiyəsinin əsas cəhətinə çevriləcək. Bu əsərdə müəllif dünyanın ümumiləşdirilmiş obrazlarda - simvollarla dərkini əsərdə cərəyan edən hadisələrin həqiqiliyi prinsipi ilə üzvi vəhdətdə birləşdirir.

“Taypi” əsərinin əsas problemi Russo idealının həyata keçməsi ilə bağlıdır. Russonun irsi amerikan romantizminin təşəkkülündə müstəsna rol oynamışdır. Romantiklər Russonu hər şeydən əvvəl 1789-cu ilin ideyalarının öngörəni kimi qavrayırdılar. Bununla yanaşı onlar unutmurdular ki, Russonun bir sıra fikirləri Müstəqilliyin bəyannaməsinin müddəaları ilə üst-üstə düşürdü. Onun “təbii insan”ı sadəcə olaraq sivilizasiyadan baş götürüb qaçan yox, intellektual baxımdan güclü şəxsiyyət başa düşülürdü. Belə bir insan praktik həyatın tələblərini kənara qoyub öz hissləri ilə yaşamaq iqtidarındadır.

Bu mənada Melvillin Polineziyaya həsr olunmuş əsərinin qəhrəmanı Russo ideyalarının davamçısı idi. O, “barbarlar” arasında yaşamağı Amerikada təsbit olunmuş ictimai qaydalardan və mənəvi prinsiplərdən üstün tutur. Lakin Russonun ideyaları başqa bir romantik məktəbin fəlsəfi əsasına çevirildi. Bu fərqli məktəbin nümayəndələri Russo irsini hissiyyat və xəyalpərvərlik kultunda təbiətə üstünlük verirdilər. Bu romantiklər sivilizasiyanın çatışmazlıqlarından xilas olmaq üçün nəcib vəhşilərin yaşadığı ekzotik diyarlara qaçmağa çağırırdılar. Onların fikrincə yalnız bu yolla insanın azad və harmonik inkişafına nail olmaq olar. Russonun irsinin belə bir şərti Emersonun yaradıcılığına xas idi. Məhz buna görə də fərqli utopik konsepsiyadan çıxış edən Emersonun yaradıcılığı “Taypi” əsərinin əsas polemika obyektidir.

Melvill Russo ideyasının ilk ciddi tənqidçisi idi. O, insan təcrübəsinin harmoniyasının və bütövlüyünün bərqərar olmasının təbiətə qaçışla bərqərar olması ideyasını şübhə altına aldı. Nə təbiətin misli görünməmiş gözəlliyi və zənginliyi, nə adətlərin təbiiliyi, nə cazibədar “Fayava” qəhrəmanı Taypi vadisində tutub saxlaya bilmədilər. O, sivilizasiyaya qayıtmağı aborijenlərin arasında yaşamaqdan üstün tutur. Burada mahiyyət etibarilə söhbət utopiyanın həyata keçirilməsinin

qeyri-mümkün olmasından gedir. İdeal nə qədər cazibədar olsa da, “emprika” ilə yoxlanılıqda onun yetərsizliyi üzə çıxır [3].

Yeri gəlmişkən, yerlillərin həyat tərzini Melvill üçün heç də ideal deyil. Amma bununla belə sivilizasiyanın normalarını onlarla müqayisə edəndə açıq şəkildə uduzurlar. Melvill bu iki sivilizasiya tipini müqayisə edəndə “vəhşilər”in həyat tərzinə üstünlük verir. Bu patriarxal aləmə düşən təhkiyəçi romantik utopiya üçün ənənəvi olan illüziyalardan azaddır. Lakin bu heç də onun həddindən artıq pozulduğu üçün yox, Melvillin qəhrəmanları ilə onlara sığınacaq vermiş aborigenlər arasında fərqlərin faktiki olaraq dəf olunmasının qeyri-mümkünlüyü ilə bağlıdır.

“Taypi”də yaranan utopiya sivilizasiyanın tərbiyə etdiyi adama yaramadığı üçün rədd olunur. “Sivil” adam tirandır. Nə qədər azad olmağa və təbii təməl üzərində qurulmuş həyatı dəyərlərlə yaşamağa çalışsa da, o, tiranlıqdan azad olmağa can atmır.

“Taypi” romantizmin romantik tipikləşmə prinsipindən çıxış edərək müstəsna və qeyri-adi keyfiyyətlər əsasında tipikləşməni qurur. Baş verənlərin qeyri-adiliyi, zəngin yerli kolorit romantik təhkiyəçinin adət halını almış atributlarıdır. Bütün bunlar Melvill, fəlsəfə və incəsənət qismində romantizmin aparıcı ideyalarını işıqlandırmaq üçün tələb olunur.

“Taypi” əsəri öz ideya məzmunu ilə C.Bayronun “Çayld Haroldun ziyarətləri” əsəri ilə səsleşir. Bu əsərdə C.Bayron “qızılı tanımayan qızıl dövrü”nü vəsf etmişdir. Melvill və qəhrəman təbii həyatın “qızıl dövrü”nə bir sıra əzablardan və əziyyətlərdən sonra daxil olur. Lakin sivilizasiyanın müdaxiləsi bu qızıl dövrün məhv olmasına səbəb olur. Bu problemin həllində Melvill qeyri-ənənəvi vasitələrə müraciət edir. Əsərin baş qəhrəmanı taypilərin arasında yaşayanda onların yaxşılıqlarını və hörmətini qeyd etməklə yanaşı xüsusilə vurğulayır ki, vadidə o özünü əsirlikdə hiss edirdi [5]. Artıq özünün birinci əsərində Melvill romantik fəlsəfəyə inamsızlıq nümayiş etdirir.

Ədəbiyyat:

1. Charles Roberts Anderson / “Melville in the South Seas” / Columbia University Press, 1939, 520 p.
2. Herman Melville; Dan McCall / “Melville's short novels : authoritative texts, contexts, criticism” /New York : Norton, ©2002, 408 p.
3. Herman Melville / “Romances of Herman Melville: Typee, Omoo, Mardi, Moby-Dick, White-Jacket, Israel Potter, Redburn” / New York, Tudor Pub. Co., 1931, 4 leaves, 3-1660 p.
4. Joseph Conrad / “Prefaces” / Cambridge University Press, 2006, Vol. 47, No. 3, 264 p.
5. William Braswell / “Melville's Religious Thought” / Octagon Books, 1973, 154 p.

Summary

Marine Theme in Herman Melville's Early Creativity

The article reveals the features of the early period of Melville's work based on the analysis of the novel "Typee". The author's work is analyzed in the context of the thoughts of the leading literary figures of the period on the work "Typee". The author of

"Typee" builds typology on the basis of exceptional and unusual qualities, based on the principle of romantic typification of romanticism. In this work, the author organically combines the perception of the world in generalized images-symbols with the principle of the reality of the events that take place.

Резюме

Морская тема в раннем творчестве Германа Мельвиля

В статье раскрываются особенности раннего периода творчества Мелвилла на основе анализа романа «Тайпи». Творчество автора анализируется в контексте размышлений ведущих литературных деятелей периода о произведении «Тайпи». Автор «Тайпи» строит типологию на основе исключительных и необычных качеств, исходя из принципа романтической типизации романтизма. В этом произведении автор органично сочетает восприятие мира в обобщенных образах-символах с принципом реальности, происходящих в произведении событий.

Rəyçi: dos. G.M.Hüseynli

METODİKA

Aynur Məmmədova
Azərbaycan Dillər Universiteti

PUBLİSİSTİK DİSKURS İCTİMAİ-SİYASİ LEKSİKANIN FƏALİYYƏT SAHƏSİ KİMİ

Açar sözlər: *ictimai-siyasi leksika, publisistik diskurs, kommunikativ kontekst, tədris*

Keywords: *socio-political lexicon, publicistic discourse, communicative context, teaching*

Ключевые слова: *социально-политическая лексика, публицистический дискурс, коммуникативный контекст, обучение*

Nitqin əsas vahidi olan cümlə sözlərdən ibarətdir. Buna görə xarici dildən ünsiyyət vasitəsi kimi istifadə etmək üçün öyrənilən dilin lüğəti müvafiq proqram həcmində mənimsənilməlidir. Tədrisdə lüğət təliminin praktik məqsədi aşağı kurs tələbələrinə ekspressiv və reseptiv nitq bacarığının əsas komponentlərindən biri olan leksik bacarıqların formalaşdırılmasından ibarətdir.

Ekspressiv leksik vərdişlərin formalaşması konkret nitq situasiyasında düzgün söz işlətmənin yüksək dərəcədə avtomatlaşması deməkdir.

Reseptiv leksik vərdişlərin formalaşması konkret nitq situasiyası ilə əlaqədar dinləmə yaxud oxu prosesində sözlərin dərhal başa düşülməsi deməkdir.

Nitqin reseptiv və ekspressiv növü ilə əlaqədar leksik vərdişlərə məxsus spesifik təlim prosesində nəzərə alınmalıdır.

Fonetik və qrammatik vərdişlərə nisbətən leksik vərdişlər şüurla daha mühüm əhəmiyyətə malikdir. Nitq prosesində lazımi sözlərin seçilməsi səslərin və qrammatik formaların /affikslərin/ seçilməsinə nisbətən şüurun daha fəal iştirakını tələb edir.

Leksikanın təlimi qarşısında praktik məqsədlə bərabər ümumtəhsil məqsədi də qoyulur. Xarici dilin lüğətinin öyrənilməsi tələbələrin ümumi filoloji və metodiki hazırlığını təkmilləşdirir. Ana dilində öyrəndikləri leksikoloji məfhumlar zənginləşir.

Bəs diskurs nədir?

N.Enkvist 1989-cu ildə yazdığı *Mətn dilçiliyində baza terminlər* adlı məqaləsində mətn ilə diskurs arasındakı qarışıqlığa aydınlıq gətirdi: *Diskurs mətnlə sosial komponentə malik kontekstin vəhdətidir* [5].

Kontekst diskursun formalaşmasına təsir edən əsas amillərdən biri kimi qəbul olunur. Tyan Dayk konteksti insanlardan və onların düşüncəsindən, yəni mental modellərdən asılı olan kommunikativ situasiya kimi nəzərdən keçirir [5].

“Diskurs mesaj (nitq) ilə yanaşı, müxtəlif ekstralinqvistik elementlərin (ətrafdakı həqiqətləri bilmək, iştirakçıların şəxsi baxışları, dəyər və ideoloji münasibətlər, həmsöhbətə təsir etmək üçün emosional və qiymətləndirmə funksiyasını da əhatə edən) ünsiyyət aktının anlaşılmasında və qəbul edilməsində mühüm rol oynayan mürəkkəb koqnitiv və kommunikativ fenomenidir” [2].

Alimlər diskursu “ekstralinqvistik, praqmatik, sosiomədəni və digər faktorlarla əlaqəli mətn; hadisə aspektində götürülmüş mətn, insanların qarşılıqlı münasibəti və onların şüur mexanizmləri (idrak prosesləri) ilə əlaqəli bir komponent, məqsədyönlü sosial fəaliyyət kimi qəbul edilən nitq olaraq başa düşürlər. Diskurs həyatı əks etdirən nitqdır”.

T.F.Efremovun izahlı onlayn lüğətində publisistika sözünün mənası “jurnalistika üçün özəl və xarakterikdir” [3] kimi şərh olunur. N.G. Komlevin “Xarici Sözlər Lüğəti”ndə jurnalistika – (lat. Publicus-public) – “aktual ictimai-siyasi məsələlərə həsr olunmuş qəzet və jurnal növü” yəni. müəyyən bir cəmiyyətin nümayəndələri üçün vacib hadisələri əks edərən sahə kimi verilir. Bu qeyd olunanları nəzərə alıb, publisistik diskursun “ekstralinqvistik, praqmatik, sosiomədəni və digər amillər” ilə birlikdə mövcud ictimai-siyasi hadisələri əhatə edən mətn olduğunu zənn edirik.

Publisistik diskurs tipologiya haqqında bir çox əsərlərdə müstəqil bir növ kimi fərqləndirilir. L.L.Çerepanova, publisistik diskursla təmsil olunan sahənin sosial əhəmiyyətini vurğulayır [8]:

- 1) ictimaiyyəti sosial əhəmiyyətli problemlər və mövcud hadisələr (etnik münaqişələr, terrorizm, iqtisadi böhran, inflyasiya və s.) haqqında məlumatlandırmaq;
- 2) reallığın sosial qiymətləndirilməsinin formalaşması (həm müsbət, həm də mənfi);
- 3) ictimai rəylə manipulyasiya, cəmiyyətə müəyyən ideoloji münasibətlərin tətbiqi.

N.V. Bizyukov isə doğru olaraq qeyd edir ki, publisistik diskurs “məlumat verici və manipulyativ olur” [1].

Publisistik mətn “emosional məna verən sözlər, frazeoloji vahidlər, dil terminologiyası, klişələr, müəllif duyğularının, qiymətləndirməsi ilə xarakterizə olunur” [3].

Bir qayda olaraq, ədəbi dilin bütün lüğəti publisistik diskursa açıqdır. Bu, onun ictimai fəaliyyətinin müxtəlif sahələrini əhatə etməsi ilə əlaqədardır. Təbii ki, bu tip diskursda əks olunan cəmiyyətin fəaliyyət sahələrinin müxtəlifliyi “ən müxtəlif terminologiyanın yaranmasına səbəb olur: elmi, idman, siyasi, sənət, tarixi, texniki və s. Lakin üslub baxımından bu lüğət oxşardır” [4].

Danışiq vasitələrinin istifadəsi, seçimi üçün əsas meyar onların ümumi faydalılığıdır.

İngilis dilində ünsiyyət qurmaq ünsiyyət qurulanla şəxsi etibar əlaqəsi yaradılaraq əldə edilir. Bu kommunikativ kontekstdə pafoslar istisna olunur. İngilis publisistik mətnlərinin müəllifləri kitab lüğətindən (sözlərindən) və ifadələrindən

çox, özlərinə xas olan leksik vahidlərə və ifadələrə üstünlük verirlər. (ilk növbədə idiomlar və ifadələr).

Mətnin əsasını təşkil edən cümlələr birliyi müxtəlif alimlər tərəfindən müxtəlif terminlərlə adlandırılmışdır. Məsələn, V.Q.Kolşanski *abzas*, İ.R.Qalperin, İ.O.Moskalskaya *diskurs*, K.Abdullayev *mürəkkəb sintaktik bütöv*, V.Q.Admoni *böyük sintaktik bütöv* və başqaları müxtəlif terminlərdən istifadə etmişlər. *Mürəkkəb sintaktik bütöv* termini daha məqsədəuyğundur. Çünki mətn daxilindəki cümlələr müəyyən vahid bir bütöv əmələ gətirirlər.

Publisistik diskurs XX əsrin sonu-XXI əsrin əvvəllərindəki fəaliyyət göstərən alimlərin xüsusi diqqətini çəkmişdir [6].

Müasir publisistik diskurs bir sıra dəyişikliklərlə xarakterizə olunur. Jurnalistlər obraz və ifadəlilik yaratmaq üçün bundan istifadə edirlər. Publisistik mətnlərin qurulması üçün ədəbi olmayan söz və frazeologiya, “ədəbi olmayan” mətnlər, metod və üsullardan istifadə olunur.

Araşdırmalarımızın nəticəsi kimi, bu gün dil fakültələrində ictimai-siyasi leksikanın tədrisində vəziyyətin lazımi səviyyədə olmadığı qənaətinə gəlirik. Təəssüflə qeyd edilməlidir ki, dil fakültələrində təhsil alan tələbələr çox vaxt publisistik diskursun nə olduğunu anlaya bilmir, qəzet və məqalələri oxumaq, onları adekvat şəkildə qavramaq bacarıqlarına yiyələnmişlər. İngilis dilində tərtib edilmiş proqram və sillabuslarda ictimai-siyasi leksikanın tədrisinə lazımi diqqət yetirilmir. Müvafiq olaraq, sillabuslar əsasında təşkil olunmuş dil dərslərində də tələbələrdə ixtisas dilində qəzet və jurnalları oxumaq və onları adekvat şəkildə qavramaq bacarıqlarının aşılması məqsəd kimi nəzərdə tutulmur. Bu da ingilis dili üzrə dövrün tələbələrinə cavab verən mütəxəssislərin hazırlanması məsələsini həll edə bilmir.

Müasir dövrün xarici dil müəllimi dünyada baş verən qloballaşma proseslərindən məlumatlı olmalı, müxtəlif məsələlərə dair münasibətini ixtisas dilində düzgün, adekvat, yaradıcı şəkildə bildirmək qabiliyyətinə malik olmalıdır. Mövcud vəziyyətdə bu məqsədə nail olmaq qeyri-mümkündür. Bu sahəyə diqqətin artırılması, sillabuslara müvafiq dəyişikliklərin edilməsi, publisistik diskursun dil sahəsində fəaliyyət göstərən mütəxəssislərin, o cümlədən də xarici dil müəllimlərinin hazırlandığı dil fakültələrində ixtisas dilinin tədrisində prioritet məqsədlərdən birinə çevrilməsi nəzərə alınmalıdır.

Yuxarıdakı təhlilərdən də görüldüyü kimi, ictimai-siyasi leksikanın fəaliyyət sahələrindən hesab olunan publisistik diskurs obraz və ifadəlilik yaradılması üçün mətnlərin qurulmasına xidmət edir. Qeyd olunduğu kimi, ədəbi dilin bütün lüğəti publisistik diskursa açıqdır. Bu, onun ictimai fəaliyyətin müxtəlif sahələrini əhatə etməsi ilə əlaqədardır. Və beləliklə, diskursda cəmiyyətin müxtəlif fəaliyyət sahələrinin terminologiyasının - elmi, idman, siyasi, sənət, tarixi, texniki və s. yarınmasına səbəb olur. Bunların isə tədrisdə nəzərə alınması prioritet məsələ olmalı, sillabus və dərslərdə öz əksini tapmalı və ictimai-siyasi leksikanın tərkib hissəsi kimi publisistik diskurs da tələbələrə aşılmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Бизюков Н.В., Публицистический дискурс как система средств языковой манипуляции (на материале англоязычной прессы) [Текст] / Н. В. Бизюков // Вестник Красноярского государственного педагогического университета им. В.П.Астафьева. – Красноярск: Красноярский государственный педагогический университет им. В.П. Астафьева. – 2010. – № 3.
2. Гейко Н.Р., Пейоратив публицистического дискурса [Текст] / Н.Р. Гейко // Вестник ЧелГУ / Гл. ред. А. Ю. Шатин / Сер. Филология. Искусствоведение. Вып. 80. – Челябинск: ФГБОУ ВПО «Челябинский государственный университет», 2013. – № 21 (312)
3. Ефремова, Т.Ф. Толковый словарь Ефремовой [Электронный ресурс] // Академик. – URL: <http://dic.academic.ru/dic.nsf/efremova/>.
4. Коновалова, М. В. Приёмы эвокации в публицистическом дискурсе [Текст] / М.В.Коновалова // Знак: проблемное поле медиаобразования. – Челябинск: ООО Центр интеллектуальных услуг «Энциклопедия», 2012.
5. Mammadov A, Mammadov M. Diskurs tətbiqi, Bakı, 2013
6. Степанова М.И., Когезия и когерентность как основополагающие характеристики публицистического дискурса [Текст] / М.И. Степанова // Вестник Самарского университета. Серия История, педагогика, филология. – Самара: Самарский национальный исследовательский университет имени академика С.П. Королева, 2009. – № 7 (73).
7. Richardson, J.E. Analysing Newspapers: An Approach from Critical Discourse Analysis [Text] / J. E. Richardson. – London: Palgrave Macmillan, 2007.
8. Черепанова, Л.Л. Дискурс региональных СМИ: психолингвистический аспект: автореф. дис. канд. филолог. наук: 10.02.19 / Черепанова Лариса Львовна. – Пермь, 2007.
9. Чернышова, Т.В. Современный публицистический дискурс (коммуникативности-листический аспект) [Текст]/Т.В.Чернышова. – Барнаул: Изд-во Алт. ун-та, 2003.

Summary

Publicist Discourse as a Field of Activity of Socio-Political Lexicon

The article examines, as a publicist discourse, considered one of the areas of activity of socio-political vocabulary, serves for the construction of texts, the creation of images and expressiveness. The whole dictionary of literary language is open for publicist discourse, which is connected with the coverage of different spheres of public activity and the emergence of terminology in various spheres of life of society - scientific, political, artistic, historical, technical, etc... Their study in training is a priority studied and reflected in the curriculum and textbooks, and suggested to students as part of the socio-political vocabulary.

Резюме

**Журналистский дискурс как поле деятельности
общественно-политической лексики**

В статье рассматривается, как публицистический дискурс, рассматриваемый как одно из направлений деятельности общественно-политической лексики, служащий для построения текстов, создания образов и выразительности. Для публицистического дискурса открыт весь словарь литературного языка, что связано с охва-

том различных сфер общественной деятельности и появлением терминологии в различных сферах жизни общества – научной, политической, художественной, исторической, технической и т.д. Их изучение в процессе обучения является приоритетным направлением изучения и отражения в учебных программах и учебниках, а также предлагается студентам как часть общественно-политической лексики.

Rəyçi: ped.f.d. G.X.Şirəliyeva

Gunel Isgandarova
Baku Engineering University

VOCABULARY DIFFERENCES BETWEEN BRITISH AND AMERICAN ENGLISH IN TEACHING FOREIGN LANGUAGE

Keywords: *English, differences, language, vocabulary, teaching*

Açar sözlər: *ingilis dili, fərqlər, dil, lüğət, tədris*

Ключевые слова: *английский, различия, язык, словарь, обучение*

In the era of modern technology, it is not difficult to find many websites, dictionaries and other books that provide a comprehensive list of differences between British and American English with the help of up-to-date technology. However, the authors of these sources do not provide readers with particular exercises and ideas for practicing these differences in the EFL classroom. The aim of this research article is to discuss the key differences in vocabulary between British English and American English and how to teach these differences in the EFL classroom.

English is considered as a global language or lingua franca by many people around the world. According to Guillen [3], ‘the impact of globalization is connected with the role of English in the delivery of information among countries and due to Seidlhofer [6] “English functions as a global lingua franca.” Although English is the most spoken language with its two main varieties, British and American English nowadays, there are still many significant or slight differences between these two varieties. Some of the biggest differences that can be noticed between British and American English are differences in grammar, pronunciation, spelling, but the most noticeable differences between these two varieties are in lexicon or vocabulary which is the central linguistic area of the language. In fact, when British and American people meet, it is quite normal to feel the differences between not only in their accents, but also the level of the words and idioms they use while communicating. Several factors have contributed to this discrepancy. The first reason for the emergence of a number of new words which didn’t exist in British English was the differences between flora and fauna of Britain and America as a different country and also, a different continent. The words ‘raccoon’, ‘moose’, ‘moccasin’, ‘opossum’ and many others are the results of these varieties. Linguistic contact with other languages, especially Spanish influence and technological development have caused some major differences as well.

According to Millward [5], food, clothing, and transportation are the three main semantic areas to find the major differences between British and American English. “Historically this is because new food and new ways of processing and cooking food have arisen since the separation of two nations. The vagaries of fashion have caused the divergence in the vocabulary of clothing. The many differences

in the terminology of transportation result from the fact that the railroad (British “railway”) and motorcar industries developed after the separation of the United States and Great Britain.” While reading British and American recipes, it is very common to find out many differences regarding the cooking terminology, for example, a British *biscuit* is called a *cookie* in American English, but American *biscuit* is a British *scone*. Additionally, some fruits and vegetables are named differently, such as *eggplants* and *blueberries* which are *aubergines* and *bilberries* in American English. Another interesting difference in vocabulary related to food is the word *joint* because it means ‘*a large piece of meat, such as the leg of lamb or loin of pork, cooked in an oven and eaten with potatoes and other vegetables*’ and known as *steak* in American English, but the same word is not something that people roast, it is something that people smoke in America because the meaning of the word in American English is *a marijuana cigarette*. When it comes to clothing, each difference has its equivalent in the other. For example, *nightdress* is called *nightgown* in AmE while *trainers* are called *sneakers*. Some words related to clothing exist in both varieties but they are completely different in their meanings. American *vest* is a British *waistcoat*, what British people mean with *vest*, is an American undershirt. Transport is another field of English vocabulary that many differences are noticed between BrE and AmE. British people prefer using the word *couch*, on the other hand, American people uses *a bus*, the word *subway* is common for AmE, but this type of transport is called by British people as *underground*. Americans use ‘*travel by rail*’ while British people use ‘*travel by train*’, or *registering of luggage*, *notice board* are used by Americans, but *checking of baggage*, *bulletin board* are British. English is a very rich language in terms of idioms, and AmE idioms are widely used around the world more than British idioms because the United States controls the media nowadays, and it affects the usage of language items more than before.

Food		Clothing	
British English	American English	British English	American English
aubergine	eggplant	dressing gown	Bathrobe
biscuit	cookie	waistcoat	vest
cooker	range, stove	trousers	pants
eggy bread	(fried) French toast	zip	Zipper
gammon	ham	trainers	sneakers
rubbish	garbage, trash	jumper	sweater
starter	appetizer	Wellington boots	rubber boots
maize	corn	clothes peg	clothespin
tin	can	swimming suit	bathing suit
fizzy drink	soda/ pop		

Transportation	
British English	American English
a single ticket	one way ticket
car park	parking lot
lorry	truck
windscreen	windshield
pedestrian crossing	cross walk
timetable	schedule
platform	track
coach	highway bus

Pyles [1] suggests that vocabulary items are mainly different in both British and American English, in spite of the fact that some words are included in both varieties of English, but they are used in different contexts by native speakers of British and American English. For example, the word *mad* is mainly American, but *angry* is British, and it is mainly used in formal contexts in American English which the word *mad* as a synonym is incorrect. On the other hand, the word *mad* is used by British people in the sense of being *angry* which means *dissatisfied*.

The differences between two main varieties of English create a great challenge for the teachers who teach English as a foreign language. Some students have already heard American English, at least in films or on the Internet, but many students may have never told about the differences between the American and British varieties. Peter Strevens [7] writes: *‘It is unfortunate but not surprising that one effect of this particular type of cultural shock is to lead the learner to ask which form of English is ‘right’, which is ‘better’, which is ‘proper English’... This kind of questions is unfortunate... One of the first pieces of help is to prepare the learner for meeting other kinds of English by informing him that they exist and to make plain to him that while they are certainly different, there is absolutely no question of one being better or worse than other. It should be made clear to him that the amount of learning effort he will be faced with to understand the other form of English is very small. Learning to produce the other form is vastly different matter...’* An important starting point of using American and British English correctly is to be informed about the varieties between them. It is an undeniable fact that EFL learners use American words and pronunciation without being aware of it. According to the survey in the Stockholm in Sweden, Swedish pupils use American English in both vocabulary and pronunciation, but this result is really interesting, because only British English is presently being taught at Swedish schools. This study also indicates that some pupils use mix of American and British English while being unaware of it. Another study in the Czech Republic showed that pupils weren’t even informed about the differences of British and American English, because many English teachers in the Czech Republic lack information about English varieties. Considering all studies and points based on differences between American and British English, all English learners should be

aware at least of the existence of other English varieties to communicate in English on an international basis. British and American English are different not only in vocabulary, but also in spelling and pronunciation. Vocabulary is the most confusing language area for both American and British English speakers, so it is important to focus on this language area. There are about 4000 words different in American and British English, most of them are known by both language speakers, but some of them are not [8]. Strevens [7] suggests that 1) teachers shouldn't expect pupils to learn both varieties or be proficient in two varieties; 2) students shouldn't expect teachers to teach both; 3) pupils should learn to understand both, but to be able to perform either British or American English. 4) teachers should decide American or British is to be the dominant, and concentrate on teaching that form; 5) one model should be taught fully, and teachers can give opportunities to read and listen to another form and to learn to understand, but speaking and writing should be based on one form of English.

The language teachers and linguists should take into account two dominant approaches while talking about American and British English varieties in EFL classes. According to the first approach, teaching these English varieties is widely understood as vital, since it is suggested to study the language in the proper context. According to McKay [4] who is the author of *Teaching English as an International Language*, language teachers should carefully contemplate the language context due to their learner's surroundings and current language needs. Teachers should prepare their students for future experiences with speakers of English which their English will be totally different from their own. The other view is more challenging, because it suggests that not only British or American English varieties, but also all English varieties should be taught carefully. It is important to inform students about the differences among all English varieties. McKay [4] suggests that, 'As teachers, we should educate our students to make them culturally sensitive to the diversity of contexts in which English is used.'

Considering all views mentioned above, teaching or helping students to distinguish English varieties is important and language teachers should choose some activities which can be used for teaching differences between English and American English. One of such activities belongs to Farell and Martin [2], and it is called 'Exposure to Englishes'. This activity can be applied at the intermediate or upper-intermediate level and the aim is to increase students' awareness of British and American varieties and their main differences. The necessary material equipment is a computer with Internet access. First, teacher starts the activity with a discussion about different types of English as a warm-up activity, asks students if they have ever noticed American English and if so, when and where. Then the teacher proceeds to do the main activity. Students are put in pairs or small groups. After that, they watch or listen to British and American news reports on the same topics several times. While listening to the reports they should take some notes if they notice any kind of differences, especially in vocabulary and pronunciation. Then teacher asks some questions and discuss the differences with the EFL learners. This activity can be really beneficial as a conclusion after teaching some basic

differences between American and British English varieties and if there is a computer with Internet access and the level of participating students are the same. Another activity is to match the words with their British or American equivalents. Teacher puts the language learners into pairs or groups, then she gives a copy of the cut up activity to each pair or group. Students should match the British words with their American English equivalent. After that, students turn all the words face down and start playing a memory game. First, Student A turns over 2 words, if they match Student A goes on matching the cards. When Student A choose the wrong word, play passes to Student B. The game ends when all the words have been taken, and the student with the most word cards wins the game. This activity can be effective in small language classes with no more 10 students.

In recent years, differences between American and British English are taken into account in many textbooks, such as *New Headway Advanced*, *Cambridge English for schools*, and *New English File*. The title of Unit 9 in *New Headway Advanced* is “Varieties of English”. In this unit, the main topic isn’t how English varieties differ, but students learn there about main English varieties and where they are spoken. The language teachers can provide the students with different activities to give more detailed information about the differences between English varieties based on this unit. In comparison to the textbook mentioned above, Unit 15 of *Cambridge English for schools* provides learners with an article titled “Discover American English” witch students can read and listen to both English varieties, and they can also learn some main British and American synonyms as well. *New English file* is different in the aspect how to teach British and American differences. All units of pre-intermediate and intermediate level of textbooks contain a photo story which the main theme is the relationship between two colleagues. The man is American, and the woman is British, so their conversations help students to notice vocabulary and pronunciation differences easily.

According to all the views mentioned above, all EFL students need to expose and have good understanding of both varieties, and they should differentiate the pronunciation and vocabulary in British and American English. The language teachers need to make students notice more about the differences of both English varieties.

References:

1. Ashraf Abdel Fattah Musleh Abu Fares. *British English and American English // History and Differences*, International Journal of Linguistics, Literature and Translation (IJLLT), pp.180-186, 2019.
2. Farrel T., & Martin, S. *To Teach Standard English or World English? // A balanced Approach to Instruction*. English Teaching Forum, pp. 2-6, 2009
3. Guillén, M. F. *Is Globalization Civilizing, Destructive or Feeble? // A Critique of Five Key Debates in the Social Science Literature*. Annual Review of Sociology 27, pp. 250-255, 2001.
4. McKay S.L., *Teaching English as an International Language: Rethinking Goals and Approaches*, Oxford: Oxford University Press, pp. 24-28, 2002
5. Millward C.M., *A Biography of English Language*, U.S.A: Harcourt Brace College Publishers, pp. 241-247, 1996.

6. Seidlhofer, B. *Key Concepts in ELT: English as a Lingua Franca*. ELT Journal 59, pp.10-12, 2005.
7. Strevens, Peter. *British and American English*. London: Collier-Macmillan Publishers, pp.65-70, 1972.
8. Svartvik J., Leech, G. N., & Crystal, D. *English: One tongue, Many Voices*. London: Palgrave Macmillan UK, pp. 223-225, 2016

Xülasə

Xarici dilin tədrisində Britaniya və Amerika ingiliscəsi arasındakı lüğət fərqləri

Müasir dövrdə ingilis dili dünyanın ən çox danışılan dilləri siyahısındadır. Bir çox dil mütəxəssisləri tərəfindən ingilis dili qlobal və ya beynəlxalq dil olaraq adlandırılır. 2019-cu ilin statistikasına əsasən dünyada 1,5 milyard insan bu dildə ünsiyyət qurur və bu insanların təxminən 379 milyon nəfəri ingilis dilindən ana dili kimi, 753 milyondan çoxu isə ikinci dil olaraq istifadə edir. Bu rəqəmlər ingilis dilinin öyrənilməsinin zəruriliyini bir daha sübut edərək bu dildə ünsiyyət qura bilməyi günümüzün mühim tələbinə çevirir. Lakin ingilis dilinin öyrənilməsi zamanı qarşıya çıxan çətinlikərdən ən vacibi bu dilin iki əsas variantı olan Amerika və Britaniya ingiliscəsi arasındakı fərqin öyrənilməsidir. İnformasiya texnologiyasının sürətlə inkişaf etdiyi bu dövrdə iki dialekt arasındakı fərqin öyrənilməsini təmin edən minlərlə təbiiqlər, öyrədici saytlar, elektron lüğətlər və digər yararlı resurslar tapmaq mümkündür. Lakin dil öyrədici mənbələrin çoxluğu və əlçatan olması hələ bu iki variantın dil öyrənmə prosesində törətdiyi çətinliyi tam mənada aradan qaldırmır. İngilis dilini tədris edən müəllimlər hər iki variant arasında, xüsusilə də sözlər və onların tələffüzü ilə bağlı yaranan çətinlikləri aradan qaldırmaqda əziyyət çəkirlər. Məqalənin əsas məqsədi ingilis dilinin Britaniya və Amerika variantlarının yaranma tarixini, onlar arasındakı fərqləri və buna səbəb olan amilləri araşdırmaq, onların dil siniflərində necə tədris olunmasını təhlil etməkdir.

Резюме

Словарные различия между британским и американским английским языком при обучении иностранному языку

В наше время английский язык является одним из самых распространенных языков в мире. Многие лингвисты называют английский язык глобальным или международным языком. Согласно статистике 2019 года, на этом языке говорят 1,5 миллиарда человек во всем мире, из них около 379 миллионов используют английский как родной язык, а более 753 миллионов – как второй язык. Эти цифры еще раз доказывают необходимость изучения английского языка и делают важным требованием сегодняшнего дня умение общаться на этом языке. Однако одной из самых сложных задач в изучении английского языка является изучение разницы между американским и британским английским, двумя основными разновидностями языка. В наш век стремительного развития информационных технологий можно найти тысячи приложений, образовательных сайтов, электронных словарей и других полезных ресурсов, позволяющих изучить разницу между двумя разновидностями. Однако обилие и доступность ресурсов для изучения языка не устраняет полностью трудности, с которыми сталкиваются эти два разновидности в процессе изучения языка. Преподаватели английского языка с трудом преодолевают трудности между двумя разновидностями, особенно со словами и их произношением. Основная цель

статьи – изучить историю британских и американских диалектов английского языка, различия между разновидностями и факторы, которые к этому привели, проанализировать, как их преподают на языковых занятиях.

Rəyçi: prof. D.Ə.İsmayilova

Mələk Məmmədova
291 №-li Ekologiya liseyi

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ KOMMUNİKATİV QRAMMATİKANIN TƏTBİQİ YOLLARI

Açar sözlər: *ingilis dili, kommunikativ qrammatika, dil bacarıqları, integrasiya*

Keywords: *English, communicative grammar, language skills, integration*

Ключевые слова: *английский язык, коммуникативная грамматика, языковые навыки, интеграция*

1. İngilis dilində qrammatikanın tədrisi vəziyyəti.

İngilis dilinin tədrisində “kommunikativ qrammatikanın tədrisi” metodikası səmərəli ünsiyyət bacarıqlarının qazanılmasına istinad edilən Kommunikativ Dilin Tədrisinə (Communicative Language Teaching) əsaslanır. Bu yanaşmada dilin strukturu həm şifahi, həm də yazılı formada tətbiq olunur və təlimdə istifadə olunan qrammatik nümunələr təkcə nitq səviyyəsində deyil, həm də diskursiv səviyyədə öyrədilir [1; 4; 7]. İngilis dilinin tədrisində qrammatikanın kommunikasiyada öyrədilməsi təkcə dil qaydalarından açıq istifadəsini nəzərə almır, bu metod, dildə forma yönümlü təlimatdan məna yönümlü təlimata keçidin yaranmasına səbəb olur.

Bəzi nəzəri mülahizələr ingilis dilində qrammatikanın tədrisini araşdıraraq qeyd edirlər ki, qrammatikanın ənənəvi şəkildə öyrədilməsi şagirdlərin şifahi ünsiyyətdə çıxış etmək bacarığını inkişaf etdirməkdə qeyri-adekvat xarakter daşıyır və dilin məhdud şəkildə istifadəsini təsdiqləyir. Son vaxtlar dilçilikdə aparılan tədqiqatlar ingilis dilində kommunikativ bacarıqların formalaşmasında daha çox dialoqlarda qrammatik qaydaların yerinə yetirilməsi, nitq modellərinin cümlədə işlənməsi və ya təkrarlanması kimi qeyd edir və bu ənənəvi üsulların dilin rəvan şəkildə qazanılmasında o qədər də səmərə vermədiyini vurğulayır [2; 4; 5].

Buna əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dilinin tədrisi üçün hazırlanmış əksər dərsliklərlə ingilis dilini öyrənmək yalnız şagirdlərdə linqvistik bilikləri qazandırır. Əldə olunan nəticələrə uyğun şagirdlər qrammatikanı müzakirələrdə, cütlüklərdə ünsiyyətdə işlədə bilmir, rollu oyunlar, dialoq qura bilmir və nəticədə sərbəst nitqin inkişafı çox zəif müşahidə olunur. Bu reallıq ondan irəli gəlir ki, əksər müəllimlər qrammatik qaydaların deduktiv şəkildə öyrədilməsindən başqa kommunikativ yanaşmaları tətbiq etməkdə çətinlik çəkirlər [3; 4; 6]. İngilis dili dərslərində qrammatikanın ənənəvi tədrisi şagirdlərdə ünsiyyəti yox, qrammatik bilikləri formalaşdırır və digər sosial məkanlarda dildən istifadə etmə bacarıqları inkişaf etmir. Bəzən şagirdlər qrammatik qaydaları mənimsəyərək testləri düzgün yerinə yetirməkdən tamamilə razı qalsalar da, ünsiyyətdə ingilis dilini sərbəst şəkildə istifadə edə bilmirlər. Bu da onu deməyə imkan verir ki, şagirdlərin əksəriyyəti

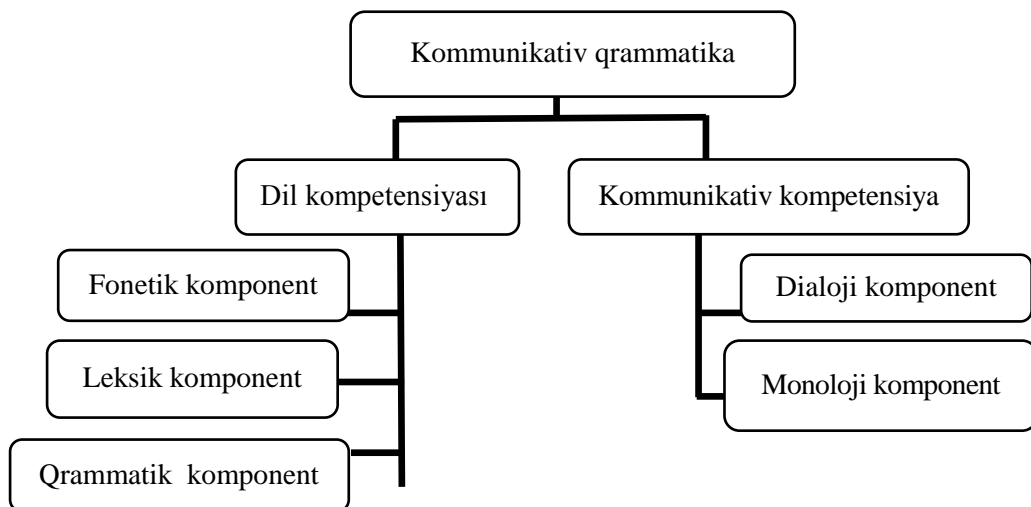
yəti kommunikativ qrammatika haqqında düşüncələri qeyri-müəyyəndir və aparılan sorğularda bu anlayış barədə çox az qənaətbəxş fikirlər aşkar edildi. Bu çətinliyi izah edən müəllimlər və şagirdlər iddia edirlər ki, qrammatikanın kommunikasiyada tədrisi məktəb imkanlarının müəyyən məhdudiyətləri səbəbindən bir çox çətinliklərlə üzləşir; üstəlik, bu yanaşmada tətbiq edilən üsullar müəllimdən çox zəhmət tələb edir və bu səbəbdən bu üsullar müntəzəm olaraq tez-tez tətbiq edilmir. Kommunikasiya hərəkəti fəaliyyət olduğu üçün buna vaxt ayırmağa həvəs və ya motivasiya gücü az olur. Əslində kommunikativ qrammatika artıq müəllim izahatına ehtiyac duymur və onu şagirdlər interaktiv və məhsuldar şəkildə əldə edirlər.

Nəticə etibarilə, şagirdlərin kommunikativ qrammatika metodundan məlumatsız olması o demək deyildir ki, onlar bu metodun tətbiqini düzgün istifadə edə bilmirlər, sadəcə qrammatikanın kommunikasiyada işlədilməsi yollarını asanlıqla tətbiq edə bilmirlər. Buna baxmayaraq, müəyyən situasiyalarda şəxsi tanışlıq kimi ünsiyyət qurmaq üçün ingilis dilindən istifadə etməyə də həvəsli olmaq istəyirlər [5; 6; 7; 8]. Buna əlavə olaraq qeyd etmək lazımdır ki, kommunikativ qrammatika şagirdləri maraqlı söhbətlərdə, dialoqlarda, rollu oyunlarda yaranan əməkdaşlığa cəlb edir. İngilis dilində bu yanaşmanın digər məqsədi şagirdlərdə orijinal tapşırıqlar əsasında sosial bacarıqlara malik olma həvəsi yaratmaq və müxtəlif sahələrə aid integrativ biliklər qazandırmaqdır. Bu üsulun tətbiqində dil qaydalarına düzgün riayət etmə, eyni zamanda maraqlı ünsiyyətin qurulması üçün uyğun mühit təmin olunmalı, sonda qrammatikanın interaktiv şəkildə qazanılması əldə olunmalıdır.

Bu məqsədlə, bu yanaşmanın tətbiqi şagirdlərdə həm integrativ biliklərin, həm də kommunikativ bacarıqların qazanılmasına xidmət edir. Digər tərəfdən, dərslərdəki qrammatik strukturlar kommunikativ məzmunlu təbii kontekstlərə əsaslanmalı, bacarıqları formalaşdıran fəaliyyətlər, fərdiləşdirmə və müəllim rolu tənzimlənə bilər.

1.1. Kommunikativ qrammatikanın əsasları.

Qeyd olunduğu kimi, kommunikativ qrammatika ingilis dilinin tədrisində yeni yanaşma kimi təqdim olunur. Aydın ki, kommunikativ qrammatika üzrə fəaliyyətlər pedaqoji-psixoloji cəhətdən təlimdə səmərəli təşkil edilməlidir. Bu məqsədlə, qrammatik strukturlara əsaslanan vizual əyaniliyin təminatı ünsiyyətin yaranmasını təmin etməlidir. Fəaliyyətlərdə nitqin səlisliyi, aydın tələffüz, lüğətin işlənməsi və şagird performansını təkmilləşdirən dəstəkləyici dil mühiti yaradılmalıdır. Araşdırmalardan məlum olur ki, şagirdlər kommunikativ fəaliyyətlərə cəlb olunduqları zaman daha çox motivasiyaya ehtiyacı olduqlarını hiss edirlər [1; 2; 3]. Digər əsas amillərdən biri də şagirdlərin öz real həyat təcrübələrindən istifadə etmələrinə imkan yaratmaqdır. J.Richards (2006) vurğulayır ki, “Kommunikativ qrammatika (CLT) ingilis dilinin müasir tədris metodikasındır və kommunikativ səriştəni inkişaf etdirmək üçün şagirdlər real həyat problemlərini həllinə yönəldilməlidir [7; 8]. Kommunikativ qrammatika dil qaydalarının dil kompetensiyalarına inteqrasiyasına əsaslanır və aşağıda verilmiş sxemdə düzgün təsvir edilir:

Sxem 1.1.1. Kommunikativ qrammatikanın komponentləri.

Sxemdən göründüyü kimi kommunikativ qrammatikanın tədrisi faktiki ünsiyyət modelini əsas götürür. O, dil istifadəçisinə nəzərdə tutulan mesajın effektiv ötürülməsi üçün dil biliklərini və ünsiyyət alətlərini təqdim edir. Burada əsasən dil qaydaları və kommunikativ kompetensiya əsas götürülür. Göründüyü kimi, dil kompetensiyaları mövcud *lingvistik sahələri, fonetik, leksik və qrammatik* aspektlərin reallaşmasına xidmət edir. Əldə olunan vərdişlər dilin ünsiyyət zamanı *dialog və sonda monoloq* şəklində nümayişinə əsaslanır [3; 5]. (sxem 1.1.1.).

Kommunikativ qrammatika müxtəlif janrları səciyyələndirən dil xüsusiyyətlərini, həmçinin müxtəlif mətnlərin və söhbət növlərinin şərhinə və başa düşülməsinə kömək edən sosial və mədəni amilləri müəyyən edir [3; 5; 7]. Verilmiş cədvəldə qrammatikanın kommunikasiyada tədrisi forması və üsulları təsvir edilmişdir:

	Qrammatik bacarıqlar	Təlim forma	Üsul və vasitələr
1	İnduktiv təqdimatlar Qrammatik məna və forma	Qrup və cütlərdə müzakirə Fərdi iş	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Nitq mətnləri ▪ Yazı mətnləri ▪ Real situasiyalar
2	Mexaniki praktiklik Səlis nitqin inkişafı	Qrup və cütlərdə müzakirə Dialoqlar Fərdi iş	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Təkrar mətnlər ▪ Əvəzedici vasitələr ▪ Boşluqlarla olan mətnlər ▪ Transformasiya
3	Mənanın praktikliyi Səlislik və dəqiqliyin inkişafı – səhvlərin düzəlişi	Qrup və cütlərdə müzakirə Dialoqlar Fərdi iş	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Rollu oyunlar ▪ İnformasiya boşluqları ▪ Şəkillərin təsviri ▪ Personallaşdırma
4	Kommunikativ kompetensiya Səlislik və özünə inamı inkişaf etdirmək	Qrup və cütlərdə müzakirə Dialoqlar Fərdi iş	<ul style="list-style-type: none"> ▪ Rollu oyunlar ▪ İnformasiya boşluqları ▪ Müzakirə ▪ Sorğu ▪ Cümlə düzətmə ▪ Paralel yazı mübadilələri

Cədvəl 1.1.2. Kommunikativ qrammatikanın tədrisi metodikası.

Cədvəldə verildiyi kimi, qrammatikanın kommunikativ şəkildə tədrisi linqvistik bacarıqların müxtəlif orijinal təlim formalarında (qrup, cütlər və fərdi) və üsullarla formalaşmasına əsaslanan kommunikativ məqsədləri yerinə yetirir. Şagirdlər öyrəndikləri qaydaları dialoqlarda, rollu oyunlarda, cütlükdə mətnlərin tamamlanmasında, informasiya boşluqlarının doldurulmasında, sorğuların hazırlanmasında, paralel yazıların tətbiqində çox uğurla istifadə edə bilirlər.

Bacarıqlara əsaslanan yanaşma. İngilis dilinin tədrisində qrammatikanın rolu həmişə çox mühüm və əsasən xarici dil kontekstində müzakirə olunan məsələ olmuşdur. Celce-Murcianın təklif etdiyi *bacarıqlara əsaslanan* yanaşmada şagirdlərin ingilis dilində sərbəst danışması və yazmasını qrammatik qaydalara əsaslandırılan fikirlər daha çox olub. O, ingilis dilinin istifadəsində danışq dilinin diskurs quruluşuna diqqət yetirməyə başlamağı əsas tutur [2, s.460]. Buna əlavə olaraq, Burn (2001) qrammatikanın kommunikativ şəkildə öyrənilməsi prinsiplərini aşağıdakı kimi təqdim edir [1, s.66].

1) Dildə gözlənilən təlim nəticələri üzrə sonda şagirdlərdə qrammatik, diskurs, funksional, sosial-linqvistik və kommunikativ səriştlər formalaşdırmaq;

2) Dilin praqmatik, autentik və funksional şəkildə istifadəsini reallaşdırmaq;

Qeyd olunan prinsiplərə uyğun olaraq, kommunikativ qrammatikada istifadə olunan üsullar ünsiyyətin növündən asılı olaraq bir-birini tamamlayan və alternativ olaraq istifadə olunan iki əsas səriştənin, *səlislik və dəqiqliyin* əldə olunmasına istiqamətlənir. Səlislik və dəqiqlik aşağıdakı şərtlərlə qazanıla bilər:

3) Qrammatik strukturlar məhsuldar və qəbuledici şəkildə, real həyat vəziyyətlərində spontan çıxışlarda istifadə edilməlidir;

4) Şagirdlər müəllim tərəfindən verilən bütün tapşırıqları yerinə yetirmək üçün qrupda əməkdaşlıq etməli və bir-birlərini dəstəkləməlidirlər;

5) Şagirdlər digərləri ilə qarşılıqlı əlaqədə və söhbətdə iştirak etməlidirlər.

Aydın olur ki, sərbəst nitq ünsiyyət bacarıqlarının mühüm tərkib hissəsidir, çünki səlis danışq qabiliyyəti dinləyici üçün anlamaqda çətinlik çəkmədən davamlı nitq yaratmağa və kommunikativ fikirləri daha effektiv ifadə etməyə kömək edə bilər. Müəllimlər əsas bilik verən mənbə kimi yox, lakin orijinal qarşılıqlı əlaqədə şagirdləri sərbəst olmağa təşviq edən bir fasilitator və bələdçi rolunu oynamalıdırlar. Burada bir neçə həyata keçirilən yeni yanaşmalara, dil qaydalarının sosial funksiyasını yerinə yetirən üsullara, kommunikativ fəaliyyətlərə, diqqət yetirmək vacibdir. Bu baxımdan bir neçə üsul və vasitələri təqdim edirik:

Danışq kartlarının tətbiqi bu fəaliyyətdə şagirdlər bir-birlərinə suallar vermək və cavablandırmaq, daha sonra kartları mübadilə etmək və başqa bir şagirdlə danışmaqla məşğul etməyə sövq etdirir. Bu versiyada bütün şagirdlər eyni sualları verən və onlara cavab verən kartlarda yazılmış işarələrdən istifadə edirlər.

Horoskop oyunu şagirdləri proqnozlar kontekstində gələcək zaman haqqında məlumatlılığını artırmaq üçün kommunikativ fəaliyyətə qoşur: bunun üçün hər bir şagird ulduz falı olan bir kart seçir və qeyd olunan bürc haqqında fikir mübadiləsi apararaq, fikirlərini gələcək zamanda ifadə edir. Bundan sonra müəllim onlardan "Mən əvvəllər heç vaxt (yaxud həmişə)..." ifadəsi ilə öz hisslərini keçmiş zamanda ifadə etmələrini xatırladır və əlavə fikirləri də indiki bitmiş zamanda qeyd edirlər.

Problem təsvir olunan kartlar (Problem Cards) şagirdlərə zəngin bir təcrübə öyrədir. Bu kartlarda müxtəlif problem situasiyalar təsvir edilir və bir sıra problemlər təqdim olunur. Şagirdlər qrup şəklində təqdim olunan kartlarda şəkillər üzrə problemi müəyyən edir, müzakirə edir, həlli yollarını müəyyənləşdirir və yeni təkliflərini verərək qərar qəbul edirlər [7; 8]. Bu zaman problem situasiyalara uyğun müxtəlif modal fellərin, *should, ought to, may, might, could* işlənməsi yerinə yetirilir, qrammatik qaydalardan istifadə edərək problemin həllinə qoşulurlar.

a) **Autentik materialların tətbiqi.** İngilis dilində autentik, yəni orijinal yazı və şifahi nitqə əsaslanan tədris modeli müəllimlər üçün müxtəlif dil bacarıqlarını öyrətmək üçün mükəmməl mənbə ola bilər. Məsələn, video filmlərin nümayişi, mədəniyyətlərin öyrənilməsi, televiziya məlumatları, xəbərlər, qəzet məqaləsi, məktub və ya kitabdan çıxarış vasitəsilə qrammatika qaydaları öyrənmək olar. Şagirdlər kontekstdə uyğun zaman formalarına, məlum və məchul növün, vasitəli və vasitəsiz nitqin, əvəzliliklərin işlənməsinə və s. diqqət yetirir, eyni zamanda yeni lüğət əldə edir və onlardan necə istifadə etmək üçün faydalana bilirlər [5; 6; 7].

b) **İntegrativ kommunikasiyanın tətbiqi.** Qrammatikanın öyrənilməsində integrativlik dil qaydalarının dil bacarıqları daxilində qazanılması kimi başa düşülür. Bu zaman müəllim kommunikasiyanı istənilən orijinal materialın təqdimatından sonra qura bilər. Məsələn, video filmləri üzrə təşkil edilən müsahibələrin aparılması dərslərin məqsədinə və öyrənilmənin səviyyəsinə uyğun olmalıdır. Müəllim istənilən qrammatik qaydanın öyrənilməsi üzrə dinləmə fəaliyyətini təşkil edərkən materialın yazılı surətini öyrənilməyə təqdim etməlidir ki, şagirdlər qeydlərini yazsınlar və lazım olduqda sonra geri qayıtsınlar [1; 2; 3].

– *Dinləmə fəaliyyəti* mövzu təqdim edildikdən sonra həyata keçirilir. Öyrənilmələr video filmi bir neçə dəfə izləyir və təşkil olunacaq müsahibəni də bir neçə dəfə dinləyir və ingiliscə intonasiya, vurğu, pauza və danışq dilinin digər xüsusiyyətləri ilə tanış olurlar. Onlar real həyat kontekstində istifadə olunan düzgün zaman formalarını, modal felləri, məchil növü və digər qrammatik strukturların istifadə qaydalarını dinləməklə əldə edirlər [2; 5].

– *Danışq fəaliyyəti* mövzunu bir neçə dəfə dinlədikdən sonra müəllim tərəfindən tərtib edilə bilər. Bu fəaliyyətlər qruplarda işləyən şagirdləri bir-birini dinləməsi zamanı mövzunu təhlil etməyə, müzakirə etməyə və ya mübahisə etməyə cəlb edirlər. Müəllim şagirdlərin faktlardan, qrammatikadan və ifadələrdən istifadə etməsinə nəzarət etməli, qısaltılmış köməkçi fellərin işlənməsinə, modal fellərin qabiliyyət, məsləhət və məcbiriyyət hallarda işlənməsinə, indiki bitmiş zamanın gündəlik nitqdə daha çox ifadə olunmasına dəstək verir.

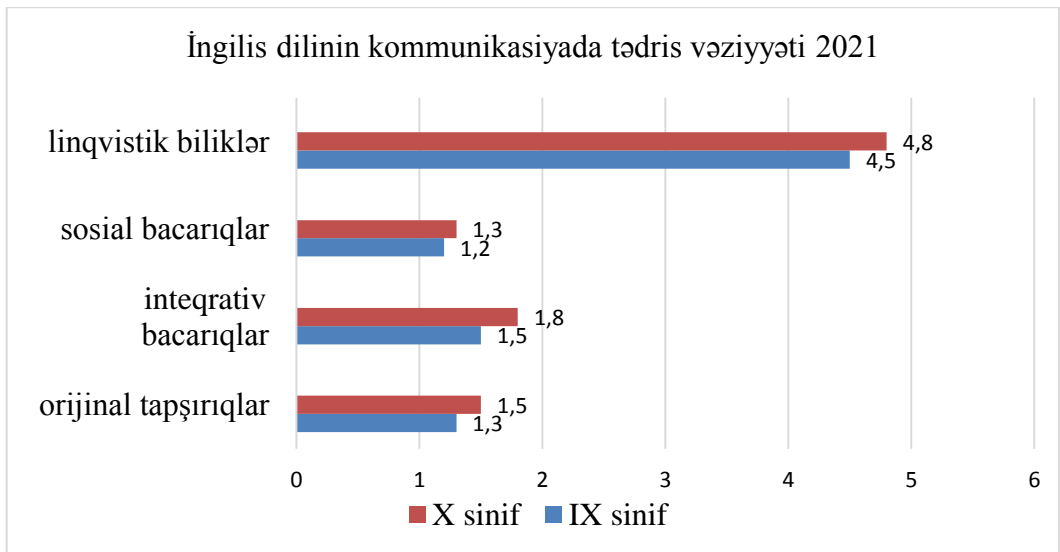
– *Oxu fəaliyyəti* şagirdlərin birgə rəyi kimi təşkil edilə bilər. Şagirdlər mövzunu təkmilləşdirmək üçün lazım gələrsə, oxu mətnlərini mübadilə edir, bir-birlərinin yazılarını oxuya və şərhlər yazırlar. Bu fəaliyyətdə oxu mətnində ardıcıl fəaliyyətdə zamanların uzlaşması, şəxs və obyekt əvəzliliklərinin düzgün ifadə olunması, bağlayıcı və modalların yerli yerində olmasında formal dəqiqlik tələb olunur, çünki qrammatika qaydaları təkmilləşdirilməsi mahiyyətə son produktiv fəaliyyətdir. Şagirdlər bu zaman öz məhsuldar bacarıqlarını nümayiş etdirirlər [3; 6].

Yazı fəaliyyəti – şagirdlərə dinləmə fəaliyyətindən başlayaraq müəyyən bir qaydaya istinad edilməsinə əsaslanır və burada şagirdlərin müxtəlif mövzular haqqında mülahizə, abzas və ya esse yazılması tapşırıla bilər. Yazıda əsasən düzgün orfoqrafik qaydalarına, yeni sətirlərə keçmək üsuluna, dürgü işarələrinə riayət, məntiqi ardıcılıq vacib gözlənilən bacarıqlardır [2; 4].

2. Tədqiqatın metodologiyası.

Aparılan tədqiqatda məlumatların toplanması üçün keyfiyyətli üsullardan istifadə edilmişdir. Strukturlaşdırılmış və fiziki şəkildə aparılan müsahibələr qavrayışların, fikirlərin və münasibətlərin öyrənilməsinə istiqamətlənmişdir. Şagirdlərlə aparılan sorğu aşağıdakıları təqdim edir:

şagirdin ingilis dili səviyyəsi; tədris olunan qrammatikanın növü; qrammatik qaydaları şifahi ünsiyyətə və yazılı formalara tətbiq etmək bacarığının dərəcəsi; qrammatikadan istifadə edərək real həyat vəziyyətlərinə uyğunlaşdırmaq bacarığı; interaktiv ünsiyyətdə iştirak və qrammatika dərsləri real dünya ilə qarşılıqlı əlaqəyə girmək bacarıqları qiymətləndirilir. Bu məqsədlə məqalədə sinif müşahidələrinin nəticələrini təqdim etmək vacib hesab edildi.

Sxem 2.1. İngilis dilinin kommunikasiyada tədrisi vəziyyəti üzrə anket sorğusu nəticələri

Sxemdən görüldüyü kimi, kommunikativ bacarıqları formalaşdıran vacib sahələr IX və X sinif şagirdləri tərəfindən mənimsənilməsi o qədər də ürəkaçan deyil.

Aydın ki, IX siniflər 12 şagird arasında aparılan sorğunun nəticələri sübut edir ki, lingvistik bacarıqlara meyillilik daha yüksək nəticə göstərmişdir. 100% nəticə ilə 12 şagirddən 5 nəfəri yəni, 4.5%-i lingvistik biliklərin daha çox qazanılmasını üstün tuturlar. Bunun da əsas səbəbi şagirdlərin ali məktəb imtahanlarında test imtahanlarında yaxşı nəticə əldə etməsi üçün lingvistik bilikləri dəstəkləməsidir. Kommunikativliyi yaradan əsas elementlərin əldə olunması, yəni orijinal tap-

şırıqlardan istifadə 1.3%; digər dil bacarıqlarına inteqrasiya olunmasını 1.5%; sosial bacarıqları formalaşdıran dialoqların istifadəsi 1.2% yəni cəmi 2 – 3 şagirdin daha çox maraq göstərdiyi məlum oldu. X siniflərdə də təxmini olaraq eyni situasiya müşahidə olundu. Belə ki, X siniflər 1 şagird arasında üzrə aparılan sorğunun nəticələri linqvistik bacarıqlara meyillilik eyni olaraq 100% nəticə ilə 11 şagirddən 6 nəfəri yəni, 4.8%-i linqvistik biliklərin daha çox qazanılmasını üstün tuturlar. Kommunikativ bacarıqları qrammatikada əks etdirməkdə autentik tapşırıqlardan istifadə 1.5%; digər dil bacarıqlarına inteqrasiyada 1.8%; sosial dialoqlarda iştirakı 1.3% yəni cəmi 11 şagirddən 3 şagirdin daha çox marağı olduğu aşkar olundu. Qeyd olunan çətinliklərin yaranmasının əsas səbəbləri, qrammatikanın tədrisində istifadə olunan kommunikativ üsulların zəif tətbiqi, dərslərdə sosial bacarıqlara aid nitq çalışmaları azlığı, autentik materialların az istifadəsi, qrammatik biliklərin digər dil bacarıqlarına inteqrasiya etməməsi və nəhayət, müəllimlərin kommunikativ qrammatikanın nəzəri əsaslarından xəbərsiz olmasıdır.

Nəticə.

Beləliklə, ingilis dilində qrammatikanın kommunikasiyada öyrədilməsini təmin edən müasir yanaşmalar daha çox qrammatik formaların dəqiqliyi, aydın qaydaların kontekstual tətbiqini tələb edir. Kommunikativ yanaşmada qrammatikanın tətbiqi onun linqvistik, sosial-kultural, strateji və pragmatik sahələrinin mənimsənilməsinə xidmət edir. Tədqiqat işində aparılan sorğunun nəticələri göstərir ki, ümum təhsil məktəblərində ingilis dili qrammatik qaydaların öyrədilməsindən çox onun inteqrativ dil bacarıqlarının əldə olunmasına istiqamətlənməlidir. Şagirdlərin kommunikativ bacarıqlarına təsir göstərə bilən qrammatik biliklərini genişləndirmək üçün tədrisdə hələ çox şey öyrənməlidirlər. Buna görə də, real həyatda olduğu kimi şagirdləri interaktiv fəaliyyətə cəlb edə biləcək bəzi tapşırıqlar təklif olunur.

Ədəbiyyat:

1. Burns, A., & Borg, M. (2005). *Grammar and Communicative Language Teaching: Why, When and How to Teach Applied Linguistics and Language in Education* Research Centre. Phnom Penh: Camtesol Conference.
2. Celce-Murcia, M. (1991). Grammar Pedagogy in Second and Foreign Language Teaching. *TESOL Quaterly*, 25(3), 459-477. <https://doi.org/10.2307/3586980>
3. Chang, S. J. (2000). No More English-Savvy Dummies or Fluent Fools: A Communicative Approach of Teaching English Conversation. *English Teaching and Learning*, 25(1), 40-59.
4. Fotos, S., & Nassaj, H. (Eds). (2011). *Teaching Grammar in a Second Language: Integrating Form-Focused Instruction in Communicative Context*. London: Routledg.
5. Khuong-Cam T.H., (2010). *Teaching Communicative English Grammar to Vietnamese High School Students in Vung Tau City*. Ho Chi Minh City: HOU.
6. Larsen-Freeman, D.(eds).(2001).*Grammar: The Cambridge Guide to Teaching English to Speakers of Other Languages*. Cambridge: Cambridge University Press.
7. Richards, Jack C., and Theodore Rodgers (2001). *Approaches and Methods in Language Teaching*. Second Edition. New York: Cambridge University Press.
8. Singh, R. (2011). Controversies in Teaching English Grammar. *Academic Voices: A Multidisciplinary Journal*, 1(1), 56-60.

Summary

The Applying Communicative Grammar in Teaching English

The article explores new approaches in the English grammar teaching (grades X-XI). The aim of the article is to study the communicative approach methods in teaching English grammar at comprehensive school and the effective means of this approach in students' oral communication. The article provides effective examples of the development of communicative competence with grammatical knowledge, and at the same time the positive aspects of mastering grammar skills in students' oral communication is noted. There are enough methods and tools in English to apply the approaches identified within the grammatical communication model. However, the communicative teaching methodology is primarily the result of a fundamental approach that develops speaking skills and promises improved results.

Резюме

Применение коммуникативной грамматики в преподавании английского языка

В статье исследуются новые подходы к обучению грамматике английского языка (X-XI классы). Целью исследования в статье было изучение методики применения коммуникативной грамматики в обучении английскому языку в общеобразовательной школе и эффективных способов такого подхода к устному общению учащихся. В статье приведены эффективные примеры развития коммуникативных навыков в грамматических знаниях, и в то же время отмечается положительное отношение учащихся к овладению грамматикой в устной речи. В английском языке достаточно методов и инструментов для применения подходов, выявленных в рамках модели грамматической коммуникации. Однако коммуникативная методика обучения является прежде всего результатом фундаментального подхода, развивающего разговорные навыки и обещающего усовершенствованные результаты.

Rəyçi: ped.f.d. F.Hüseynova

PEDAQOGİKA

Nigar Zeynalova
Azərbaycan Dillər Universiteti

KREATİVLİYİN FORMALAŞMASINA TƏSİR GÖSTƏRƏN AMİLLƏR VƏ ONLARIN TƏHLİLİ

Açar sözlər: *kreativlik, nəzəriyyə, təhlil, intellekt, yanaşma, amil*

Keywords: *creativity, theory, analysis, intellect, talent, approach, factor*

Ключевые слова: *креативность, теория, анализ, интеллект, подход, фактор*

“Kreativlik” anlayışının müxtəlif sahələrdə araşdırılmasına baxmayaraq, əsasən psixologiya və incəsənət sahələrində tədqiq olunmuşdur. Kreativliyin cəmiyyətdə, elmdə, təhsildə, biznesdə rolu və əhəmiyyəti danılmazdır, lakin onun mahiyyəti hələ də tam açılmamışdır [9].

Kreativlik probleminə dair Qərb və Şərqi tarixi konsepsiyalarına nəzər salsaq, onlar arasında da müəyyən boşluqların olduğunu görürük. Qərb dünyasında kreativlik “yaratmağa dair ilahi xüsusiyyət” kimi nəzərdən keçirilmişdir. Şərqi mədəniyyətində isə (Buddizm, Hindu) o, imitasiya və kəşf kimi təsvir olunur [7]. Qərb və Şərqi yanaşmaları arasında fikir ayrılığı “kreativlik” anlayışına verilən müxtəlif təriflərdə özünü göstərir. Qərb mədəniyyətində kreativlik ənənələrdən uzaqlaşma, Şərqi isə ənənəvi ideyalara yenidən baxış, onların yeni interpretasiyası kimi nəzərdən keçirilir. A.K.Nc və İ.Smit Şərqi və Qərb mədəniyyətlərində müvəffəqiyyətin səbəbinə dair mövcud baxışları araşdıraraq geniş təhlil etmişlər: Şərqi mədəniyyəti müvəffəqiyyəti söyləyən, Qərb isə bacarıqla əlaqələndirir [20]. İnsan intellektinə baxışlarda da hər iki mədəniyyət fərqlənir: Qərbdə intellekt irsi əlamət hesab olunur, Şərqi isə anadangəlmə müxtəlifliyin intellektə cüzi təsir etməsinə inanırlar [16].

Kreativlik haqqında nəzəriyyələrin təhlili göstərmişdir ki, elmi tədqiqatların tarixi bir neçə onilliyi əhatə edir. Bu dövr ərzində həmin anlayışın çoxsaylı tərifləri verilmişdir.

T.İ.Lubart kreativliyin kontekstdən asılılığı fikrini irəli sürmüşdür [19]. S.Rass hesab edir ki, kreativlik üç prosesin qarşılıqlı təsiri nəticəsində özünü göstərir [24]:

– şəxsi keyfiyyətlər (müstəqil mühakimə, qeyri-ənənəvi dəyərlər, müxtəlif fikirlərə dözümlülük, təcrübəyə açıqlıq, hər şeyi bilməyə can atmaq, çətinlik və mürəkkəbliyə üstünlük vermək, özünə inam, daxili motivasiya, riskə meyillilik);

– emosional və ya affektiv proseslər (oyunda affektiv fantaziya, tapşırıqların həvəslə yerinə yetirilməsi, çətinliklərdən affektiv məmnunluq, həyəcana dözümlülük);

– idrak imkanları (divergent təfəkkür, bacarıqların transformasiyası, dəyişdirilməsi, problemə həssaslıq, problem həllinə dair alternativ qərarların qəbulu təcrübəsinin artırılması, geniş və hərtərəfli biliklərə malik olmaq, mahiyyəti dərk etmə və qiymətləndirmə bacarığı).

Q.Uollas kreativ prosesin xronoloji axınını müəyyənləşdirmiş, onun 4 mərhələsini təklif etmişdir [27]:

1. hazırlıq (problemin qiymətləndirilməsi);
2. inkubasiya (şüurlu və şüursuz əqli güc);
3. ruhlanma (yeni ideyanın dərk olunması);
4. yoxlama (ideyaların qiymətləndirilməsi).

Tədqiqatçının təklif etdiyi struktur digər alimlər tərəfindən bəzən genişləndirilsə də, əsas mərhələlər sabit saxlanılmışdır.

B.Köler “Qeşalt nəzəriyyəsi”nin banisi M.Vertxaymerlə birlikdə qavrayışla bağlı məsələləri araşdırmışdır. Onların tədqiqatlarının nəticəsi gələcəkdə kreativlik fenomeninin öyrənilməsinə təkan vermişdir.

Veisberq fundamental bilikləri kreativliyin mühüm aspekti kimi dəyərləndirmişdir. İstənilən sahədə kreativliyin özünü göstərməsi üçün həmin sahənin mü-təxəssisi olmaq lazımdır. O, görkəmli şəxsiyyətlərin həyatını təhlil edərək, belə qənaətə gəlmişdir ki, müəyyən bir sahədə püxtələşmək üçün həmin istiqamət üzrə minimum on il, kreativlik göstərmək üçün də əlavə on il çalışmaq lazımdır [28]. Deməli, təcrübə və bilik kreativliyin formalaşmasına və inkişafına müsbət təsir göstərir. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, istənilən sahə üzrə ustalığ, peşəkarlıq hər zaman kreativliyə gətirib çıxarmır.

C.Taylor [26] kreativ təcrübəni reproduktiv təcrübənin əksi, G.B.Esquivel [14] “yeni ideyaların generasiyasına cəlb olunan tənqidi proses”, “ümumi olmayan əlaqələr yaratmaq imkanı”, Kraft [10] “başqalarının görə bilmədiyi imkanları müəyyənləşdirmək bacarığı” kimi dəyərləndirmişdir. Runko [23] Veisberqin fikrini dəstəkləyərək əlavə etmişdir ki, kreativ insanlar əmək etikasına və əzmkarlıqları ilə fərqlənirlər.

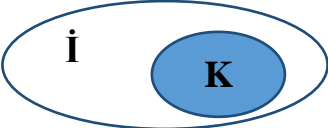

A.Rotenberq və K.Hausman kreativlik prosesini Platon, Aristotel, Kant və Freyddən başlayaraq təsvir etmişlər. Platon kreativ davranış amillərini müəyyən-ləşdirərək, ilhamı kreativliyin inkişaf vasitəsi kimi dəyərləndirmişdir. Kreativliyi incəsənət kontekstində araşdıran Aristotel onu təsadüfi deyil, təbii qanunların bir hissəsi olaraq nəzərdən keçirmişdir. Əsər və onun imitasiyası arasında olan fərq ilk dəfə Kant açıqlamışdır. Onun nəzəriyyəsinə görə, kreativlik, şüur və spontan fəaliyyət arasında asılılıq mövcuddur.

C.Gilfordun “intellekt strukturu”na əsasən, kreativ davranış zamanı müxtəlif “fikir kateqoriyaları” yaranır. Tədqiqatlar “divergent təfəkkür testləri”nin inkişafına təkan vermişdir [17]. Gilforda görə, kreativlik divergent, konvergent və qiymətləndirmə kimi təfəkkür əməliyyatlarının birləşməsidir. O, problemə dair cavabların çevikliyində, sürətində və orijinallığında, eləcə də şəxsiyyətin məsələ ilə

əlaqədar həssaslığında, məlumatın yenidən qavranılmasında özünü göstərir. Çeviklik müxtəlif sistemlərin, münasibətlərin transformasiyası bacarığı ilə bağlıdır. Sürət istehsal olunan məhsulun sayı ilə ölçülür. Orijinalıq transformasiyaların müxtəlifliyini yaratmaqda özünü göstərir. Bu üç göstərici divergent təfəkkürün tərkib hissəsidir. Problemə həssas yanaşma – qiymətləndirmədir. Şəxsiyyət istənilən vəziyyəti yaxşılaşdırmaq məqsədilə qiymətləndirməyi bacarmalıdır. Konvergent təfəkkür məlumatın təkrar müəyyənləşdirilməsi üçün istifadə olunur.

İntellekt amili uzun illər kreativ insanların əsas xüsusiyyəti hesab olunmuşdur [7]. O, kreativlik qədər mürəkkəbdir. Bəzi tədqiqatçılar kreativliyi istedad və dahililiklə bilavasitə əlaqələndirirlər. Alimlərin kreativlik və intellekt arasındakı asılılığa dair fikirləri də ziddiyyətlidir. Bəzi tədqiqatçılar əminlikə vurğulayırlar ki, kreativ insanlarda intellektin müəyyən səviyyəsinin mövcudluğu mütləqdir, lakin bütün ağıllı insanlar kreativ deyil [23]. Sternberq mövcud yanaşmaları təhlil edərək aşağıdakı təsnifatı vermişdir.

Kreativlik və intellekt

R.Veisberq	Kreativlik intellektin ekstraordinar (qeyri-adi) nəticəsidir.	Kreativliyə xas mexanizmlər intellekt üçün də tələb olunur.
J.Gilford, H.Qardner	Gilfordun nəzəriyyəsinə görə, kreativlik intellektin bəzi aspektlərini, məsələn, divergent təfəkkürü özünə cəlb edir. Qardnerin fikrincə (çoxtellektlik nəzəriyyəsi), intellekt müxtəlif yollarla, o cümlədən, kreativ nəticələrin əldə olunması ilə istifadə oluna bilər.	Kreativlik intellektin alt qrupudur.
A.Erikson	Kreativlik bacarıq deyil, sahə üzrə düşünülmüş, davamlı təcrübədir. İntellekt kreativliyə təsir göstərmir.	Kreativlik və intellekt ayrı-ayrı fəaliyyət göstərir, birbirindən asılı deyil.
İƏ (İQ) testləri A.Roe	Kreativlik və intellekt bəzən birgə, bəzən isə ayrı-ayrı fəaliyyət göstərir. Oxşarlıqlara problem həlli bacarıqları aiddir. Fərqlərə intellektin məntiqi əlamətləri aiddir.	

T.Amabayl, K.Robinson, P.Sternberq hesab edirlər ki, yaradıcılıq bacarığı bütün insanlara məxsusdur, lakin onların inkişaf səviyyəsi hər kəsdə fərqlidir. Yaradıcı bacarıqların insanın genetik kodunda yer alması məsələsi ilə əlaqədar dəqiq fikir mövcud deyil.

Kreativliyin təbiətini araşdıran Freyd sübut etmişdir ki, o, insan aqlında kreativ cəhdlərlə nəticələnən müəyyən “dinamik amilləri” özündə ehtiva edən fenomendir.

Laske kreativliyin mədəni sahə və ya mühit aspektindən asılılığını təhlil etmişdir. Onun fikrincə, kreativlik aksioloji konsepsiyadır, yəni dəyər elmi deyil, şəxsi qərara əsaslanır [18]. Kreativlik mədəniyyətlə əlaqəli olduğu üçün onu müəyyənləşdirmək və ya izah etmək qeyri-mümkündür. Kreativliyin mədəni sahə ilə əlaqəsinin aşağıdakı arqumentlərlə təsvir edilməsi daha məqsədəuyğundur:

1. Kreativlik konsepsiyası kontekstdən və mədəniyyətdən asılıdır.
2. İdeya yalnız keçmiş təcrübə fonunda kreativlik baxımından dəyərləndirilə bilər.
3. Mühit kreativ insanları ya stimullaşdırır, ya da ruhdan salır.

E.Torrans kreativliyi problemlərə həssaslıq göstərilməsi, çətinliklərin müəyyənləşdirilməsi, həlli yollarının axtarışı, fərziyyələrin irəli sürülməsi, onların dəfələrlə yoxlanılması, nəticələrin elan olunması kimi müəyyənləşdirmişdir. O, şəxsiyyətin kreativ potensialının ölçmə vasitələrini hazırlamışdır. R.Torransın C.Gilfordun “divergent təfəkkür” nəzəriyyəsi əsasında hazırladığı testlər fərdi kreativ potensialın ölçülməsindən başlayır və təlimdə səmərənin əldə olunmasına yönələn fəaliyyəti əhatə edir. Tədqiqatçı problemlə bağlı çoxsaylı əsərlərin, elmi məqalələrin müəllifidir, bu səbəbdən də yaradıcı inkişaf və kreativliyin banisi kimi tanınır.

A.Osborn müxtəlif ideyaların generasiyasını təmin edən prosesin strukturunu hazırlamışdır. Həmin yanaşma beyin həmləsi metodunun yaradılmasına gətirib çıxarmışdır.

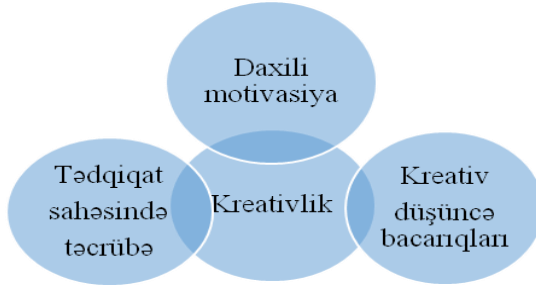
A.Kestler kreativ prosesin təbiətini araşdırmışdır. Onun fikrincə, Arximedın təcrübəsi (evrika!) problem həlli amilinin ön plana çəkilməsini labüdləşdirmiş, kreativliyin inkişafına və kəşf nəzəriyyəsinin öyrənilməsinə təkan vermişdir.

M.Rouds kreativliyin 40-dan artıq tərifini toplayıb təhlil etmiş, əldə olunan məlumatlar əsasında kreativlik modelini hazırlamışdır. Model dörd dəyişkəni əhatə edir: şəxsiyyət, proses, məhsul, mühit. Dörd dəyişkən modeli kreativliyin araşdırılmasına böyük töhfə vermişdir.

R.Sperrinin tədqiqatları sağ və sol yarımkürə təfəkkürünün mövcudluğunu tibbi nöqtəyi – nəzərdən sübut etmişdir. Onların fikrinə əsasən, sağ yarımkürə kreativliyi, sol yarımkürə isə məntiqi inkişaf etdirir.

E. de Bono kreativliyi əvvəl mövcud olmayan, müəyyən dəyərə malik yeni məhsulun yaradılması kimi müəyyənləşdirmişdir. O, insan beyninin fəaliyyətini özünüstrukturlaşdıran informasiya səthi adlandırmış, həmçinin lateral təfəkkür tərzini təqdim etmişdir. Tədqiqatçı bildirmişdir ki, lateral və qeyri-xətti təfəkkür formalaşan, inkişaf etdirilən bacarıqdır və kreativliyin nüvəsidir [13].

Problemlə bağlı T.Amabaylın konsepsiyasını xüsusi vurğulamaq lazımdır. Fenomenin öyrənilməsinə yeni baxış gətirən alim “daxili motivasiya”, “tədqiqat sahəsində təcrübə”, “kreativ təfəkkür bacarıqları” kimi bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan üç komponentli model yaratmışdır [8].

Daxili motivasiya problem həlli, yenilik yaratmaq istəyi ilə, təcrübə, texniki, prosessual, idrak aspektləri haqqında biliklərin mövcudluğu, kreativ təfəkkür bacarıqları isə təxəyyül, çeviklik, qeyri-ənənəvi yanaşmaların yeni ideyalarla birləşməsi və ilhamlanma kimi kreativ proseslərlə əlaqəlidir. Bu tədqiqatçı üç komponent arasında motivasiyanın əhəmiyyətini xüsusi vurğulayaraq qeyd etmişdir ki, o, aşağı səviyyədə olduqda işin keyfiyyətli yerinə yetirilməsi üçün təcrübə və bacarıqlar kifayət etmir. Hətta maddi mükafat belə sehri çubuq deyil ki, insanları stimullaşdırsın, həvəsləndirsin. Tədqiqatçı xarici motivasiyanın o qədər də əhəmiyyətli olmadığını vurğulamışdır. Daxili motivasiya fəaliyyət üçün əsas təkandır. Bu arqument Runkonun iş etikasına haqqında fikrinə əsaslanır: kreativ insanlar həvəslə fəaliyyətə qoşulurlar, çünki ondan zövq alırlar. Müəllif modeli təkmilləşdirdikdən sonra daha bir elementi – kreativliyi həm stimullaşdıran, həm də ona maneçilik törədən mühiti buraya əlavə etmişdir. Beləliklə, sözügedən model şəxsiyyəti yüksək kreativ davranış səviyyəsində fəaliyyət göstərməyə istiqamətləndirən daxili və xarici amillərin qarşılıqlı əlaqəsini tənzimləyir [8]. D.Prins və U.Qordon kreativliyi stimullaşdırma metodunun – sinektikanın (əlaqəli divergent elementlər nəzəriyyəsi) müəllifidirlər. Tədqiqatçılar ixtira prosesində alimlərin, mühəndislərin davranışını müşahidə edərək belə nəticəyə gəlmişlər ki, davranışda baş verən müəyyən dəyişikliklər bilavasitə kəşfdən əvvəl meydana çıxır. Müşahidələr müəyyən psixoloji vəziyyətlərin katalizatoru qismində çıxış edən, metafora və manipulyasiyalar vasitəsilə yeni ideyaların generasiyasını sürətləndirən sinektika metodundan istifadənin təkmilləşməsinə səbəb olmuşdur. Həmin üsul kreativ fəaliyyətin inkişafına da böyük təsir göstərmişdir.

Ötən əsrin əvvəllərində xarici ölkə tədqiqatçıları “kreativlik” anlayışının məzmununu, komponentlərini, inkişaf mərhələlərini, kreativ prosesdə insan beyninin hər iki yarımkürəsinin fəaliyyətini, təfəkkür tiplərini anlamaq məqsədilə araşdırmalar aparmışlar.

K.Robinson kreativliyi yalnız istedadlı insanlara deyil, hər kəsə xas xüsusiyyət kimi dəyərləndirmişdir. Onun fikrincə, hər bir insan mahiyyətinə görə geniş yaradıcı imkanlara malikdir. Kreativ prosesdə emosional durum da mühüm rol oy-

nayır. K.Robinson hesab edir ki, daim dəyişən dünyada təhsil sistemi də dəyişikliklərə məruz qalmalı, yeniliklərə reaksiya verməli, uyğunlaşmalıdır. Yalnız bu zaman subyektlərin kreativ potensialının inkişafı mümkündür [21].

Kreativliyin assosiativ nəzəriyyəsinin müəllifi S.Mednikə görə, kreativ təfəkkürün əsasını assosiasiyalar təşkil edir. Kreativ təfəkkür assosiasiyaların yeni kombinasiyaları nəticəsində yaranır. Assosiasiyaların əmələ gəlməsinə təkan verən ideyalar bir-birindən nə qədər uzaq olarsa, təfəkkür o qədər kreativləşir. S.Mednik kreativ qərarların üç yolunu müəyyənləşdirmişdir: intuitiv gələcəyigörmə, uzaq elementlər arasında oxşarlıqların tapılması, bir ideyanın digəri ilə ifadə olunması. İstənilən kreativ məhsul məlum ideyaların yeni assosiasiyalarla kombinasiyası nəticəsində yaranır. Kreativ təfəkkür analogiyalara, oxşarlıqlara əsaslanaraq bir-birilə əlaqəsi olmayan ideyalar arasında assosiasiyalar yaratmağa qadirdir.

Biheviyristlərə görə, insan kreativ fəaliyyətin təşəbbüskarı deyil, irs və mühit amillərinin birləşdiyi fokus nöqtəsidir. B.Skinnerin fikrincə, insan davranışına təsir göstərən genetik və mühit faktorları təhlil olunmalı, sonra isə kreativ davranışın özünü göstərməsi üçün şərait yaradılmalıdır.

Humanizm yanaşmasının tərəfdarları kreativliyi şəxsiyyətin özünüifadə və inkişaf mexanizmi kimi nəzərdən keçirir. Bu məktəbin görkəmli nümayəndələrindən K.Rocers, A.Maslou problemlə bağlı müxtəlif yanaşmalar irəli sürmüşlər. A.Maslou bildirmişdir ki, kreativlik şəxsiyyətin özünüaktuallaşdırmasına səbəb olan universal, unikal, təbiət tərəfindən verilmiş xüsusiyyətdir. Adı çəkilən nəzəriyyənin tərkibində yer alan kompensasiya yanaşmasının müəllifi A.Adler kreativliyi insanın şəxsi çatışmazlıqlarını aradan qaldıran vasitə, həyatını idarə edən aparıcı qüvvə kimi dəyərləndirmişdir.

Təfəkkür bacarıqları və təfəkkür prosesləri idrak nəzəriyyəsinin əsasını təşkil edir. C.Gilford, U.Qordon, Q.Uollas idrakı proseslərlə əlaqədar müxtəlif fikirlər irəli sürmüşlər. Buraya intellektlə kreativlik arasında əlaqə, idrakı proseslər vasitəsilə problemin kreativ həlli, kreativliklə əqli fəaliyyət arasında, dil və fərdi xüsusiyyətlərin digər göstəriciləri ilə əlaqələri müəyyənləşdirən yanaşmalar aiddir.

İnsan beyninin fəaliyyətini araşdıran alimlər sübut etmişlər ki, sol yarımkürə verbal dilin və məntiqi təfəkkürün, sağ yarımkürə isə obrazlardan istifadə ilə məkani münasibətlərin, qeyri-verbal fəaliyyətin mərkəzidir. Beləliklə, sol yarımkürə şüurlu, sağ isə şüursuz fəaliyyətə cavabdehdir.

Tədqiqatların nəticələri kreativ proseslərin spesifik xüsusiyyətlərinin və mexanizmlərinin dərk olunmasına şərait yaratmışdır. Burada problem üzərində diqqətin cəmləşdirilməsi və şüurlu, gərgin fəaliyyətdən sonra zəifləmə, yəni inkubasiya dövrü başlayır ki, bu zaman problem şüursuz səviyyədə emal olunur.

Z.Freydin və K.Yunqun psixanalitik nəzəriyyəsinə əsasən, şüursuz psixi proseslər kreativliyin əsl mənbəyidir və bütün kəşflər, yeni ideyalar şüursuz şəkildə ortaya çıxır. Onlar bildirmişlər ki, kreativlik insanın iradəsindən, şüurunun təsiriindən asılı deyil.

R.Sternberq və T.Lubartın investisiya nəzəriyyəsinə görə, kreativ insanlar ideyaları “ucuz alıb baha satmaq istəyən”lərdir. Tədqiqatçılar iqtisadi terminlər vasitəsilə kreativ prosesin mahiyyətini açıqlamış, həmçinin “ucuz almaq” ifadəsinin şərhini vermişlər: tanınmayan, naməlum, lakin müəyyən potensiala malik ide-

yalardan faydalanmaq. Çox vaxt ani yaranan ideyalar cəmiyyət tərəfindən anlaşıl-mazlıqla qarşılır, buna baxmayaraq, kreativ insanlar müqavimət və maneələri aşaraq “baha satmağa” və növbəti yeni, tanınmayan, populyar olmayan ideyalara doğru irəliləyirlər. Kreativ investisiya (sərmayə) nəzəriyyəsi bir-birindən ayrı, la-kin əlaqəli altı resursun-əqli bacarıqlar, biliklər, təfəkkür tərzləri, şəxsiyyət, moti-vasiya və mühitin birləşməsini nəzərdə tutur [25].

Çoxsaylı nəzəriyyələrin təhlili göstərir ki, kreativlik anlayışına münasibət birmənalı deyil. İrəli sürülən yanaşmalar problemin yalnız bir tərəfini araşdırdı-ğından onlar kreativliyi tam və dolğun qiymətləndirə bilməz.

Tədqiqatçılar kreativliyi proses, məhsul, mühit və şəxsiyyət baxımından da araşdırmışlar.

M.Çiksentmixalyi kreativ insana xas xüsusiyyətləri belə təsvir edir: “ağ rəng spektrin bütün rənglərini özündə birləşdirdiyi kimi, yaradıcı şəxs də insani keyfiy-yyətlərin hamısını özündə cəmləşdirir” [11]. Kreativ insan gözüaçıqlıq, sadəlik, inti-zamlılıq, müstəqillik, ekstraversiya-introversiya, adaptivlik, çeviklik kimi keyfiy-yyətlərlə səciyyələndirilir. Alim uzun illər və yaradıcı fəaliyyətlə məşğul olan insan-lar üzərində apardığı tədqiqatlardan sonra belə nəticəyə gəlmişdir ki, dəyər, şəxsiy-yyət və kreativlik arasında zəncirvari əlaqə mövcuddur. İncəsənət sahəsində təhsil alan tələbələrin fəaliyyətini araşdıran Çiksentmixalyi bildirmişdir ki, kreativ tələbə-lər estetik dəyərlərə (iqtisadi və sosial dəyərlərdən daha çox) üstünlük verirlər. Kreativliyin davamlı inkişafı problemə davamlı diqqət göstərilməsini tələb edir.

Kreativ mühit əksər tədqiqatçıların marağına səbəb olmuşdur. Mühit kreativ davranışı və fəaliyyəti həm həvəsləndirə, həm də onun qarşısını ala bilər. K.Ro-cers kreativliyə münbit şərait yaradan üç əsas şərti müəyyənləşdirmişdir:

1. təcrübəyə açıqlıq (kreativ mühit motivasiya etməli, maneələri, ənənəvi məhdudiyyətləri aradan qaldırmalıdır);

2. qiymətin daxili lokusu (kreativ mühit şəxsiyyətə yeni ideya və ya məhsu-lu xarici tənqid olmadan qiymətləndirmək imkanı verir);

3. element və anlayışlarla oynamaq bacarığı (“oynamaq” bacarığına tolerant münasibət, oyun fəaliyyətində ciddi qaydaların olmaması problemin oyun forma-sında tədqiqinə imkan yaradır).

E.Mc.Fadzin kreativ şəxsiyyətə xas xüsusiyyətləri belə qruplaşdırmışdır: məqsədyönlülük, yüksək motivasiya, problemə maraq, özünəinam, risk və uğur-suzluğa hazır olmaq, əlaqəsiz elementləri və obyektləri birləşdirmək, mövcud ya-naşmaları dəyişmək, perspektivləri dəyərləndirmək bacarığı.

Yeni, orijinal, dəyərlərə malik, kreativ təfəkkür və kreativ metodlardan isti-fadə nəticəsində yaranan məhsul kreativ sayılır. “Yeni” anlayışı ideyalarla yanaşı, fiziki, maddi, qeyri-maddi xidmət və prosesləri özündə cəmləşdirir.

Kreativlik probleminin xarici ədəbiyyatda qoyuluşunun təhlili göstərir ki, o, şəxsiyyət, proses, məhsul və mühit aspektlərinin qarşılıqlı əlaqəsi fonunda araşdı-rılmalıdır.

Riçard Florida kreativ insanları cəlb etmək baxımından şəhərlərin potensia-lını tədqiq etmişdir. Onun fikrincə, insanın kreativliyi üzərində qurulmuş iqtisadi dünyada yaşayırıq və gələcək inkişaf yalnız kreativ şəxslərin fəaliyyətə cəlb olun-

ması ilə mümkündür. Tədqiqatçının nəzəriyyəsi istedad, texnologiya və dözümlü- lüyə (ingilis dilində “Üç T modeli”: talent, technology, tolerance) əsaslanır [15]. İstənilən mühitin kreativliyi üçün texnoloji inkişaf (ing. technology), kreativ nü- mayəndələr (istedad-ing.talent) və başqa insanlara açıqlıq (ing. tolerance) olmalı- dır. Bu komponentlərin balanslaşdırılması mütləqdir [7]. Yaradıcı, istedadlı şəxs- lər dözümlülük göstərə bilmirlər, “3T modeli”ndə istedad kreativ bacarıqların gös- tərəcəsi qismində çıxış edir. Siyasi və mədəni kontekst kreativ bacarıqlara, münasi- bətlərə təsir göstərir. Repressiv, avtoritar cəmiyyət kreativ dəyərləri dəstəkləmir.

Fəlsəfə, psixologiya, pedaqogika daxil olmaqla, əksər elmlər kreativliyin mahiyyətini, inkişaf şərtlərini və digər aspektlərini araşdırmışlar. Platon vurğula- mışdır: “Heç nədən yaranan hər şey kreativlikdir” [4].

Antik fəlsəfədə kreativlik insanın yeni yanaşma təqdim etməsidir. Kantın şərhində “yenilik” nadir və təsirli məfhumdur: “Yenilik bir qaynaqdır, mənbədir və diqqətin canlandırılması üçün vasitədir. Kreativlik subyektivdir və universal olaraq özünü dəyişir, şəxsin xüsusi qabiliyyətinə çevrilir” [3].

Spinoza kreativliyi birbaşa insan fəaliyyəti ilə əlaqələndirmiş, varlığın əsas şərti kimi qəbul etmişdir [5].

Kreativlik problemi bir neçə aspektdə tədqiq olunur: fəaliyyət – keyfiyyətə yeni, fərqli, orijinal, unikal (sosial və tarixi cəhətdən) prosedur – şəxsiyyətin maddi və mənəvi dəyərlər yaratmaq prosesi vasitəsilə inkişafı, özünü aktualaşdırması [6].

Britaniyalı tədqiqatçılar (S. Das, Y. Dyuhurst, D. Grey) kreativliyi iki səviy- yədə nəzərdən keçirirlər: birinci səviyyə insan təfəkkürünə və təcrübəsinə xasdır, ikincisi isə ixtiralar, elmi iş və s. ilə bağlıdır [12].

L.Vıqotskiyə görə, kreativlik yenilik yaratmaq məqsədi daşıyan insan fəaliy- yətidir. Buraya ətraf əlmlə bağlı hadisələr, əlamətlər, hisslər və s. insani xüsusiyy- yətlər aiddir [2].

Müasir psixo-pedaqoji ədəbiyyatda “pedaqoji kreativlik” anlayışına münasi- bət birmənalı deyil. Bu kreativ pedaqogika və ya pedaqogikanın xüsusi istiqaməti kimi müəyyənləşdirilir [1].

Rita Bebre yaradıcılığın üç aspektdən ibarət olduğunu bildirmişdir: fərdi xü- susiyyət, proses və məhsul. Fərdi xüsusiyyətə innovativlik, orijinallıq, uyğunsuz- luq, cəsarət, prosesə kreativ intuisiya, təxəyyül, divergent təfəkkür, şüurlu və şüursuz fəaliyyət, ruh yüksəkliyi, kreativ məhsula isə cəmiyyətə fayda gətirən ye- niliyin (maddi və qeyri-maddi) istehsalı aiddir.

Problemlə bağlı yanaşmaların əksəriyyətində kreativlik yeni, dəyərli məhsul kimi qiymətləndirilir. Orijinallıq, dəyər kreativ proses və ya məhsulun əsas fərq- ləndirici xüsusiyyətləri hesab olunur.

Ədəbiyyat :

1. Андреев, В. (2002). Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности. Казань: Издательство Казанского университета, 238с.
2. Выготский Л.С. Воображение и творчество /М.:Просвещение, 2001, 198 с.
3. Кант И. Сочинения в 6 т. М., 1964, Т. 3, 397 с.
4. Платон. Сочинения в 4 т. М., 1969, Т. 2, 135 с.

5. Спиноза В. Избранные произведения в 2 т. М., 1957, Т. 1, 303 с.
6. Чапок В. Творчество: Философский аспект проблемы. Кишинев: 2009. Штиинца, 148.
7. Albert R.S., Runco M.A. A History of Research on Creativity. In R. J. Sternberg (Ed.), Handbook of Creativity (pp. 16-31). New York, NY, US: Cambridge University Press, 1999.
8. Amabile T.M., Conti T., Coan H., Lazenby J., Herror M. Assessing the Work Environment for Creativity. Academy of Management Journal 39 (5), 1154-1184, 1996.
9. Antonites A.J. An Action Learning Approach to Entrepreneurial Creativity, Innovation and Opportunity Finding/A. J. Antonites. University of Pretoria, 2003, 486 p.
10. Craft A. Creativity in Schools: Tensions and Dilemmas. UK: Routledge, 2005.
11. Csikszentmihalyi M. Flow: The Psychology of Optimal Experience / Mihaly Csikszentmihalyi. Harper & Row Publishers, New York, 1990, 314 p.
12. Das S., Dewhurst Y., Gray D. (2011). A Teacher's Repertoire: Developing Creative Pedagogies. International Journal of Education & the Arts, 12(15). Retrieved [date] from <http://www.ijea.org/v12n15/>.
13. De Bono E. Serious Creativity: Using the Power of Lateral Thinking to Create New Ideas. USA: Harper Business, 1993.
14. Esquivel G.B. Teacher Behavior that Foster Creativity. Educational Psychology Review, 7 (2), 185-202, 1995.
15. Florida R.L. The Rise of the Creative Class: and How it's Transforming Work, Leisure, Community and Everyday Life. New York: Basic Books, 2002.
16. Gardner H. Creating Minds. New York: Basic Books, 1993.
17. Guilford J.P. Creativity / J.P. Guilford // American Psychologist, 1950, №5. P. 444-454.
18. Laske O.E. Creativity: Where Should we Look for it? Paper Presented at the Artificial Intelligence & Creativity: Paper from the 1993 Spring Symposium, California (USA), 1993.
19. Lubart T.I. Creativity across cultures/ in R.S. Sternberg (Ed.), Handbook of creativity (pp.339-350). Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
20. Ng A.-K., Smith I. Why is there a Paradox in Promoting Creativity in the Asian Classroom? In S.Lau, Hui A.N.N., Hg G.Y.C. (eds), Creativity: When East Meets West (pp.87-112). World Scientific Publishing Company, 2004.
21. Robinson K. Out of our Minds: Learning to be Creative. Oxford: Capstone, 2001.
22. Roe A. Psychological Approaches to Creativity in Science. In A.Rothenberg & C.R.Hausman (Eds.). The Creative Question (pp. 165-175). Durham: Duke University Press, 1976.
23. Runco A. Creativity Theories and Themes: Research, Development, and Practice Mark / A. Runco. – San Diego: Elsevier Inc., 2007, 492 p.
24. Russ S. Development of Creative Process in Children. New Directions for Child Development, 72, 31-42, 1996.
25. Sternberg R.J. Intelligence. In M.A.Runco & S.R.Pritzker (Eds.), Encyclopedia of creativity (Vol. 2, pp81-88). San Diego, California; London: Academia, 1999.
26. Taylor C. Various Approaches to and Definitions of Creativity. The Nature of Creativity / C.W. Taylor. – Cambridge: Cambridge University Press, 1988, 446 p.
27. Wallas G. The Art of Thought. London: Jonathan Cape, 1926.
28. Weisberg R.W. Creativity: Beyond the Myth of Genius. New York; W.H.Freeman, 1999.

Summary

Factors Affecting the Development of Creativity and their Analysis

The paper deals with the concept of “creativity”. Various views of foreign researchers have been analysed. Special attention was paid to the connection of creativity with the intelligence, and the talent. The contradictory approaches of scientists dealing with the relationship between creativity and intelligence have been highlighted in the paper. Intrinsic motivation factors which directly influences assimilation of concept has been included to the research. The author supports the idea of the creativity being a process or a new notion. Author also analyzed the existing theories about creativity, various approaches, and their main ideas.

Резюме

Факторы, влияющие на развитие креативности и их анализ

В статье рассмотрены определения, данные понятию «креативность», проанализированы различные аспекты зарубежных исследователей. Особое внимание уделено взаимосвязи интеллекта с креативностью, креативности с талантом. В работе также освещены противоречивые идеи учёных о связи интеллекта с креативностью. К исследованию также привлечен фактор внутренней мотивации, непосредственно влияющий на усвоение понятия. Автор поддерживает мысль о том, что креативность это процесс или новый продукт, проанализировал существующие теории, различные подходы и их основные идеи.

Rəyçi: dos. V.P.Bəşirov

PSIXOLOGİYA

Ceyhun Aliyev
Azərbaycan Dillər Universiteti

DƏYƏRLƏR – DİNİ VƏ MİLLİ İDENTİKLİYİN SOSİAL SƏRMAYƏSİ KİMİ

Açar sözlər: dini identiklik, milli identiklik, terminal və instrumental dəyərlər

Keywords: religious identity, national identity, terminal and instrumental values

Ключевые слова: религиозная идентичность, национальная идентичность, терминальные и инструментальные ценности

Dünyanın dərk edilməsi prosesi özünün ən yüksək ifadəsini elmdə tapır. Elm – insan fəaliyyətini tarixən qərarlaşmış, gerçəkliyin dərk olunmasına və onun praktiki dəyişdirilməsinə yönəldilmiş formasıdır. İctimai şüur forması olmaq etibarlı ilə elm həm də sosial həyata xidmət edir. Elm artıq mədəniyyətin tərkib hissəsinə çevrilərək dünyagörüşü funksiyasını kəsb etməklə cəmiyyətin strukturunda sosial institut kimi formalaşmışdır. Elmin sosial qüvvəyə çevirilməsi dövrümüzün global problemlərinin həlli üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müasir dövr üçün səciyyəvi olan xüsusiyyətlərdən biri ondan ibarətdir ki, elm və elmi tədqiqatlar cəmiyyətin sosial həyatına nüfuz edərək, məhsuldar qüvvəyə çevrilərək xalqın, dövlətin bütövlükdə isə bəşəriyyətin inkişafına xidmət edir. Elm sahəsi olaraq, sosial psixologiya sahəsində aparılan tədqiqatların əhəmiyyəti sosial-psixoloji səmərəsi ilə qiymətləndirilir [3, s.98].

XXI əsrdə bütün mədəniyyətlərdə müşahidə olunan problemlərdən biri əsrlər boyu bəşəriyyəti qoruyan dəyərlərin, xüsusilə sosial və dini dəyərlərin zəiflədilməsi əvəzində liberal dəyərlərin qüvvətləndirilməsinə bağlıdır. Liberal dəyərlər, öz istək və həzzinin dalınca qaçan, hesabat vermədən yaşayan, heç kim və heç nə qarşısında məsuliyyət daşımayan, güclü və varlı insan olmağı, sevgi ilə cinsiyyəti bərabər dəyər şəkildə yaşayan, ölükdən sonra heç bir həyat olmadığına inanan, yardımlaşmağı, paylaşmağı vacib saymayan insan modelini müdafiə edir.

Meryem Vebster lüğətində “dəyər” sözü “daxili dəyər, yaxud əhəmiyyəti olan prinsip, keyfiyyət və obyektlər” kimi təyin olunur. “Dəyər” termini ilk vaxtlarda əsas etibarlı ilə iqtisadiyyat sahəsində “hər hansı bir şeyin qiymət”ini ifadə etmək üçün işlədilmişdir. XIX əsrdə filosof və mütəfəkkirlərin təsiri ilə (məsələn,

Fridrix Nitsşe) bu terminin işlənmə sahəsi genişlənmişdir [8, s.68]. Dəyərlər, toplumun böyük əksəriyyəti tərəfdən qəbul edilən ümumi anlayışlardır. Başqa anlamda, dəyərlər xoşbəxtliyin standartlar məcmusu, yaxud da bəşəri doğrularıdır. Dəyərlər, öyrənilərək mənimsənilən anlayışlardır. Fərd, dəyərləri sosial öyrənmə yolu ilə qrup daxilində öyrənir. Hər bir dəyərin hiss, düşüncə və davranış tərəfləri var. Fərd üçün qiymətli hesab edilən dəyər onun tərəfindən doğru qəbul edilsə də, onun varlığını duyğusal olaraq hiss edə bilmirsə, o dəyəri tətbiq etməyəcəkdir. Bu fikir onu göstərir ki, dəyərin qəbul edilməsi və işlək mexanizmə malik olması üçün həmin dəyərə hissini yüklənməsi əsas şərtidir. Dəyərə hissini yüklənməsi dəyərin davranışın təhrikedici vasitəsinə çevrilməsinə səbəb olur. Belə olduqda həmin hissini köməyi ilə müvafiq dəyər şəxsiyyətin Mən-konsepsiyasına daxil olur. Dəyərlər həm də düşüncəni də yönəldən standartlar məcmusudur.

Dəyərlər, mədəniyyət və dindən asılı olaraq fərqli əhəmiyyət dərəcəsinə malik olsa da hamısının təməli iki hissə bağlıdır: xeyrə yönəlmək, şərdən uzaq olmaq. Şəxsiyyət, həyatını sosial dünyada doğru şəkildə davam etdirə bilməsi üçün bu iki hiss arasında tarazlıq yaratmağı bacarmalıdır. Dəyərlərin həyata keçirilməsində ən önəmli məsələlərdən biri instrumental dəyərlərin ən azından terminal dəyərlər qədər doğru olmasıdır. Məsələn, birinin öz adının yaxşılığa çəkilməsi üçün əziyyət çəkməsi müsbət kimi görünsə də əslində doğru yol deyildir [6, s.21]. Türk psixoloqu, D.Cüceloğlu dəyərlərin psixoloji mahiyyətini belə izah edir: “Dəyərlər fərdin hiss, düşüncə və davranış seçimlərinin altında yatan inanclardır. Dəyərlər, öz aralarında bir inanc sistemi yaradan düşüncə, hiss, davranış və qərarlarımıza istiqamət verir, bizə necə yaşamağımızı, nəyin anlamlı, nəyin anlamsız olduğunu bildirir” [5, s.114]. Məsələyə bu aspektdən yanaşdıqda demək olar ki, fərdin dəyərlər sistemi onun düşüncə və hisslərinə zəmin hazırlayır. Tutaq ki, “ədalət” gəncin həyatında yer tutan bir dəyərdir. Bu dəyər gənci düşüncə, hiss və davranışında ədalətli olmağa yönəldəcəkdir. Belə olduqda həmin dəyər gəncin təlim və ya əmək fəaliyyətinə, insanlarla qarşılıqlı münasibətinə, hətta özünə olan münasibətdə bir sözlə gündəlik fəaliyyətinə istiqamət verəcəkdir. Daha əvvəl, hələ bu dəyəri tam mənası ilə mənimsəməmişkən tanımadığı birisinə qarşı ədalətsiz olmuşsa belə, bu dəyərin fərqi varıb onu həyata keçirincə tanıyıb-tanınamamağından asılı olmayaraq adil davranacaqdır. Heç kim bilməsə belə, hətta öz mənfəətinə zidd olsa belə ədalətli olacaqdır. Dini identikliyin emosional komponentinin yüksək olduğu gənclərdə “ədalət” dəyəri həm də “Allah hər şeyi görən və eşidəndir” inancı ilə daha da qüvvətlənərək fikir, hiss və davranışın təhrikedici vasitəsinə çevrilir. Dəyərlərin insan həyatına necə təsir etməsi baxımından qiymətləndirsək dəyə bilərik ki, istər ayrıca götürülmüş bir fərdin, istərsə də qrupun həyatı onun sahib olduğu dəyərlərə bağlı olur.

Dəyərlər sisteminin ierarxiyası şəxsiyyətin və ya qrupun psixoloji xüsusiyyətlərini o cümlədən onun məqsədini, istiqamətini, arzu və motivasiyasını müəyyən edir. Amerika psixoloqu Milton Rokiçə görə dəyərlər – həyatı məqsəd kimi müxtəlif olur və müəyyən ardıcılıqda düzülərək şəxsiyyətin məqsədlərinin ierarxik strukturunu yaradır. Bu ierarxiyanın yuxarı hissəsində şəxsiyyət və qrup üçün *markəzi* dəyərlər, aşağıda isə az əhəmiyyətli olan *periferik* dəyərlər yerləşir. Belə-

liklə, M.Rokiç həyatı məqsədlər kimi dəyərləri iki növə ayırır: terminal və instrumental dəyərlər [4, s.123]. Terminal dəyərlər, insan həyatındakı mücərrəd hədəfləri ifadə etdiyi halda, instrumental dəyərlər insanı müəyyən etdiyi hədəfinə çatdıran yoldur [6, s.21].

Müasir dövrdə cəmiyyətdə psixososial problemlər daha da çoxalmışdır. Bu problemlər insanların fiziki və psixoloji sağlamlığı ilə yanaşı onların təlim və əmək fəaliyyətinin səmərəsinə mənfi təsir göstərir. Psixososial problemlər təkcə şəxsiyyətlərsi, qrupdaxili və qruplararası münasibətlərə deyil həm də şəxsiyyətin Mən-konsepsiyasına da təsir göstərir. Yadlaşma, özünü-təcrid etmə, təklik və tənhalıq kimi psixoloji hallar psixososial problem kimi meydana çıxır.

Uzun illər bir çox fəlsəfi və psixoloji cərəyanlar şəxsiyyət azadlığını, seçim sərbəstliyini və müstəqilliyini ön plana çıxararaq həyatdan zövq almağı, ağrı və acıdan uzaq olmağı dəyər olaraq irəli sürdü və israrla da onu müdafiə etdi. Belə bir vəziyyət əsrlər boyu nəsil-dən nəsilə ötürülən və insanlığı sağlam şəkildə ayaqda tutan toplumsal dəyərlərin nüfuzdan salınmasına və dəyərsizləşdirilməsinə səbəb oldu.

Əgər biz, cəmiyyəti bir bina kimi təsəvvür etsək, insanlar bu binanın divar daşları, dəyərlər bu daşları bir-birinə bağlayan sement sayıla bilər. Sement işlədilmədən daşlardan tikilən binanın dağılması asanlıqla mümkün olduğu kimi dəyərlərini qorumayan millətin də eyni vəziyyətə düşmək ehtimalı çox böyükdür. Milli-mənəvi dəyərlər, dövləti və xalqı qorumağın eləcə də gücləndirməyin sosial-psixoloji mexanizmlərindəndir.

Müasir dövrdə individualizmin fərdlərdə məncilliyi gücləndirməsi, şəxsi rifahın önə çıxması, şəxsiyyətlərarası və qrupdaxili münasibətlərdə adamlar və qrup qarşısında sosial məsuliyyəti duyarsız hala gətirmişdir. Bu da nəticə etibarilə şəxsin yaşadığı sosial mühitdə başqaları ilə bölüşmək, paylaşmaq kimi sosial tələbatını zəiflətməmişdir. Şəxsi məsuliyyətlə sosial məsuliyyət arasında mötədilliyin pozulması qrup daxilində identikliyin zəifləməsi “biz” hissəsinə də mənfi təsir göstərir.

Türk psixoloqu N.Tarhan şəxsi məsuliyyətlə sosial məsuliyyət arasında mötədilliyin pozulmasının nəinki sosial həm də iqtisadiyyata da təsir göstərdiyini qeyd edərək yazır: “Tənbelliyin geniş yayıldığı toplumlarda üst gəlir qrupuna daxil olan insanlar, gəlirlərinə güvənərək çalışmaqdan uzaq olduqları üçün faiz nisbəti üst nöqtəyə çıxmışdır. Bunun əksinə olaraq aşağı gəlir qrupuna aid olanlar isə haradasa onların yerinə də çalışaraq, həyatlarını qazanmaq çabasında” [6, s.42].

Bu məsələdə dini identikliyin gətirdiyi əxlaq dəyərlərinə baxdıqda bu qaydaların insanlardakı eqoizmi, məncilliyi azaltmağa və toplumsal yardımlaşmağı təşviq etməyə yönəlmiş olan dəyər olduğunu görürük. Bütün səmavi dinlərdə olan insaf anlayışı, yoxsul və kasıblara yardım etmək kimi davranışlar, “qonşusu ac ikən evində tox yatan bizdən deyil”, “özünə rəva bilmədiyini başqasına rəva bilmə”, “sağ əlin verdiyini sol əl bilməz” kimi ifadələr və uyğun davranışlar əslində insanlara sosial məsuliyyətini xatırlatmaq üçündür. Sosial məsuliyyət fərdlərdə identiklik hissəsinin güclənməsinə müsbət təsir göstərir.

Cəmiyyətin önəm verdiyi əxlaqi dəyərlərin topluma aid birliklərdə keçərliliyinin yolu, şəxsin qrup daxilindəki fəaliyyətinin nələrdən təsirləndiyini nəzərə almaqdan keçir. Çünki, şəxsi seçimlər, eyni məkanda yaşayan insanların sosial davranı-

şının, iqtisadi aktivliyinin hətta maddi mənfəətin istiqamətini də öz təsiri altına alır. Əməyin, zəhmətin dəyərini artıran əxlaqi dəyərlər iqtisadiyyatı və istehsalı gücləndirdiyi kimi, qədərindən çox istehlak da həmin dəyəri zəiflətməkdədir. Məsələn, son illərdə ölkəmizdə “Topaz”, “Binqo”, “Loto” və s. oyunların geniş yayılması ev-mənzil, avtomobil, ticarət obyektlərinin kirayə verilməsi zəhmət çəkmədən asan yolla pul qazanmaq imkanı adamların əməyə münasibətinə mənfi təsir göstərir.

Gənclərdə dini identiklik hissənin formalaşdırılmasında xalqa məxsus olan milli-mənəvi və yaxud dini dəyərlər mühüm rol oynayır. Həmin dəyərlər gənclər arasında milli və dini identikliklə yanaşı vətəndaşlıq və dövlətçilik hissəni də gücləndirir. Müasir dövrdə mədəniyyətlərarası əlaqələrin gücləndiyi bir şəraitdə dini identikliyin milli-mənəvi dəyəərə çevirilməsi sosial siyasətin tərkib hissəsi olmasını zəruri edir.

Xalqa məxsus olan dəyərlərin qorunmasında və gələcək nəsillərə ötürülməsində qrup və kollektivlərə rəhbərlik və liderlik edən şəxslərin rolu çox böyükdür. Azərbaycanlıların kollektiv mədəniyyətə mənsub olan Şərq xalqları kimi xüsusiyyətlərindən biri onların rəhbərliyə və liderliyə hörmətlə yanaşması, ona etibar edərək güvənməsidir. Bu baxımdan qrup rəhbəri və ya lideri olan şəxsin, xalqa məxsus olan dəyərlərə praktik olaraq əməl etməsi həmin dəyərlərin yaşadılmasına və sonrakı nəsillərə ötürülməsinə əlverişli şərait yaradır.

İkinci Qarabağ müharibəsi başa çatdıqdan sonra Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin erməni işğalından azad olmuş ərazilərə səfər edərkən ilk növbədə ermənilər tərəfindən dağıdılmış məscidləri ziyarət etməsi, orada gördüklərini bəşəri dəyər üzərindən qiymətləndirməsi lider olaraq xalqımıza məxsus dini dəyərlərə bəslədiyi real münasibətin xoş ifadəsidir.

Xalqa, millətə və ailəyə məxsus olan milli, dini və əxlaqi dəyərlər fərdlər tərəfindən könüllü itaətlə öyrənilə bilər. Məcburi şəkildə, hədə-qorxu və qanuni cəzivəyə salmaqla dəyərlərin yaşadılması, onlara riayət etməklə həyata keçirilməsi mümkün deyil. Belə vəziyyət qısa müddət üçün mümkün olsa da uzun müddət üçün heç də qalıcı ola bilməz. Bu səbəblə dəyərlərin ən yaxşı öyrədilmə, ötürülmə yolu təmsil etdiyi anlayışların sevdirməsidir. Sevgi ilə bəslənən dəyərlər xalq tərəfindən asanlıqla mənimsənilir. İlahi dinlərin yayılması və yaşamasının ən əsas səbəblərindən biri insanlarda həmin dəyərlərə sevginin oyadılması olmuşdur. Dəyərin beyində və qəlbə bir proqram halına keçməsi onun düşüncə, hiss və hərəkətin təhrikəci və nizamlayıcı vasitəsi olması üçün insan onları güclü şəkildə arzu etməli, əməlində sevgi ilə yaşatmalıdır. Bir dəyərin insanın həyat kredosuna çevrilməsi üçün o, həmin dəyəərə könüllü şəkildə bağlanmalı və inandığı dəyər üçün özünü fəda etməyə hazır olma səviyyəsinə çatması lazımdır. İnam, dəyəərə yiyələnmədə ən emosional sosial-psixoloji motivdir.

Məlumdur ki, mədəniyyət ekspansiv xarakter daşıyır. Bu o deməkdir ki, bir xalqın mədəniyyəti başqa xalqlara da sirayət edə bilər. Bu fikrə əsaslanaraq belə hesab edirik ki, sürətlə qloballaşan dünyada dini identikliyin gücləndirilməsinin sosial-psixoloji həll yollarından biri müsəlman dini identikliyinə “lokal” dəyər çərçivəsində çıxarılıb “qlobal” dəyəərə çevirməkdən keçir.

İdentiklik problemi bir çox elm sahələrinin tədqiq etdiyi sosial-psixoloji məsələlərdəndir. İdentikliyin bir forması olan dini identiklik kateqoriyası sosial identiklik anlayışı ilə sıx bağlıdır və onun əsas formalarından biri kimi nəzərdən keçirilə bilər. Şəxsiyyətin sosial identikliyinə əsas tərkib hissəsi kimi dini identiklik sosial-psixoloji kateqoriya olub fərdin özünü müəyyən konfessional birliyə aid olduğunu dərk etməsidir [9, s.86]. Koqnitivist yanaşmaya görə dini identikliyin inkişafı ilk növbədə fərdin bu kateqoriya ilə qarşılaşanda təfəkkür və hisslərində nəyin baş verməsi ilə bağlıdır. Bu zaman dini identiklik sosial identikliyin hər hansı bir formasında olduğu struktura malik olur və özündə koqnitiv, affektiv və davranış komponentlərini əks etdirir [1, s.110].

Koqnitiv komponent – fərdin özünün və yaxud başqalarının aid olduğu din, onun tarixi, müvafiq ayinlər, rituallar və digər dəyərlər haqqında məlumatlı olmağı özündə əks etdirir. Fərdin özünü aid etdiyi din haqqında mənimsədiyi biliklər əsasında konfessional fərqləndirici əlamətlər sistemi yaranır və bu əsasda da müvafiq dinlə bağlı kompleks təsəvvür formalaşır.

İdentikliyin affektiv komponentinin məzmununu – fərdin mənsub olduğu dinlə bağlı keçirdiyi hisslər (qürur, fəxr, utanc və s.) təşkil edir. Affektiv komponentdə fərdin mənsub olduğu dinə münasibəti onun ustanovka və attityudunda pozitiv və neqativ hisslər şəklində özünü biruzə verir. Pozitiv identiklikdə fərd özünün dini mənsubluğundan razı qalır, onunla fəxr edir sosial-psixoloji xüsusiyyət olan qrupdaxili favoritizmə məruz qalır. Bunun əksinə olaraq mənfi hisslər keçirdikdə isə utanır, xəcalət çəkir hətta özünün dini mənsubiyyətini və ya dini identikliyinə gizlədir, ondan imtina edir başqa dini konfessiyaları referent qrup olaraq qəbul edir.

K.Levinin sahə nəzəriyyəsinə görə fərdin qrupda davranışı həmin qrupda mövcud olan cəlbədicə və rəddedicə təsirlərin yaratdığı psixoloji sahə ilə müəyyən edilir. Yəni, qrupda mövcud olan fərdlər, şəxsiyyətlərarası münasibətlər, qrup normaları, sərvət dəyərləri özünəməxsus qaydada cəlbədicə və rəddedicə təsir gücünə malik olan psixoloji sahə yaradır. Qrup daxilində o cümlədən fəaliyyət və ünsiyyət prosesində eləcə də qarşılıqlı münasibətlərdə bəzi insanlar birləşərək səmərəli fəaliyyət göstərir, bəziləri isə əksinə rəddedicə psixoloji sahənin təsiri ilə bir-birindən uzaqlaşır, əməkdaşlıq səviyyəsi aşağı düşür, qrup parçalanma qarşısında qalır [2, s.150].

Bu fikrə əsasən deyə bilərik ki, ayrı-ayrı fərdlərin və qrupların oxşar sosial və dini dəyərlərə əsasən yaşaması onlarda dini identiklik hissənin güclənməsi ilə nəticələnəcəkdir. Bu da nəticə etibarlı ilə şəxsiyyətlərarası və qrupdaxili münasibətlərdə cəlbədicə psixoloji sahənin güclənməsinə və əksinə rəddedicə sahənin isə azalmasına səbəb olacaqdır. Deməli, fərdi və ya qrup daxilində fəaliyyət və ünsiyyətin səmərəsi çoxalacaq, əməkdaşlıq səviyyəsi artacaq qrupda mütəşəkkillik və “biz” hiss güclənəcəkdir. Apardığımız sorğuların təhlili göstərir ki, qrupa daxil olan fərdlərdə dini identiklik səviyyəsi ilə qrupdaxili favoritizm və qarşılıqlı asılılıq arasında müsbət korrelyasiya müşahidə olunur.

Ədəbiyyat:

1. Bayramov Ə.S. Etnik psixologiya. Bakı, “Renessans”, 2001. 374 s.
2. Bayramov Ə.S, Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya, Bakı, 2003. 356 s.

3. Məmmədov Ə., Bəşirov Rəşadət. Müasir təbiətşünaslığa konseptual yanaşma. Bakı, “Elm”, 2001.757 s.
4. Seyidov S.S. Yaradıcılığın fenomenologiyası. Bakı, 2013, 288 s.
5. Doğan Cüceloğlu. Öğretmen olmak. Final Yayınları. 2018.205 s.
6. Nevzat Tarhan. Değerler Psikolojisi ve İnsan.Timaş yayınlar. 2019. 255 s.
7. Nevzat Tarhan. İnanç Psikolojisi ve Bilim.Timaş yayınlar. 2020.288 s.
8. Дилтс Р. Фокус языка. Изменение с помощью НЛП. Питер, 2013. 256 с.
9. Кадырова Р.Г. Национальная идентичность азербайджанских детей и подростков. Баку, «Кавказ», 2007.247 с.

Summary

Values as a Social Investment of Religious and National Identity

The article examines the relationship between social and religious identity and national-moral values. Religious identity, as a socio-psychological category, is defined as an individual's perception of belonging to a particular denomination. Values have been shown to be beliefs that underlie an individual's feelings, thoughts, and behavioral choices. According to K.Levi's field theory, the development of religious identity affects the strengthening of the attractive psychological field in interpersonal and intra-group relations, increasing the effectiveness of group activities and communication. Belief is the most emotional socio-psychological motive for value acquisition.

Резюме

Ценности – как социальная инвестиция религиозной и национальной идентичности

В статье исследуется взаимосвязь социальной и религиозной идентичности с национально-нравственными ценностями. Религиозная идентичность, как социально-психологическая категория, представляет собой восприятие индивидом принадлежности к той или иной конфессии. Ценности – это убеждения, лежащие в основе чувств, мыслей и поведенческого выбора человека. Согласно теории поля К.Левина, при развитии религиозной идентичности усиливается притягательное психологическое поле в межличностных и внутригрупповых отношениях, повышается эффективность деятельности и общения внутри группы, появляется чувство организованности. Вера является наиболее эмоциональным социально-психологическим мотивом приобретения ценности.

Rəyçi: dos. Ə.Ə.Əliyev

İCTİMAİ ELMLƏR

Elnarə Cabbarova
ADPU-nun Şəki filialı

AZƏRBAYCANDA XATİRƏ MUZEYLƏRİNİN TƏŞKİLİ TARİXİ

Açar sözlər: *muzey, xatirə muzeyləri, eksponat, ekspozisiya, kolleksiya*

Keywords: *museum, memorial museums, exhibit, exposition, collection*

Ключевые слова: *музей, мемориальные музеи, экспонат, экспозиция, коллекция*

Azərbaycanda muzey işi tarixini araşdırarkən görürük ki, muzeylərimizin təşkil olunması prosesi 3 mərhələdə: 1920-1950, 1950-1980, 1980-2000-ci illərdə davam etmişdir. Xatirə muzeylərinin yaranma tarixi isə 1940-1960, 1970-1980 və 1990-cı ildən müasir dövrümüzədək olan dövrü əhatə edir.

Təbii ki, ilk xatirə muzeylərinin yaradılması prosesi XX əsrin 40-cı illərində başlasa da, həmin əsrin 70-80-cı illərində bu proses ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdı. Sonunu mərhələdə xatirə muzeyləri ümummuzeylər strukturuna daxil edilmiş, başqa sözlə, inteqrasiya prosesinə qoşulmuşdu.

Xatirə muzeyləri elm və mədəniyyət sahəsində, siyasi-ictimai həyatda xüsusi xidmətləri olan xadimlərin xatirəsini əbədiləşdirmək məqsədilə təşkil edilən muzeylərdir. Müasir dövrdə xatirə muzeyləri muzey-otaq, muzey-emalatxana, ev muzeyi və. s. kimi qruplara ayrılır [1]. Xatirə muzeylərinin fəaliyyəti tərbiyəvi əhəmiyyətə malikdir. Bu muzeylərdə Azərbaycan xalqının görkəmli simalarının, milli və bəşəri dəyərlərə sahib insan tərbiyə etməyə imkan verən irsindən nümunələr saxlanılır [2, s.21].

Xatirə muzeyləri – milli mədəniyyətimizin ayrılmaz bir hissəsi olub, müxtəlif sahələri əhatə etməklə, ictimaiyyəti konkret şəxsin bu sahədəki xidmətləri haqqında məlumatlandırır, eyni zamanda müəyyən zaman kəsiyində ölkədə cərəyan edən ictimai-siyasi və mədəni xarakterli prosesləri özündə əks etdirən maddi sübut və dəlilləri nümayiş etdirir. Muzeylərimiz Azərbaycanın yetişdirdiyi milli dühələrin bu proseslərdə oynadıqları rolu aşkar edir, xalqda özünün görkəmli tarixi şəxsiyyətləri ilə bağlı qürur hissi formalaşdırır, onu mədəni tərəqqi naminə yeni uğurlara ruhlandırır.

Yuxarıda qeyd olunanlar “Azərbaycanda xatirə muzeylərinin təşkili tarixi” mövzusunun öyrənilməsi və tədqiqinin xüsusi aktualıq kəsb etdiyini göstərir.

Respublikamızda ilk xatirə muzeyi – Azərbaycan yazıçısı və maarifçisi Mirzə Fətəli Axundovun, 1940-cı ildə Şəkidə yaradılan ev muzeyi olmuşdur. Belə ki, yazıçının zəngin bədii yaradıcılıq irsinin qorunub saxlanılması, gələcək nəsillərə çatdırılması məqsədilə Azərbaycan SSRİ Xalq Komissarları Sovetinin 1940-cı il 9 yanvar tarixli 37№-li qərarına əsasən – M.F.Axundovun doğulduğu və uşaqlıq illərini keçirdiyi ev muzeyi elan olunmuşdur [3, s.150].

Bundan sonra Azərbaycanda, həm 1937-ci ildən başlayaraq, represiyaların geniş vüsət alması, həm də Böyük Vətən müharibəsinin başlanması muzey işinə mənfi təsir göstərmişdi. Buna baxmayaraq, müharibənin gedişi dövründə hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsinin daha da gücləndirilmək məqsədilə, fəaliyyəti dayandırılan muzeylərin yenidən təşkili üçün ölkədə müvafiq göstəriş və sərəncamlar verilir [4, s.67].

1950-60-cı illərdə Azərbaycanda xatirə muzeyləri və evlərinin yaradılması prosesi davam etdirilmişdi.

Beləki, bu illərdə Şuşada Azərbaycan professional musiqisinin banisi, böyük bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun, Şamaxıda satirik şair M.Ə.Sabirin, Lənkəranda iki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı H.Aslanovun, Xızıda milli dramaturgiyanın görkəmli nümayəndəsi C. Cabbarlının, Qazaxda görkəmli şair və ictimai xadim M.P.Vaqifin, Ordubadda yazıçı M.S.Ordubadinin və dünya şöhrətli alim akad.Y.Məmmədəliyevin xatirə muzeyləri açıldı [5;6;7;8]. 1965-ci ildə Bakı şəhərində xalq rəssamı Ə.Əzimzadənin mənzil-muzeyi təşkil olundu.

Azərbaycanda muzey işinə qayğı və diqqət Ulu Öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Heydər Əliyev 1969-cu il iyulun 14-də Azərbaycana rəhbərliyə gəldikdən sonra bütün sahələrdə əsaslı dönüş, canlanma yarandı. Bu canlanma muzeylərə də öz təsirini göstərdi. Ulu öndər milli-mənəvi dəyərlərimizin inkişafına və qorunmasına xüsusi diqqət yetirirdi. 70-ci illər Azərbaycanda muzey şəbəkəsinin daha sürətli inkişafı ilə yadda qaldı. Bu dövrdə və sonrakı illərdə Azərbaycanın görkəmli incəsənət və ədəbiyyat xadimlərinin xatirə muzeyləri açıldı [9, s.7].

Azərbaycan ərazisindəki xatirə muzeyləri Azərbaycan SSR KP MK və Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 1976-cı ildə “Dahi ədəbiyyat və incəsənət xadimlərinin xatirəsinin əbədiləşdirilməsi haqqında” qərar və Azərbaycan SSR Mədəniyyət Nazirliyinin bu barədə 1979-cu ildə qəbul etdiyi digər bir qərardan sonra növbəti inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. Muzeylərin, o cümlədən də xatirə muzeylərinin yaradılmasının zəruriliyi və məqsədəuyğunluğu Ulu Öndər Heydər Əliyevin fikri ilə bir daha təsdiqlənir: “Azərbaycan xatirəsinə əbədiləşdirməyi vacib olan dahi şəxsiyyətlərlə şöhrətlənmişdir. Gələcək nəsillər onların həyat və yaradıcılığını bilmir. Bu sahədə müxtəlif vasitələrdən istifadə etmək lazımdır” [10, s.72].

Məhz Ulu Öndər Heydər Əliyevin 1980-cı ilin yanvarında muzey işinə aid qəbul etdiyi qərardan sonra respublikamızda xatirə muzeylərinin yaradılması prosesində yeni mərhələnin əsası qoyuldu. Rayon mərkəzlərində, hətta kəndlərdə muzeylər yaradıldı. Bakıda Abdulla Şaiqin, Qəbələdə İsmayıl bəy Qutqaşının, Ləçin rayonunun Güləbird kəndində Sarı Aşığın, Qaxda aktyor İsmayıl Dağıstanlı

nın, Gəncədə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı İsrəfil Məmmədovun, Cəbrayılada Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Cəmil Əhədovun, Ağdaşda görkəmli şair Maqşud Şeyxzadənin xatirə muzeyləri yaradıldı.

Həmçinin muzey şəbəkəsinin nizama salınması ilə bağlı bir sıra tədbirlər görüldü [11, s.4-5].

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti möhtərəm prezidentimiz Heydər Əliyevin 1995 və 1997-ci illərdə imzaladığı sərəncamlar əsasında Əmircan qəsəbəsində xalq rəssamı Səttar Bəhlulzadənin ev muzeyinin təşkili ilə bağlı qərar qəbul etdi [12, s.67]. Həmçinin, bu illərdə Bakı şəhərində görkəmli musiqiçilər Leopold və Mstislav Rostropoviçlərin də ev-muzeyi təşkil edildi [13;14].

1974-cü ildə dahi Azərbaycan şairi, görkəmli dramaturq, alim, ictimai xadim Səməd Vurğunun xatirə muzeyinin təşkil olunması ilə bağlı respublika rəhbərliyi sərəncam imzalanmış, muzeyin 1975-ci il oktyabrın 6-da təntənəli açılışı olmuşdur [15, s.4].

Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin bilavasitə rəhbərliyi ilə 1982-ci il mart ayının 2-də Bakıda, müasir Azərbaycan dramaturgiyasının görkəmli nümayəndəsi, şair, teatrşünas, tərcüməçi, ssenarist, nəşir C.Cabbarlının xatirə muzeyi təşkil olunmuşdur.

Respublikamızda xatirə muzeylərinin təşkil olunması prosesi yüksələn xətlə davam etmiş, başqa görkəmli ədiblərin də ev muzeyləri yaradılmışdır. Belə ki, müəyyən çətinliklərdən sonra Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabineti 10 iyul 1995-ci il tarixində "H.Cavidin ev muzeyi haqqında" 160 sayılı xüsusi qərar qəbul etdi.

H.Cavidin doğma vətəni Naxçıvanda da onun ev-muzeyi fəaliyyət göstərir. Ev muzeyi Azərbaycan KP MK-nin 25 dekabr 1980-ci il tarixli qərarı və Azərbaycan Nazirlər Sovetinin 13 fevral 1981-ci il tarixli sərəncamı ilə yaradılmışdır [16, s.160]. Verilən qərarların hər biri xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyevin şəxsən rəhbərliyi və qayğısı ilə hazırlanmışdır.

Torpaqlarımızın bir hissəsinin Ermənistan tərəfindən işğalı nəticəsində bu ərazilərdəki yüzlərlə muzey və digər mədəniyyət mərkəzi ciddi ziyan görmüşdür. Belə muzeylərin sırasına Şuşada Bülbülün, Üzeyir Hacıbəyovun, Cəbrayıl rayonunda Cəmil Əhmədovun, Füzuli rayonunun Qarğabazar kəndində Bünyad Sərdarovun ev-muzeyləri və s. daxildir.

Respublikamızda təkcə şairlərin deyil, həm də görkəmli yazıçıların da ev-muzeyləri təşkil olunmuşdur. Belə ki, 1977-ci il noyabr ayının 6-da N.Nərimanovun ev muzeyi açıldı. Qeyd edək ki, 1982-ci ilin noyabr ayında Moskvada Nərimanovun yaşadığı evdə xatirə lövhəsi qoyulmuşdur. 1997-ci ildə isə Tbilisidə N.Nərimanovun mənzil muzeyi açılmışdı [17, s.2].

Azərbaycan xalqının böyük oğlu, görkəmli yazıçı, demokratik ruhlu ziyalı, islahatçı, dramaturq, xalq müəllimi, publisist və jurnalist, "Molla Nəsrəddin" jurnalının yaradıcısı və 25 il onun redaktoru olmuş Cəlil Məmmədquluzadənin xatirəsini əbədiləşdirmək, Mirzə Cəlil irsini xalqa daha da yaxından tanıtmaq məqsədilə Naxçıvan şəhərində, onun doğulduğu və uşaqlıq illərini yaşadığı evdə ev-muzeyinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidenti Heydər Əliyevin 19 iyun 1998-ci il tarixli sərəncamı olmuşdur.

1975-ci ildə, Azərbaycan professional musiqisinin görkəmli nümayəndəsi, Şərqdə ilk operanın müəllifi, musiqili komediyanın yaradıcısı, böyük bəstəkar

Üzeyir Hacıbəyovun xatirə muzeyi yaradılmışdır. Azərbaycan KP-nın MK-nın və Respublika Nazirlər Sovetinin qərarı ilə 10 iyun 1982-ci ildə Bakıda Bülbülün xatirə muzeyi açılmışdır. 1994-cü il sentyabr ayının 18-də isə, Niyazinin ev muzeyi təşkil olunmuşdur [18;19].

Hazırda Azərbaycanda mövcud olan xatirə muzeylərində 623628 eksponat mühafizə olunur.

Bu gün dünyada ölkələrin yaxınlaşması, müstəqilliyini yenidən əldə etmiş respublikaların beynəlxalq birliyə inteqrasiyası, ümumi informasiya şəbəkəsinin yaradılması, yeni texnologiyaların mənimsənilməsi və s. proseslər gedir [20;21]. Xatirə muzeylərinin fəaliyyətini zamanın tələbləri səviyyəsinə qaldırmaq, bu muzeylərin fond və eksponatlarının qorunması və təbliğində müasir texnologiyalardan istifadə etmək zərurət olaraq ortaya çıxmışdır.

Ümumilikdə, xatirə muzeyləri şəbəkəsinin genişlənməsi Azərbaycanda muzey quruculuğu işinin inkişafında əhəmiyyətli bir mərhələdir.

Ədəbiyyat:

1. Российская музейная энциклопедия т.1.М.Наука, 2001.231ст.
2. Bayramov A.H., Məhərrəmov S. "Muzeylərimiz və milli xüsusiyyətlərimiz". Mədəni-maarif işi № 1-2, Bakı 1999, s 21.
3. Az.SSRİ qanunları Xronoloji külliyatı 193-1945. Bakı 1961.
4. "Qobustan". – 2012. – № 1(155), s. 66-70.
5. Əliyev X.C. Səyyar sərgi. M.S.Ordubadinin ev muzeyi haqqında. Mədəni-maarif işi № 2. Bakı 1984, s 14-15.
6. www.baku-online.com/az/muzeum saz/html
7. www.azmaison.fr/cgi-bin
8. www.azadliq.org/article
9. Xalq qəzeti. – 2009. – 26 iyul, s. 7.
10. Bayramov A.H. Heydər Əliyev və Muzeylərimiz. Bakı, Şur, 1999, 90 s.
11. Eyvazov A.F. Diyarşünaslıq muzeyi nəzdində diyarşünas fəallarının təşkili. Bakı Mədəniyyət Nazirliyi, 1990,16 s.
12. "Azərbaycanda muzey quruculuğu", Qobustan 2012№1(155), s. 66-70.
13. Azərbaycanca təhsil,elm və mədəniyyət. Statistik məcmuə. Bakı, Səda, 2005, 487 s.
14. Muzey işi üzrə Respublika Elmi-Metodiki Arxiv f. 10, siy. 8, iş 3, v. 5.
15. Bayramov A. "Yaşayan ömür". Bakı, İşıq,1990, 88 s.
16. Əhmədli S. Hüseyn Cavidin ev muzeyi. Bakı, Şirvanəşr, 2009,167 s.
17. İsayev Ə. "Tbilisidə Nəriman Nərimanovun mənzil muzeyinin açılışı". "Azərbaycan" qəzeti, 1997, 29 aprel.
18. www.muzicmuseums.aznet.org/html
19. www.musulture @/azdata.net
20. İslamzadə K. Muzeylərimizin dünya muzeylərinə inteqrasiyası və müasir texnologiyaların tətbiqi / Azərbaycan Tarixi Muzeyi. Bakı, Elm 2004, s. 33-354.
21. Əmirxanov S. Muzeşünaslıqda texnologiyalar və mədəni irs./ "Muzeylər və Mədəni İrs" Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin 90 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq konfransın materialları. Bakı, Ziya, 2010, s. 9-100.

Summary

History of the Organization of Memorial Museums in Azerbaijan

The article discusses the organization of memorial museums in Azerbaijan. Memorial museums introduce Azerbaijan to the world, provide information about the merits of eminent figures in governmental, public, scientific, cultural and artistic spheres, shapes a sense of pride in people to the distinguished personalities, and essential for inspiring a new generation to new achievements, to self-sacrifice for the sake of cultural progress, independence and territorial integrity of homeland.

Резюме

История организации мемориальных музеев в Азербайджане

В статье говорится об организации мемориальных музеев в Азербайджане. Мемориальные музеи продвигают Азербайджан на мировой арене, представляют общественности информацию о заслугах видных деятелей в государственной, общественной, научной, культурной и художественной сферах, формируют у народа чувство гордости к своим выдающимся личностям и имеют исключительное значение с точки зрения самопожертвования ради культурного прогресса народа и ради независимости и территориальной целостности Родины, а также для воодушевления поколений на новые достижения.

Rəyçi: tar.ü.f.d. V.Baxışov

Mətanət Yusifova
Mingəçevir Dövlət Universiteti

MÜASİR DÖVRDƏ GƏNCLƏR SİYASƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Açar sözlər: *gənclər siyasəti, gənclərin təhsili, məşğulluq, asudə vaxtın təşkili problemləri, vətənpərvərlik, Vətən müharibəsi*

Keywords: *youth policy, education, social and political activity, sustainable development, patriotism Patriotic War*

Ключевые слова: *политика молодежи, образование молодежи, занятость, проблемы организации свободного времени, патриотизм, Отечественная война*

Azərbaycan Respublikasında konseptual əsasları Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən edilmiş, 1993-2003-cü illərdə normativ-hüquqi və təşkilati cəhətdən inkişaf etdirilmiş dövlət gənclər siyasəti 2003-cü ildən sonra müasir dövrün tələblərinə və reallıqlarına uyğun olaraq mahiyyət və keyfiyyətcə yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu.

“Dövlət gənclər siyasəti haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1999-cu il 29 iyul tarixli 169 nömrəli Fərmanı ölkədə gənclər siyasətinin həyata keçirilməsinə, uşaq və gənclərlə işləyən kadrların hazırlanmasına, gənclərin həyatında baş verən proseslərin elmi şəkildə öyrənilməsinə, ayrı-ayrı dövlət orqanlarının gənclərlə iş sahəsində əlaqəli və məqsədyönlü fəaliyyət göstərməsinə, uşaq, yeniyetmə və gənclərin üzlədikləri problemlərin həlli istiqamətində əməli tədbirlərin görülməsinə şərait yaratdı [1]. Bu fərmanda müəyyən edilmiş vəzifələrin icrasını təmin etmək məqsədilə 1999-2004-cü illər ərzində bir sıra məqsədyönlü tədbirlər həyata keçirildi, o cümlədən normativ hüquqi aktlar qəbul edildi, Azərbaycan Respublikası Gənclər, İdman və Turizm Nazirliyinin nəzdində Gənclərin Problemləri üzrə Elmi Araşdırmalar Mərkəzi və Respublika Uşaq İstirahət və Sağlamlıq Mərkəzi yaradıldı.

Uşaq və gənclərin hərtərəfli inkişafını təmin etmək, onların problemlərinin həlli və hüquqlarının müdafiəsi sahəsində daha təsirli tədbirlər görmək, həyata keçirilən gənclər siyasətini tənzimləmək məqsədilə 2002-ci ildə “Gənclər siyasəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu qəbul edildi [2].

Azərbaycan Respublikasında dövlət gənclər siyasətini daha da inkişaf etdirmək, gəncləri dövlət idarəçiliyində aparıcı yerlərdən birini tutan qüvvəyə çevirmək və onların sosial-iqtisadi problemlərinin həllini təmin etmək istiqamətində atılan ilk addımlardan biri Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 20 avqust 2005-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Gəncliyi Dövlət Proqramı (2005-2009-cu illər)” oldu [3]. Proqramda gənclər siyasətinin həyata keçirilməsinin əsas istiqamətləri müəyyən edilmişdir.

Proqramda nəzərdə tutulmuş tədbirlərin icrası üçün məsul təşkilatlar, icra müddəti və maliyyə mənbələri müəyyənləşdirilirdi. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 aprel 2006-cı il tarixli Fərmanı ilə Azərbaycan Respublikasının Gənclər və İdman Nazirliyi yenidən təşkil edildi, Nazirlik haqqında Əsasnamə, eləcə də Nazirliyin strukturu təsdiq olundu. Əsasnaməyə görə Nazirlik ölkədə gənclər, bədən tərbiyəsi və idman sahələrində dövlət siyasətini və tənzimlənməsini həyata keçirən mərkəzi icra hakimiyyəti orqanı kimi müəyyən edildi [4].

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 fevral 2007-ci il tarixli Sərəncamı ilə 2007-ci il ölkədə “Gənclər ili” elan olundu və sərəncamla buna dair tədbirlər planı təsdiq edildi [5].

Gənclər siyasətinin daha da təkmilləşdirilməsini təmin etmək məqsədi ilə bir sıra digər proqramlar da qəbul edildi: buraya ilk növbədə, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 1999-cu il 9 dekabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Demografik İnkişaf Konsepsiyası”, 2005-ci il 26 oktyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyası (2006-2015-ci illər)”, 2008-ci il 15 sentyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı”, 2011-ci il 7 iyul tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan gəncliyi 2011-2015-ci illərdə Dövlət Proqramı”, 2011-ci il 15 noyabr tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsi üzrə 2011-2015-ci illər üçün Dövlət Proqramı”, “Xüsusi istedadla malik olan uşaqların (gənclərin) yaradıcılıq potensialının inkişafı üzrə Dövlət Proqramı” (2006-2010-cu illər), “Azərbaycan Respublikasında texniki-peşə təhsilinin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı” (2007-2012-ci illər) və s. daxildir.

Prezident İlham Əliyevin “2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xarici ölkələrdə təhsili üzrə Dövlət Proqramı”nı təsdiq etməsilə bütün təbəqədən olan gənclərin xaricdə təhsil almaları üçün geniş imkanlar açılmışdır. Dövlət Proqramı çərçivəsində 5000 gənc dünyanın nüfuzlu ali məktəblərində təhsil almağa göndərilmişdir [6].

“Azərbaycan Gəncliyi (2005-2009-cu illər)” Dövlət Proqramının icrası nəticəsində gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsi sahəsində davamlı iş aparıldı, istedadlı və yaradıcı gənclərə dövlət qayğısı artırıldı. Ölkənin ictimai-siyasi həyatında gənclərin yaxından iştirakı üçün lazımı şərait yaradıldı və bu sahədə irəliləyişlərə nail olundu

“Azərbaycan gəncliyi 2011-2015-ci illərdə” Dövlət Proqramının təsdiq edilməsi və həyata keçirilməsilə gəncliyin inkişafında növbəti mərhələ başladı. **Dövlət Proqramının əsas məqsədi** ölkədə gənclər siyasətini daha da inkişaf etdirmək, gənclərin menecment sahəsində fəal iştirakına şərait yaratmaq, gənc mütəxəssislərin işlə təminatı və digər sosial-iqtisadi problemlərinin həllini təmin etməkdən ibarətdir. Proqrama uyğun olaraq Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 19 dekabr 2011-ci il tarixli Fərmanı ilə Gənclər Fondu yaradıldı. Fond gənclər siyasəti ilə bağlı elm, təhsil, mədəniyyət və digər sosial sahələrə yönəlmiş ictimai və sosial əhəmiyyətli, o cümlədən beynəlxalq səviyyədə həyata keçirilən layihə və

proqramları qrant şəklində məqsədli maliyyələşdirmək, həmin sahədə konfrans, seminar, festival, olimpiada və digər tədbirlərin təşkili üzrə layihələri dəstəkləmək, maddi-texniki bazanın gücləndirilməsinə və müasir tələblərə uyğunlaşdırılmasına yardım etmək məqsədilə yaradılmışdı.

2017-ci ilə qədərki dövr ərzində gənclər siyasəti və gənclərlə iş sahəsində mühüm nəticələr əldə edilməsi bir faktdır. Keçən dövr ərzində ictimai həyatın bütün sahələrində gənclərin fəallığı, təşəbbüskarlığı, irimiqyaslı layihələrin icrasında və idarəetmədə rolu artmış, vətənpərvərlik ruhu və vətəndaşlıq mövqeyi möhkəmlənmiş, ölkədə gənclərin fəal iştirakı ilə bir sıra beynəlxalq səviyyəli gənclər və idman tədbirləri (2012-ci il Avroviziya Mahnı Müsabiqəsi, I Avropa Oyunları, Formula-1 Bakı Qran Prisi və 2017-ci il IV İslam Həmrəyliyi Oyunları) keçirilmişdir.

Ölkədə gənclərin məşğulluğu sahəsində dövlət siyasəti daim təkmilləşdirilməkdədir. Azərbaycan Respublikasının gələcək inkişaf perspektivlərini müəyyən edən “Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasında gənclərin sağlam və fəal həyat tərzinin təşviq edilməsi, onların məşğulluq imkanlarının genişləndirilməsi və cəmiyyətə inteqrasiyasının təmin edilməsi ölkənin inkişafı üçün əsas aparıcı istiqamətlərdən biri kimi müəyyən edildi.

Bu gün Azərbaycan Respublikasında gənclərin fərdi inkişafına təkan vermək, onlarda sosial məsuliyyət hissini artırmaq, gəncliyin potensialından xalqın rifahı və ölkəmizin dayanıqlı inkişafı üçün səmərəli istifadə etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 30 dekabr 2019-cu il tarixli Sərəncamı ilə 2020-ci il Azərbaycan Respublikasında “Könüllülər ili” elan edilmişdir [8]. 2019-cu ildə 3 minə yaxın gəncin iştirakı ilə Könüllülərinin II Həmrəylik Forumu keçirilmiş, 30 minə yaxın gənc müxtəlif dövlət qurumlarında könüllülük fəaliyyətinə cəlb edilmişdir. Azərbaycan dövləti gənclərin ictimai həyatda fəallığının artırılması istiqamətində də əhəmiyyətli addımlar atır. Bu gün ölkədə çoxsaylı gənclər təşkilatları fəaliyyət göstərir. Həmin təşkilatların qarşıya qoyduğu hədəflər sırasında gənc nəslin nümayəndələrinin ictimai həyatda iştirakını dəstəkləmək mühüm yer tutur. Bu məqsədlə dövlət proqramında bir sıra strateji vəzifələr müəyyən edilir.

Gənclər siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri də gənclərin beynəlxalq əməkdaşlığının gücləndirilməsindən ibarətdir. Bu sahədə qarşıya qoyulan əsas hədəf beynəlxalq və regional təşkilatların gənclər proqramları ilə əməkdaşlığının genişləndirilməsinə nail olmaqdır [9].

Hazırda gənclərin intellektual fəaliyyətinin dəstəklənməsi və elmə həvəsləndirilməsi sahəsində də təxirəsalınmaz vəzifələr həyata keçirilir. Gənclər siyasətinin həyata keçirilməsi nəticəsində bu gün Azərbaycan gənci həyatın bütün sahələrində böyük nailiyyətlər əldə edir, dövlətçilik ənənələrini daim uca tutur, çoxşaxəli islahatların həyata keçirilməsində yaxından iştirak edir.

Azərbaycan ərəzilərinin 20%-dən çoxunun işğal altında olduğu bir dövrdə həyata keçirilən Dövlət Gənclər siyasətinin ən mühüm və vacib istiqamətlərindən birini gənclərin vətəndaşlıq və hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi təşkil edirdi. Görülmüş işlərin nəticəsi idi ki, 2020-ci il iyul ayının ortalarında ermənilərin sərhədlərimizə hücumu sentyabrın 27-də Ali Baş komandanımız İlham Əliyevin əmrilə ge-

niş miqyasda döyüş əməliyyatlarının başlanmasına rəvac verdi. 44 gün ərzində torpaqlarımızın azad olunması ilə başa çatmış Vətən müharibəsi Azərbaycan gənclərinin yüksək vətənpərvərlik və vətəndaşlıq ruhunun ən bariz nümunəsi oldu. Həmin günlərdə on minlərlə gənc könüllü olaraq ordu sıralarına qoşularaq torpaqlarımızın erməni işğalından qurtarmaq əzmində olduğunu bütün dünyaya nümayiş etdirdilər. Gənclərimizin cəbhədə göstərdikləri kütləvi qəhrəmanlıq və şücaət halları isə dünya hərbi tarixinə qızıl həflərlə əbədi həkk olunacaqdır.

Beləliklə, əsas ulu öndər tərəfindən qoyulan Dövlət Gənclər siyasəti bu gün uğurla davam etdirilir. Azərbaycan Respublikasının ilbəlil artan iqtisadi qüdrəti gənclərin fiziki, intellektual və mənəvi inkişafının təmin olunması, sosial problemlərinin həlli, innovativ ideya və təşəbbüslərinin dəstəklənməsi, bilik və bacarıqlarının üzə çıxarılması istiqamətində daha təsirli tədbirlər görməyə, irimiqyaslı proqram və layihələr reallaşdırmağa imkan verir.

Ədəbiyyat:

1. Dövlət gənclər siyasəti haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı, <https://prezident.az>
2. Gənclər siyasəti haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <http://www.e-qanun.az>
3. Azərbaycan gəncliyi dövlət proqramı (2005-2009-cu illər). <http://www.e-qanun.az>
4. Azərbaycan Respublikasının Gənclər və İdman Nazirliyi haqqında Əsasnamənin, nazirliyin strukturunun təsdiq edilməsi və aparatının işçilərinin say həddinin müəyyən edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 18 aprel 2006-cı il tarixli Fərmanı. <https://prezident.az>
5. 2007-ci ilin "Gənclər ili" elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 9 fevral 2007-ci il tarixli Sərəncamı <https://azertag.az>
6. <http://edu.gov.az/upload/file/xaricde-tehsil-dovlet-proqrami>
7. Azərbaycan gəncləri. Statistik məcmuə / Bakı, 2020
8. Azərbaycan Respublikasında 2020-ci ilin "Könüllülər ili" elan edilməsi haqqında. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 30 dekabr 2019-cu il tarixli sərəncamı <https://prezident.az>
9. AR GİN-nin 2019-cu ilə dair hesabatı <https://www.mys.gov.az/mətbuat>

Summary

The Basic Strategies of Youth Policy at the Modern Stage

The article analyses formulated conceptual frameworks of the State Youth Policy of the Republic of Azerbaijan, which were developed by Heydar Aliyev. In particular, the results of normative-legal and institutional framework of the State Youth Policy were touched upon during the period 1993-2003, 2003-2010 and 2010-2019. In the article, implementation of priority issues in 1999-2019 at State level from adopted laws, resolutions and programmes are proven by the facts.

The article focus particularly on the high patriotism and civic spirit of Azerbaijani youth in The 44-day Patriotic War, headed by President and Commander-in-Chief of the Armed Forces of the Republic of Azerbaijan İlham Aliyev, which ended with the liberation of our lands. Tens of thousands of young volunteers in the ranks of Azerbaijani

army, demonstrating strength and justice to the whole world liberated their native lands from the Armenian occupation.

Резюме

Основные направления политики молодежи на современном этапе

В статье анализируются концептуальные основы Государственной политики молодежи, в Азербайджанской Республике разработанные Гейдаром Алиевым. В частности отмечаются результаты нормативно-юридических и организационных работ по Государственной политике молодежи в 1993-2003, 2003-2010 и 2010-2019 годах. В статье фактами доказывается реализация приоритетных вопросов, истекающие из принятых законов, резолюций и Программ на уровне государства в 1999-2019 годах.

В статье особое место уделяется высокому патриотизму и гражданскому духу современной азербайджанской молодежи во главе с Верховным Главнокомандующим, Президентом Азербайджанской Республики, господином Ильхамом Алиевым в 44-х дневной Отечественной войне. Десятки тысяч молодых добровольцев в рядах Азербайджанской Армии освободили земли своей Родины от оккупации, демонстрируя мощь и справедливость всему миру.

Rəyçi: dos. A.Ş.Şahmuradov

TİBB ELMLƏRİ

Rəna Əhmədova
Aytən Quliyeva
Azərbaycan Dillər Universiteti

KƏSKİN PNEVMONİYA

Açar sözlər: *pnevmoniya, bronxlar, alveollar, mikroorqanizmlər*

Keywords: *pneumonia, bronchi, alveoli, microorganisms*

Ключевые слова: *пневмония, бронхи, альвеоли, микроорганизмы*

Kəskin pnevmoniya ağciyərlərin parenximasında və interstisial toxumasında gedən infeksiyon – ekssudativ iltihab prosesidir. Bu zaman əsasən alveollar, alveol yolları, bronxiolların distal hissəsi iltihaba uğrayır. Ancaq iltihabi proses adətən ağciyərin parenximasından başqa ətrafdakı bronxları, damarları və plevranı da zədələyir. Xəstəliyə bütün yaş qruplarında rast gəlinir. Lakin yaşlı və ahıllar cavanlara, eləcə də kişilər qadınlara nisbətən daha çox xəstələnilirlər. Pnevmoniyadan ilk növbədə uşaqlar əziyyət çəkirlər. Dünyada həddi-buluğa çatmamışların ölüm faizinin əsas səbəbi pnevmoniyadır və o, hər il beş yaşnadək olan 1,1 milyona yaxın uşağın həyatına son qoyur. Bu, QİÇS, malyariya və qızılcaadan ölənlərin birgə statistik göstəricisindən daha çoxdur.

Təsnifat: Pnevmoniya klinik və morfoloji əlamətlərinə görə krupoz (pay, fibrinoz), ocaqlı (paycıq, bronxopnevmoniya) və interstisial pnevmoniyalara bölünür. Krupoz pnevmoniya iltihab prosesinin sürətlə inkişaf edərək ağciyərin bütöv bir payını əhatə etməsi və bu payla təmasda olan plevranın prosesə cəlb olunması ilə xarakterizə olunur. [5, s.55]. Alveol boşluğundakı ekssudatda çoxlu fibrin olur. İnterstisial pnevmoniya zamanı əsasən peribronxial (alveollararası) toxuma iltihab prosesinə cəlb olunur. Ocaqlı pnevmoniya zamanı iltihab prosesi ağciyərin ayrı – ayrı sahələrini, alveollarını və onlara bitişik bronxları zədələyir [5, s.60].

Pnevmoniya birincili və ikincili olmaqla 2 yerə bölünür. Lakin bu bölgü şərti xarakter daşıyır. Hazırda pnevmoniyaları etioloji prinsiplərə görə təsnif edirlər (pnevmonokokk, stafilocokk, ornitoz pnevmoniyası və s.). Pnevmoniyaların bu təsnifatı ilə etiotrop müalicəni əsaslandırmağa çalışırlar. Pnevmoniyalar ağırlıq dərəcəsinə görə: çox ağır, ağır, orta ağır, yüngül və abortiv formalara bölünür. Bunlardan başqa pnevmoniya hansı şəraitdə əmələ gəlməsinə görə aşağıdakı qruplara bö-

lünür: 1) xəstəxanadan kənar (birincili) əmələ gələn pnevmoniya; 2) xəstəxanada əmələ gələn (nozokominal) pnevmoniya; 3) immunçatışmazlıq pnevmoniyası (immun çatışmazlığı olan xəstələrdə); 4) aspirasion pnevmoniya. Lakin burada xəstəliyin patogenezi, gedişi xüsusiyyətləri nəzərə alınmır. Hazırda N.S.Molçanovun vaxtilə XV Ümumittifaq qurultayında qəbul olunmuş (1962) O.V.Kozovina və E.V. Hembitskin tərəfindən təkmilləşdirilmiş (1983) təsnifatından istifadə olunur. Əsas klinik əlamətləri xəstəliyin törədicilərinin xüsusiyyətlərindən, növündən, ağciyərin zədələnmə sahəsindən, xəstəliyin gedişinin ağırlığından və orqanizmin ümumi vəziyyətindən, yanaşı xəstəliklərin olmasından, xəstənin yaşından asılıdır. Ona görə də krupoz pnevmoniya ocaqlı pnevmoniyadan klinik simptomlarına, gedişinə və ağırlaşmasına görə fərqlənir.

Etiologiya:

1) Birincili (xəstəxanadan kənar) kəskin pnevmoniyanın əsas bakterial törədici si pnevmokokkudur (30-95% Streptococcus pneumoniae). Lakin xəstəliyin əmələ gəlməsində stafilokokklar, streptokokklar, Neyseri kokkları (Neisseria meningitidis), klebsiellalar, bağırsaq çöpləri (Escherichia coli), protey (Proteus), salmonellalar, hemofil çöpləri (Haemophilus influenzae) geniş yer tutur.

2) Qrip virusları, paraqrip virusları, adenoviruslar, rinoviruslar, enteroviruslar, sitomeqaloviruslar, sadə herpes və s.

3) Göbələklər: aktinomisetlər, aspergiellalar, mikoplazmalar, koktoidoidlər.

4) Ku rikketsiozu.

5) Xlamidilər, legionella. Bəzən xəstəliyin əmələ gəlməsində brüselyoz törədiciləri, spiroxetlər etioloji rol oynayır.

6) Tənəffüs yollarına və ağciyəyə fiziki və kimyəvi amillərin təsiri. Tənəffüs yollarına az miqdarda benzin, xlorofos, tiyofos, xlor, ftor, ammoniak, fosgen, difosgen, iprit, lyizit və s. düşməsi də pnevmoniya əmələ gətirir.

7) Allergik pnevmoniyalar isə qurd invaziyası zamanı, dərman allergiyası, kimyəvi maddələrə qarşı allergiyadan əmələ gəlir

8) Döş qəfəsinin travması, xüsusən yanıqlar zamanı da xəstəlik baş verir.

9) İkincili (xəstəxana) pnevmoniyalar yaşlılarda, uzun müddət yataqda olan şəxslərdə, insult keçirən şəxslərdə, cərrahi əməliyyatdan sonra, yaralılarda, septiki hal və septisemiya zamanı xəstəliklərin ağırlaşması kimi meydana çıxır. Bu xəstəliyi əsasən klebsiellalar, hemofil çöpləri əmələ gətirir.

10) Aspirasion pnevmoniyanın əmələ gəlməsində anaerob infeksiya böyük rol oynayır.

Erkən yaşlı uşaqlarda pnevmoniyanın yaranmasına zəmin yaradan amillər bunlardır: ağır perinatal patologiya, aspirasion sindrom, hipotrafiyalar, anadangəlmə ürək qüsurları, ağciyərlərin inkişaf qüsurları və s. [6, s.272].

Patogenez: Kəskin pnevmoniya müxtəlif səbəblərdən əmələ gəldiyi üçün onun patogenezi də iltihabi prosesdən asılı olaraq müxtəlif gedir. Pnevmoniyanın əmələ gəlməsi, klinik gedişi və proqnozu xəstəliyi törədən amillərin virulentliyindən, makroorqanizmin müdafiə mexanizmlərindən və reaktivliyindən asılıdır. Xəstəliyin əsas 5 patogenetik mexanizmi mövcuddur: bronxogen, hemotogen və limfogen, aspirasion, hipoventilyasiya (durğunluq). İltihab prosesinin əmələ gəl-

məsi üçün mikrofloralar ətraf mühətdən və başqa üzvlərdən tənəffüs yolları ilə ağciyərlərə daxil olur (bronxogen yolla). Hemotogen və limfogen yolla infeksiyanın ağciyərlərə yayılması ikincili pnevmoniyalar zamanı baş verir [3, s.81]. Sepsis, septisemiya, ümumi infeksiyon xəstəliklər, eləcə də tromboemboliyadan əmələ gələn ikincili pnevmoniyalar zamanı mikroorganizmlər ağciyərlərə hemotogen yolla daxil olur. Döş qəfəsinin travma və yaralanması zamanı mikroorqanizm ağciyərlərə limfogen yolla daxil olaraq ikincili pnevmoniya törədir. Normal halda ağciyərlər orqanizmin aşağıdakı müdafiə mexanizmləri: reflektoru olaraq tənəffüsün dayandırılması, qırtlaq girəcəyinin bağlanması, bronxların spazması (yad cisimlər, mikroblar), bronxların aktiv peristaltikası (nəfəs alanda açılır, nəfəs verəndə daralır), öskürək refleksi, selik ifrazı, bronx və ağciyərlərin nazik surfaktantla örtülməsi, kirpikli epitellərin ritmik hərəkəti, bronxların daxili selikli təbəqəsində IgA və IgG-nin ifraz olunması, neytrofillerin faqositozu, limfositlərin toxuma və humoral immuniteti ilə qorunur.

Havada olan mikroorqanizmlərin tənəffüslə udulması burun - udlaq nahiyəsindən möhtəviyyatla aspirasiya olunur. Lakin müdafiə mexanizmləri yad cisimlərin, mikrobların tənəffüs yollarına və ağciyərdə düşməsinin qarşısını ala bilmədikdə pnevmoniya əmələ gəlir. Buna isə bir sıra amillər: soyuqlama, yuxarı tənəffüs yollarının virus infeksiyası, bronxların ümumi və məhəlli obstruksiyası (yad cisim, şiş, deformasiya və stenoz olunmuş bronxlar), bronx keçiriciliyinin pozulması, humoral immunoqlobulin A (IgA) və komplement (xüsusilə C3 və C5) çatışmazlığı, T- və B- limfositlərin tamlığının pozulması, spirtli içki qəbulu, toksiki maddələr və papiros intoksikasiyası şərait yaradır. Ona görə tənəffüs yollarına və ağciyərlərə düşən mikroorqanizmlər çoxalaraq pnevmoniya əmələ gətirir.

Döş qəfəsinin travması zamanı ağrı nəticəsində tənəffüsün ekskursiyası məhdudlaşır. Hipoventilyasiya yaranır, bronx keçiriciliyi pozulur. Öskürək refleksi dərinədən olmur, nəticədə mikroorqanizm ağciyərdə toplanaraq pnevmoniya əmələ gətirir. Qan dövrəni pozulduqda, uzun müddət yataqda uzandıqda (infarkt, insult, koma) ağciyərdə bütün müdafiə mexanizmləri və ağciyər qan dövrəni pisləşir. Ağciyərin hipostatik nahiyəsində ventilyasiya pozulduğu üçün mikroorqanizm inkişaf edərək pnevmoniya əmələ gətirir. Qarın boşluğu və döş qəfəsində cərrahi əməliyyatdan sonra ağrı hipoventilyasiya yaranır və öskürək refleksini məhdudlaşdırır. Digər tərəfdən narkoz qırtlaq refleksini aşağı salır, mukosilyar hərəkət pozulur. Qırtlaqda yığılmış möhtəviyyatın aspirasiyası baş verir. Mikroorqanizm bura toplanaraq çoxalır və iltihab prosesinin inkişafına şərait yaradır. Bəzən sarsıntı, emosional gərginlik, sinir travmaları, həddən artıq soyuqlama halları da pnevmoniyanın inkişafına səbəb olur. Lakin bunun əmələ gəlməsi mexanizmi hələ aydın deyil.

Patoloji anatomiya: Pnevmoniya zamanı ağciyərlərdə baş verən dəyişiklik infeksiyanın törətdiyi iltihabdır. Bu zaman damarların hiperemiyası, ağciyər stromasının seroz ödemə, törədicilərin sürətlə çoxalması, fibrinlə zəngin zülalların ekssudasiyası, hava yolunda leykositlərin infiltrasiyası, ölmüş epitel hüceyrələri aşkar edilir. Sonra proteolitik və autolitik proses nəticəsində ölmüş hüceyrələr parçalanır, zülallar həll olur. Möhtəviyyat durulaşır və sorulur. Daha sonra epitelin regenerasiyası gedir. Bu və ya digər dərəcədə fibroz inkişaf edir [4, s.78]. Xəstəlik

törədicilərindən və orqanizmin vəziyyətindən asılı olaraq, iltihab prosesinin ayrı-ayrı komponentləri, həmçinin onun yerləşməsi, davamiyyəti müxtəlif ola bilər. Odur ki, pnevmoniya zamanı morfoloji dəyişikliklər müxtəlif şəkil alır. Bütün bunlara baxmayaraq, krupoz (pay) pnevmoniyanın inkişafında aşağıdakı mərhələlər ayırd edilir:

I mərhələdə iltihab prosesinin törədiciləri, xüsusən pnevmokok, az hallarda klebsiella, bağırsağ çöpləri zədələnmə yerində nekroz törətmir. Həmin yerdə qıcıqlanma nəticəsində alveolların divarındakı kapillyarların keçiriciliyi pozulur. Seroz maye çıxır ki, burada mikroorqanizm sürətlə çoxalır (mikrob ödəmi). Bu proses 12 saatdan 3 günə qədər davam edir.

II mərhələdə mayeyə sürətlə fibrin çökür, fibroz maye əmələ gəlir. Bu maye yayılaraq bütöv bir payı tutur. Güman edilir ki, mikrob antigeninə sensibilizasiya yarandığı üçün hiperergik iltihab əmələ gəlir. Bu zaman mikroorqanizmlərin sürətlə, intensiv çoxalması, faqasitəzin gecikməsi tez bir vaxtda mayenin əmələ gəlməsinə səbəb olur. Sonra isə mikroorqanizmlər leykositləri məhv edir. Alveollar maye ilə dolduğu üçün ağciyər və bronxlar havasız olur, bərkləşərək qırmızı rəng alır. Ağciyəri kəsdikdə qırmızı, quru dənəciklər (qırmızı qaraciyərləşmə) görünür. Bu, 1-3 gün davam edir.

III mərhələdə alveolaların daxilinə neytrofillər dolur. Bu vaxt eritrositlər nisbətən az olur. Ona görə ağciyəri kəsdikdə bozultul, bulanıq maye ayrılır (boz qaraciyər), irinə bənzər maye olur, çoxlu kiçik dənəciklər görünür. Mikroskopla müayinədə pnevmokokklar tərəfindən faqosit olunmuş çoxlu neytrofillər tapılır. Proses 2-6 gün davam edir.

IV mərhələdə fibrin tədricən parçalanır, alveolların epitel qabıqlanır, boşluğuna pnevmokokklardan ibarət neytrofilləri faqositoz etmiş makrofaqlar dolur. Ağciyərdə olan dənəciklər tədricən itir. Alveollarda olan eksudat tam sorulur, ağciyər yumşalır. Lakin elastikliyi tam bərpa olunmur. Bu mərhələ iltihab prosesinin sorulmasından, onun yayılma dərəcəsindən, aparılan müalicədən, orqanizmin reaktivliyi və mikroorqanizmin virulentliyindən asılı olaraq müxtəlif müddətə qurtara bilər. Hazırda krupoz pnevmoniyanın klassik klinik gedişi, mərhələlərlə dəyişikliyi haqqında təsəvvürlərə əlavələr edilmişdir. Məlum olmuşdur ki, ağciyərin zədələnmiş nahiyəsində eyni zamanda həm hiperemiya, həm də “qırmızı” və “boz” qaraciyərləşmə baş verir. Antibakterial müalicənin vaxtında və düzgün tətbiqi pnevmokokkları öldürərək ağciyər toxumasından yox edir. Nəticədə iltihab prosesinin yayılmasının qarşısı alınır, xəstəlik vaxtı qısalır.

Klinika: Xəstəliyin simptomatikası onu doğuran səbəblərdən, pasiyentin yaşından və sağlamlıq vəziyyətindən asılıdır. Stafilokokk pnevmoniyası bronxogen infeksiyalaşmasından kəskin, septik prosesdə isə tədricən başlayır. Temperatur 40-41⁰c-yə qədər yüksəlir, baş ağrıları, solğunluq, üşütmə təngnəfəslik, perioral sianoz, öskürək, döş qəfəsində ağrılar, ürək tonlarının karlaşması müəyyən olur. Oyanıqlıq, yeməkdən imtina, qusma, anoreksiya toksikozun əlaməti kimi özünü büruzə verir. Destruktiv proses birtərəfli və ya ikitərəfli ola bilər, perkusiyada ağciyər üzərindəki səsin kütləşməsi aşkar edilir. Auskultasiyada həmin nahiyədə kiçik qabarcıqlı yaş xırıltılar müşahidə edilir. Xəstələrdə qanın müayinəsi za-

manı anemiya, yüksək leykositoz, neytrofilyoz, EÇS-in 30-40 mm/saatdan çox olması səciyyəvidir [5, s.57].

Ağırlaşmaları:

1. Ən çox rast gəlinən ağırlaşması ağciyərlərin absesi və qanqrenasıdır, bu isə özünü hipertermik simptomla göstərir. Absesin bronxa açılması səhərlər irinli bəlgəm ifrazı ilə özünü biruzə verir.

2. Plevranın empieması.

3. Sepsis.

4. Ağciyərlərin sklerozlaşması və bu fonda çoxlu miqdarda saya əzələ hüceyrələrinin əmələ gəlməsi.

5. Perikardit, peritonit.

6. Meningit və beyin absesi.

Müalicə: Adetvak maye balansının təmin edilməsi, ağrı və yüksək hərarəti azaltmaq üçün analgeziya tədbirləri aparmaq, antibiotik müalicəsi, ehtiyac olduqda drenaj tətbiqi və bir sıra yanaşı aparılan üsullar müalicənin əsasını təşkil edir. Kəskin dövrdə yataq rejimi, temperatur normallaşdıqdan sonra 2-3 gün ərzində otaq rejimi təyin olunur. 3 gün ərzində ambulator müalicə effekt vermədikdə, anemiyalı xəstələr, yanaşı gedən xəstəliklər olduqda, abses əlamətləri göründükdə xəstə mütləq qospitalizasiya olunmalıdır.

Müalicədə əsas yeri antibakterial terapiya tutur. Qızdırma və intoksikasiya dövründə yataq rejimi təyin edilir, çoxlu miqdarda ilıq maye içmək, yüksək kalori, vitaminlərlə zəngin qidalanma tövsiyə olunur. Tənəffüs çatışmazlığı hallarında oksigen inqalyasiyası təyin edilir. Ağır gedişli pnevmoniyada infuzion terapiya aparılır. Kəskin eksikoz, dövr edən qanın həcmnin azalması, mikrosirkulyasiyanın pozulması, neyrotoksikoz, irinli intoksikasiya zamanı infuzion terapiya mütləqdir. Ürək qlükozidləri – 0.05%-li strofantin və ya 0.06%li korqlükon məhlulları 10%li qlükozada venadaxilinə yeridilir, daxilə diqoksin verilir. Ağır hallarda kortikosteroidlər təyin edilir.

Profilaktika:

1. Aktiv və passiv siqaret çəkmənin dayandırılması

2. Gigiyenik prosedurlara əməl etməklə (əllərin yuyulması, maskadan istifadə) virus infeksiyalarının yayılmasının qarşısının alınması.

3. Yüksək riskli pasiyentlərdə qrip əleyhinə vaksinasianın aparılması.

4. Yüksək riskli pasiyentlərdə pnevmokok infeksiyası əleyhinə vaksinasianın aparılması .

5. Reabilitasiya və qidalanma proqramlarının həyata keçirilməsi. Zəifləmiş pasiyentlər üçün profilaktika məqsədilə nəfəs və müalicə gimnastikası, massaj və s. məqsədəuyğundur.

Hər il noyabrın 12-si Dünya Pnevmoniya ilə Mübarizə Günü kimi qeyd edilir. 2009-cu ildə Dünya Səhiyyə Təşkilatı UNİSEF-lə birgə “Pnevmoniyanın profilaktikası və xəstəliyə qarşı qlobal fəaliyyət planı”nı elan edib. Həmin planın məqsədi kombinə edilmiş tədbirlər vasitəsilə xəstəliyin profilaktika və müalicəsinin təkmilləşdirilməsidir.

Ədəbiyyat:

1. Məmmədхəsənov R.M. “Daxili хəstəliklər”, Bakı 2004.
2. Məmmədov С.Т; М.М; Hacıyev S.C. “Daxili хəstəliklərin propedevtikası”, 2004.
3. Qurbanov Y.Z. “Daxili хəstəliklərin propedevtikası”, 2003.
4. Həsənov Ə.В. “Patoloji anatomiya”, Bakı Elm 2003.
5. Yusifov D.H. Alimetov C.H. “Tənəffüs sistemi хəstəliklərinin differensial diaqnostikasi”, Bakı 1996.
6. Клиничекие рекомендации. Педиатрия под ред А.А. Баранова – М:ГЕОТАР Медиа 2007.

**Summary
Severe Pneumonia**

Pneumonia is an acute inflammatory disease of the lung parenchyma. The disease occurs at different ages at different frequencies. The first peak of the disease occurs in the early and preschool years (about 40 out of every 1,000 children). Morbidity and mortality rates are higher in men than in women because of bad habits. The etiology and classification of acute pneumonia are multifaceted. Clinical symptoms vary depending on the etiology and severity. Diagnosis of the disease is based on the results of percussion, auscultation, X-ray examinations and equal analysis of blood and urine.

**Резюме
Острая пневмония**

Пневмония – это острое воспалительное заболевание паренхимы легких. Частота встречаемости пневмонии в разных возрастных категориях различная. Самая первая встречаемость заболевания начинается с раннего и дошкольного возраста (примерно составляет 40 больных на 1000 детей). Из-за того, что у мужчин превалирует вредные привычки, чем у женщин, то показатели заболеваемости и смертности у них больше, чем у женщин. Классификация и этиология острой пневмонии различная. В зависимости от этиологии и степени тяжести болезни клинические признаки меняются.

В диагностике заболевания важную роль играют перкуссия, аускультация, рентген исследование и результаты лабораторных анализов крови и мочи.

Rəyçi: dos. S.X.Zamanova

Yeganə Məmmədova
Nahidə Məmmədova
Azərbaycan Dillər Universiteti

HASK – XƏSTƏLİYİ VƏ YA İNKONTİNENSİYA

Açar söz: *neyrogen sidik kisəsi, böyrək, qan, stres*

Keywords: *neurogenic bladder, kidney, blood, stress*

Ключевые слова: *нейрогенный мочево́й пузырь, почка, кровь, стресс*

Sidik qaçırma, hiperaktiv sidik kisə, sidik saxlamazlıq dedikdə, sidik kisə əzələlərinin qeyri-iradi yığılması nəticəsində qəfildən yaranan və saxlanması mümkün olmayan yaxud çox çətinliklə mümkün olan sidik ifrazına çağırış nəzərdə tutulur.

Xəstələrin 30%-də sidiyi saxlaya bilməmək səbəbindən sidik qaçırma olur. Əsas xüsusiyyəti sidiyə çağırışın qəfildən yaranması və məcburedici xarakteridir. Yəni onu saxlamaq, təxirə salmaq, gecikdirmək mümkün olmur.

Xəstəliyin əlamətlərinin meydana çıxması sidik kisə əzələlərinin qəfildən qeyri-stabil və qeyri-iradi yığılmasıdır. Ona görə də hiperaktiv sidik kisəsinə qeyri-stabil sidik kisəsi, yaxud *neyrogen sidik kisə* də deyilir. Başqa sözlə desək sidik kisə əzələləri qeyri-iradi olaraq yığılır və insanda sidik ifrazına qeyri adi, əmredici, məcburedici və qarşısı alın bilməyən çağırış yaranır. Sidik ifrazına çağırış əmredici olduğundan imperativ çağırış adlanır [5, s.28].

Sidiyi qaçırmaq, saxlaya bilməmək – tibbi dildə adı *İnkotinsiya* – neçə illərdir yaşlı, ahıl insanların problemi kimi təqdim olunub, daha çox nənə-baba xəstəliyi kimi yaddaşlarda qalıb.

Sidik qaçırma, hiperaktiv sidik kisə qadınlarda cavan yaşda, kişilərdə isə əksinə 50 yaşdan yuxarı yaşlarda çox rast gəlinir. Statistik məlumatlara əsasən reproduktiv yaşda olan hər 5-ci, perimenopauza və erkən menopauza dövründə hər 3-cü, ahıl insanlar arasında isə hər 2-ci qadın bu pozğunluqdan əziyyət çəkir. Uzun müddət səhv olaraq belə hesab edirdilər ki, kişilərdə tezləşmiş sidik ifrazı yalnız uroloji xəstəliklər (sidik kisəsinin iltihabı və daşı, prostatit, prostat adenoması) fonunda olur. Hal-hazırda isə dəqiqləşdirilib ki, qəfləti yaranan və məcburedici (imperativ), tezləşmiş sidik ifrazı ilə müraciət edən pasientlərdə əgər sidik ümumi analizi normaldırsa, sidik kisə və sidik axarlarında daş, şiş və sidik ifrazında tezləşmə yarada bilən hər hansı bir xəstəlik yoxdursa deməli xəstənin şikayətləri hiperaktiv sidik kisəsi ilə əlaqədar ola bilər.

Hiperaktiv sidik kisənin iki forması vardır, yaş və quru:

- Sidik qaçırma ilə müşahidə olunan hiperaktiv sidik kisə (yaş yaxud nəm HASK). HASK müəyyən olunan xəstələrin 1/3-də sidik qaçırma müşahidə olunur;
- Sidik qaçırma ilə müşahidə olunmayan hiperaktiv sidik kisə (quru HASK).

Normada sidik kisəsində dolma və boşalma fazaları növbələşir. Belə ki, böyrəklərdə əmələ gələn sidik hər iki sidik axarı ilə sidik kisəsinə axır. Sidik ifrazına ilkin çağırış sidik kisəsi yarımqıç olduqda, yəni kisədə sidik 150-250 ml olduqda yaranır. İnsanların böyük əksəriyyəti bu siqnalları hiss edir, lakin buna baxmayaraq ayaqyoluna tələsmir. Çünki bu zaman yaranan çağırış mülayimdir və tələsməmək olar. Ona görə də özünə münasib vaxt olan kimi ayaqyoluna gedir. Sidik kisəsinin aktiv yığılması və sidik ifrazı isə kisədə 250-500 ml sidik olduqda yaranır. Lakin hiperaktiv sidik kisəsi olan xəstələrdə sidik kisəsinin yığılması dolma fazası bitməmiş (yəni, kisədə az miqdarda sidik olduqda, təqribən 50-150 ml) yaranır. Özü də elə güclü olur ki, xəstə özünü güclə qaça-qaça ayaqyoluna çatdırır.

Ən çox müşahidə olunan əlamətləri:

1. Sidiyə getmək istəyinin (sidik ifrazına çağırış) gözlənilmədən qəfildən yaranması;
2. Sidiyə getmək istəyinin sidik kisə dolu olmadığı hallarda da yaranması;
3. Qəfildən yaranan sidik ifrazına çağırışın, saxlanılması, gecikdirilməsi mümkün olmur və məcbureddi sidik ifrazı ilə nəticələnir;
4. Sidik ifrazına çağırış o qədər güclü olur ki, insan ayaqyoluna çatana qədər sidik qaçırma (sidik saxlamazlıq) ilə də nəticələnə bilir. Buna imperativ yaxud urgent sidik saxlamazlığı deyilir. Sutkada iki dəfə və daha çox epizodun olması;
5. Gündüz sidik ifrazının 6 dəfədən, gecələr 2 dəfədən çox olması.

Bütün bunlar sidik kisəsi sinirlərinin həssaslığının, əzələlərinin isə keçiriciliyinin artması ilə əlaqələndirilir. Belə ki, sidik kisənin çox kiçik qıcıqlara güclü yığılma ilə reaksiya verməsi nəticəsində gözlənilməz, qəfləti yaranan və gecikdirilməsi mümkün olmayan sidik ifrazına çağırışla müşahidə olunur.

HASK zamanı müşahidə olunan sidik qaçırma yaxud sidik saxlamazlıq, sidik saxlamazlığın digər formalarından onunla fərqlənir ki, sidik qaçırma sidik ifrazına gözlənilmədən qəfləti çağırış zamanı, yaxud dərhal ondan sonra sidik ifrazını saxlamaq mümkün olmadıqda baş verir. Çağırış yarandıqdan sidik ifrazına qədər keçən vaxt bir neçə saniyədən bir neçə dəqiqəyə qədər ola bilər. Sidik sistemi infeksiyası, prostat vəzinin hiperplaziyası və digər aşkar səbəblər mütləq istisna edilməlidir.

Xəstəlik insanın aktiv həyat tərzini pozur, o daima çalışır ki, ayaqyoluna yaxın olsun. Çünki, sidik ifrazına çağırış olduqda özünü çatıra bilsin. Beləliklə də bu insanlar işə getməyə, gəzməyə çıxmağa qorxurlar. Onların həyat keyfiyyəti aşağı düşür, ailədə, məişətdə sosial adaptasiya çətinləşir. Müxtəlif stresli vəziyyətlər, alkoqol, kofein qəbulu, çox maye qəbulu əlamətləri daha da artırır. Bütün bu narahatlıqlar xəstədə depressiyaya, yuxusuzluğa və digər psixoloji problemlərin yaranmasına səbəb olur.

HASK xəstəliyinə səbəb olan patologiyalar:

1. Onurğanın və baş beyinin müxtəlif xəstəlikləri (insult, dağınıq skleroz, Parkinson xəstəliyi, Alsheymer xəstəliyi, ensefalitlər, diabetik və alkoqol neyropatiyaları, onkoloji xəstəliklər);
2. Onurğanın və baş beyinin anomaliyaları və travmaları, anomaliyası;
3. Sidik ifrazat sisteminin xəstəlikləri və anomaliyaları;

4. Sidik-cinsiyyət yollarının müxtəlif xəstəliklərində (prostat adenomasi, böyrək və sidik kisəsi daşları);

5. Yaşla əlaqədar;

6. Müxtəlif hormonal xəstəliklər nəticəsində sidik kisəsinin daxili qoruyucu qatının zədələnməsilə əlaqədar sinir-reseptor həssaslığının yüksəlməsi və s.

Stress mənşəli sidik saxlamazlığa piylənmə, qəbizlik, kəskin arıqlama, ağır fiziki əmək, şüa terapiyası da təkan verə bilər.

Yatrojen sidik saxlamazlıq bəzi dərman vasitələrinin yan təsiri kimi (sidik qovucular, sedativ vasitələr, adrenoblokatorlar, antidepressantlar, kolsixin və s.) təzahür edir və bu preparatların qəbulu kəsildikdən sonra keçib gedir.

Diagnozu müəyyənləşdirmək üçün ilk növbədə həkim xəstədən sorğu (anamnez) məlumatlarını dolğunluğu ilə toplamalıdır.

Bura aiddir: xəstəliyin ilkin əlamətləri nə vaxt, nədən sonra yaranmışdır, xəstəliyin əlamətlərinin kəskinliyi nədən asılıdır, bu xəstəliyə görə müalicə alıb-mı, sidiyə getmə gündəliyi (hər dəfə sidiyə çıxanda vaxtı, sidiyin miqdarını, həmçinin hansı mayedən nə qədər və nə vaxt qəbul etdiyini qeyd etməlidir) azı 3-4 gün ərzində, sidik ifrazının xarakteri (ağrılı, yandırma ilə, qırıq-qırıq, sidik qaçırmamanın olması), qasıq üstü və böyrək nahiyələrində ağrının olması yaxud olmaması. HASK üçün sidik kisəsinin proyeksiyası, qasıqüstü nahiyədə, bel nahiyədə ağrının olması qətiyyən xarakter deyil. Sidik kisəsi fəaliyyətinin iki-üç gün ərzində olan gündəliyi vacibdir. Bu gündəlik simptomların təbiətini və ağırlığını, eləcə də pasiyentin maye qəbulu vərdişlərini aydınlaşdırmağa imkan verir. Belə ki, sidik ifrazının normal tezliyi 24 saat ərzində 8 dəfədən azdır. Belə hesab olunur ki, gün ərzində insan 8 dəfəyə qədər sidik ifraz edirsə, bu normaldır. Sidikqovucu preparatları qəbul etməyən insan 24 saat ərzində 8 dəfədən artıq sidik ifraz edirsə, bu artıq narahatçılıq üçün səbəb sayılır [4, s.59].

Xüsusilə də sidik ifrazı zamanı insanda müxtəlif xoşagəlməz hisslər (yandırma, ağrı və s.) əmələ gəldikdə, ifraz olunan sidiyin miqdarı xeyli artdıqda, sidikdə qan, selik müşahidə olunduqda bu xüsusilə təhlükəli simptom sayılır.

Sidik ifrazının artmasının səbəbləri arasında:

- sidik ifrazı sistemi xəstəlikləri və iltihabları (sidik yollarının, sidik kisəsinin, böyrəklərin iltihabları, hiperaktiv sidik kisəsi, böyrək daşı xəstəliyi və s.). Bu zaman tezləşmiş sidik ifrazından əlavə digər simptomlar da meydana çıxıb bilər: ağrılar və sancılar, yandırma hissi, sidikdə qan, hərəkətin artması və s. Hiperaktiv sidik kisəsi zamanı bu simptomlar olmur, xəstə yalnız tez-tez sidiyə gedir və bu da onun həyatında ciddi problemlər yaradır - xəstə uzaq məsafələrə gedə bilmir və s.;

- kişilərdə gecə vaxtı sidik ifrazının tezləşməsi prostatit və prostat vəzi şişləri zamanı mümkündür;

- qadınlarda sidik kisəsinin, uşaqlığın enməsi sidik ifrazının artmasına, sidiyi saxlaya bilməməsinə səbəb olur;

- nevroz; sidik ifrazı günorta vaxtı artır;

- şəkərli diabet zamanı sidik ifrazının artması bu xəstəliyin əsas simptomlarından biridir;

• ürək çatışmazlığı zamanı gecə saatlarında sidik ifrazı artır.

Bəzən sidik ifrazının tezləşməsi fizioloji olur (yəni heç bir xəstəliyin simptomu deyil). Bu qadınlarda hamiləlik zamanı və klimaks dövründə mümkündür.

Həddindən artıq çoxlu miqdarda çay, qəhvə, enerji və spirtli içkilərin qəbulu da sidik ifrazının artmasına səbəb ola bilər [1, s.81].

Kiçik çanaq orqanlarının anatomo-topoqrafik xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsi məqsədilə ginekoloji USM, sidik kisəsinin USM aparılır. Laborator üsullardan sidiyin ümumi analizi, sidiyin floraya görə əkilməsi, yaxmanın icmal mikroskopiyası xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Urodinamik müayinə üsullarına urofloumetriya, dolma və boşalmanın sistometriyası, uretradaxili təzyiqin profilometriyası aiddir, bu diaqnostik metodlar sfinkterlərin vəziyyətini qiymətləndirməyə, stress mənşəli və urgent sidik qaçırmanı differensiasiya etməyə kömək edir.

Ehtiyac olduqda funksional müayinə sidik çıxarıcı yolların anatomik quruluşunun instrumental qiymətləndirilməsinə imkan verən üsullarla: uretrosistografiya, uretroskopiya və sistoskopiya ilə tamamlanır.

Hiperaktiv sidik kisəsinin müalicəsində istifadə olunan dərmanların əlavə effektləri vardır. Bunlara ağızda quruluq, gözdə quruluq, qəbizlik, görmənin pozulması. Ona görə də dərman seçimi olarkən mütləq xəstədə olan digər xəstəliklər nəzərə alınmalı və yan effektləri azaldan kombinasiya seçilməlidir.

Ədəbiyyat:

1. Abrams P., Andersson K.E. Muscarinic receptor antagonists for overactive bladder. *BJU Int* 2007;100(5):987–1006.
2. Abrams P., Cardoso L., Fall M. et al. The Standardization of Terminology of Low Urinary Tract Function: Report from the Standardization Sub-Committee of the ICS. *Neurol Urodyn* 2002;21:167–78.
3. Irwin D.E., Kopp Z.S., Agatep B. et al. Worldwide Prevalence Estimates of Lower Urinary Tract Symptoms, Overactive Bladder, Urinary Incontinence and Bladder Outlet Obstruction. *BJU Int* 2011;108(7):1132–8/.
4. Гаджиева З.К. Нарушения мочеиспускания. Под ред. Ю.Г. Аляева. М.: ГЭОТАРМедиа, 2010. 180 с.
5. Интегративная урология. Руководство для врачей. Под ред. П.В. Глыбочко и Ю.Г. Аляева. М.: Медфорум, 2014. 432 с.

Summary OAB Syndrome or Incontinence

This article deals with urinary incontinence, hyperactive bladder disease. The disease disrupts a person's active lifestyle and creates a number of difficulties. The patient tries to be close to the restroom, can't reach him when urinating. The article analyzes situation where people are afraid of going to work. Their quality of life is declining, and social adaptation in the family is becoming more difficult. Various stressful situations, intake of alcohol, caffeine or excessive fluid consumption increase the symptoms. All these disorders cause depression, insomnia and other psychological problems.

Резюме Заболевание ГМП или инконтиненция

В данной статье речь идет о недержании мочи, гиперактивном мочевом пузыре. Заболевание нарушает активный образ жизни человека и создает ряд трудностей. Больной старается приблизиться к уборной, не может дотянуться до себя при мочеиспускании. В статье анализируется ситуация когда, эти люди боятся идти на работу. У них снижается качество жизни, затрудняется социальная адаптация в семье. Различные стрессовые ситуации, прием алкоголя, кофеина или чрезмерное употребление жидкости усиливают симптомы. Все эти расстройства вызывают депрессию, бессонницу и другие психологические проблемы.

Rəyçi: dos. S.X.Zamanova

PERSONALİLƏR

MƏDİNƏ GÜLGÜN – 95

Mədinə Nurulla qızı Ələkbərzadə (Mədinə Gülgün) 1926-cı il yanvar ayının 17-də Bakıda anadan olmuşdur. 1938-ci ildə ailəsi ilə Cənubi Azərbaycana – Ərdəbil şəhərinə köçmüşdür. Sonra Təbriz şəhərində yaşamış, əmək fəaliyyətinə burada toxuculuq karxanasında başlamışdır. Cənubi Azərbaycanda milli hökumət yarandığı dövrdə Təbriz dram teatrında çalışmış, gənc yaşlarından milli demokratik hərəkata qoşulmuşdur. “Azərbaycan” qəzetinin redaksiyasında xüsusi müxbir işləmişdir. 1946-cı ildə Təbriz qadınlar klubunun büro üzvü seçilmişdir. 1948-ci ildə Azərbaycan Pedaqoji İnstitutunun (indiki ADPU) dil və ədəbiyyat fakültəsinə daxil olmuş, 1952-ci ildə həmin fakültəni bitirmişdir. Bədii yaradıcılığa 1940-cı illərdən başlasa da, ilk şeirlərini 1945-ci ildə Təbrizdə “Vətən yolunda”, “Azərbaycan” qəzetlərində və almanaxlarda çap etdirmişdir. “Vətən yolunda” qəzeti redaksiyasının nəzdindəki “Şairlər məclisi”nin və 1946-cı ildə milli hökumət dövründə Təbrizdə yaranmış “Yazıçılar və şairlər cəmiyyəti”nin üzvü kimi fəaliyyət göstərmişdir. “Təbrizin baharı” adlı ilk şeir kitabı 1950-ci ildə çap olunmuşdur.

Kitabda 1945-1949-cu illər ərzində yazdığı şeirlər toplanmışdır. Həyatının ilk illəri Azərbaycan xalqının azadlıq və milli istiqlaliyyət uğrunda apardığı mübarizə illərinə təsadüf etmiş və bu şeirlərində də öz əksini tapmışdır. Şairənin Bakıda, Təbriz və Moskvada otuzdan artıq kitabı nəşr edilmişdir. Onlardan “Təbrizin baharı”, “Savalan ətəklərində”, “Çinar olaydı”, “Omrün payız dayanacağı”, “Firdun”, “Seçilmiş əsərləri” və başqaları daha çox diqqəti cəlb edir. Təbrizdə ərəb qrafikası ilə “Yora bilməz yollar məni” və “Mən bu ömrü yaşadım”, Kanadada isə “Təbrizim mənim” adlı kitabları çap olunmuşdur. Onun bir sıra lirik şeirlərinə mahnılar bəstələnmişdir. Milli hökumət irtica qüvvələri tərəfindən dağılıqdan sonra Mədinə Gülgün mühacirətdə yaşamalı olmuş, bədii yaradıcılıqla yanaşı, ictimai-siyasi fəaliyyətini də davam etdirmişdir. Onun əsərləri bir sıra xarici dillərə tərcümə olunmuşdur. 1960, 1974, 1986-cı illərdə Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin Fəxri Fərmanları, 1980-ci ildə “Şərəf Nişanı” ordeni, 1946-cı ildə “21 Azər”, 1948-ci ildə “Əmək veteranı” və digər medallarla təltif olunmuşdur. 1987-ci ildə Azərbaycan SSR-nin “Əməkdar incəsənət xadimi” fəxri adına layiq görülmüşdür. Mədinə Gülgün 1991-ci il fevral ayının 17-də Bakı şəhərində vəfat etmiş, Fəxri Xiyabanda dəfn edilmişdir.

ADU Elmi xəbərlər

XRONİKA

29-30 oktyabr 2021-ci il tarixində Azərbaycan Dillər Universitetində “Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunması uğrunda ikinci Qarabağ Vətən müharibəsi: Dövlət, Xalq, Ordu birliyi. Uğurlar və perspektivlər” mövzusunda Beynəlxalq konfrans keçirilmişdir. Vətən uğrunda canlarını fəda etmiş şəhidlərin xatirəsi ehtiramla yad edilib, Şəhidlərə Allahdan rəhmət, qazilərə cansağlığı diləkləri ifadə olunub.

ADU-nun rektoru, akademik, Xalq yazıçısı Kamal Abdulla konfrans iştirakçılarını salamlayıb, konfransın əhəmiyyətindən söhbət açıb. O, 44 günlük Vətən müharibəsinin Azərbaycanın dövlətçilik tarixindəki və dünyanın hər bə tarixindəki mövqeyini ətraflı təhlil edib.

Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi, hər bə meydanında verdiyi müdrik və cəsarətli qərarları, diplomatiyadakı uzaqgörənliyi və siyasi qətiyyəti, informasiya sahəsindəki geniş erudisiyası sayəsində, eləcə də ən müasir silahlarla təchiz olunmuş Azərbaycan Ordusunun və ərazi bütövlüyümüz uğrunda canından keçən Vətən övladlarının hünəri, rəşadəti sayəsində torpaqlarımızın işğaldan azad olunduğunu qeyd edib.

Tədbirə qonaq qismində dəvət olunan Xalq yazıçısı Çingiz Abdullayev, İsrail-Azərbaycan Beynəlxalq Assosiasiyasının prezidenti Lev Spivak, Pakistan Müasir Dillər Universitetinin dekanı Lodhi Sofia və başqaları konfransın əhəmiyyətindən danışib, erməni vandallarının Qarabağda törətdikləri vəhşiliklər haqqında fikirlərini bildiriblər. Qeyd olunub ki, bu gün Qarabağda böyük quruculuq işləri görülür və doğma yurdlarından uzaq düşən insanlar tezliklə dədə-baba torpaqlarına dönəcəklər.

Konfrans bölmə iclasları ilə yekunlaşıb.

ADU Elmi xəbərlər

11 noyabr 2021-ci il tarixində Azərbaycan Dillər Universitetində (ADU) şəhid məzunlar Teymur Osmanlı, Əzim Həsənov və Elvin Bayramovun adlarını daşıyan auditoriyaların açılış mərasimi keçirilib. Mərasimdə ADU-nun rektoru akademik, Xalq yazıçısı Kamal Abdulla, şəhid məzunların ailə üzvləri, prorektorlar, müəllim-tələbə heyəti iştirak ediblər.

Akademik Kamal Abdulla Vətən müharibəsi şəhidlərinin xatirəsinin daima əziz tutulduğunu və şəhidlərin adlarının xalqımızın qəlbində əbədi yaşayacağını söyləyib:

“Şəhid məzunların adlarını daşıyan bu auditoriyalarda şəhidlərin əziz xatirəsi tələbələr tərəfindən anılacaq, onların keçdiyi həyat yolu öyrəniləcək. Eyni zamanda burada müxtəlif anım tədbirləri, görüşlər keçiriləcək. Azərbaycan Dillər

Universitetinin kollektivi, tələbələrımız Vətən müharibəsində şəhid olmuş məzunlarımızın xatirəsini minnətdarlıq və ehtiram hissi ilə yad edir, onların əziz xatirəsini ürəklərində yaşadırlar. Vətən yolunda canından keçən oğullarımızla xalqımız fəxr edir. Universitetimizdə tez-tez qazilərlə görüşlər keçirilir, onlar öz döyüş yollarını tələbələrimizlə bölüşürlər. Əlbəttə, bu, gənclərin, tələbələrin vətənpərvərlik hissi ilə tərbiyə olunmasında və formalaşmasında böyük rol oynayır”.

Şəhidlərin valideynləri övladlarının xatirəsinin universitetdə əbədiləşdirilməsini və tələbələrin yaddaşında əbədi həkk olunmasını böyük qürurla və fərəhlə qarşılayıb, universitet rəhbərliyinə təşəkkür ediblər.

ADU-nun şəhid məzunları Teymur Osmanlı, Əzim Həsənov və Elvin Bayramovun adlarını daşıyan auditoriyalarda tələbələr üçün lazım olan bütün şərait yaradılıb. Şəhid məzunların fotoları, şəxsi əşyaları əks olunan dərs otaqlarında ADU-nun tələbələri öz bilik və bacarıqlarını artıracaq və şəhid məzunların xatirəsini daima əziz tutacaqlar.

Qeyd edək ki, Teymur Osmanlı ADU-nun Tərcümə, Əzim Həsənov Təhsil-1, Elvin Bayramov isə Beynəlxalq münasibətlər və regionşünaslıq fakültəsindən məzun olublar.

ADU Elmi xəbərlər

23 dekabr 2021-ci il tarixində Azərbaycan Dillər Universitetində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin 60 illik yubileyinə həsr olunmuş “Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri” mövzusunda elmi konfrans keçirilib. Əvvəlcə Azərbaycanın Respublikasının Dövlət Himni səsləndirilib, şəhidlərin xatirəsi bir dəqiqəlik sükutla yad edilib.

ADU-nun Elmi işlər üzrə prorektoru, professor Novruz Məmmədov konfrans iştirakçılarını salamlayıb, konfransın əhəmiyyətindən danışdı. Qeyd olunub ki, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin müdrik siyasəti və beynəlxalq aləmdə olan nüfuzu bu gün bir xalq olaraq, bir dövlət olaraq bizi daha güclü, daha xoşbəxt və daha parlaq gələcəyə doğru aparır. 44 günlük Vətən müharibəsi bu baxımdan ən böyük, ən yaddaqalan tarixi hadisələrdən biridir.

Bildirilib ki, ADU-nun rektoru, akademik, Xalq yazıçısı Kamal Abdulla bu konfransın həyata keçirilməsi istiqamətində xüsusi tapşırıqlar verib. Ölkənin müxtəlif ali təhsil müəssisələrindən, həmçinin orta məktəblərdən olan nümayəndələrin konfransda iştirakının önəmli bir məsələ olduğu vurğulanıb.

ADU-nun Sosial məsələlər və ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə prorektoru, millət vəkili Tamam Cəfərova yaradılan şəraitə və konfransın təşkilatçılığına görə universitet rəhbərliyinə təşəkkürünü bildirib. Qeyd olunub ki, ulu öndər Heydər Əliyevin misilsiz xidmətlərindən biri də məhz İlham Əliyev kimi xalqını, vətəninizi işıqlı sabahlara aparən, layiqli bir varisi yetişdirməsi olub: “Bu gün biz xoşbəxt xalqıq. Xoşbəxt xalqıq ki, bizim cənab Prezident İlham Əliyev kimi rəhbərimiz,

Ali Baş Komandanımız var. Onun 44 günlük Vətən müharibəsindəki sərkərdəliyi, bacarığı, cəsarəti və qətiyyəti sayəsində bu gün torpaqlarımız işğaldan azad olunub, bu gün Qarabağa böyük qayıdış var. Biz hər zaman inanırıq ki, o torpaqlara qayıdacağıq və qayıtdıq.”

ADU-nun Təhsil-1 fakültəsinin dekanı, professor Fikrət Cahangirov çıxışında konfrans iştirakçılarında uğurlar arzu edib, baş tutan konfransın aktuallığından danışib. Qeyd olunub ki, konfrans öz işini yüksək səviyyədə hazırlayıb, ölkənin bir sıra ali təhsil ocaqları bu işdə fəal rol oynayıblar: “Bu gün təhsil sahəsi dövlətin diqqət mərkəzindədir. Bu gün təhsilə olan qayğı bütün ölkə üzrə hiss olunmaqdadır. Ali Baş Komandan İlham Əliyevin həm beynəlxalq nüfuzu, həm ölkədə yürütdüyü uğurlu siyasəti hər birimizi sevindirir. Qalib bir xalqın nümayəndələri kimi biz də cənab Prezidentin ətrafında daha sıx birləşməli, ona dövlətçilik naminə görülən işlərində daha çox dəstək olmalıyıq. Bu gün keçirilən konfrans da məhz bu qəbildəndir. Konfrans elmi aspektdən əhəmiyyətli mövzu üzərində qurulub və elmi əlaqələrin inkişafı baxımından da önəmli əhəmiyyət daşıyır.”

Cəbrayıl rayon N.Aslanov adına Cocuq Mərcanlı kənd tam orta məktəbinin direktoru Zamin Həziyev konfrans iştirakçılarını bir arada görməkdən məmnun olduğunu bildirib, ADU-nun rektoru, akademik Kamal Abdullaya konfransın təşkilatçılığında göstərdiyi dəstəyinə görə təşəkkürünü bildirib. Azərbaycanın tarixi qələbəsindən danışan Zamin Həziyev əldə olunan qələbənin bütün Azərbaycan xalqının Ali Baş Komandanının ətrafında sıx birləşməsindən və ona olan inamdan irəli gəldiyini söyləyib.

UFAZ-ın direktoru Vazeh Əsgərov konfransın önəmli bir mövzu ətrafında təşkil olunduğunu, bu istiqamətdə aparılacaq işlərin zərurəti haqqında danışib. ADU-nun təşkilatçılığı ilə baş tutan konfransın cənab Prezidentin 60 illik yubileyinə həsr olunmasından danışan direktor, Azərbaycanın əldə etdiyi qələbənin tarixi bir uğur olduğunu və bundan sonra da Azərbaycanın uğurlarının davamlı olacağını bildirib.

Konfrans bölmə iclasları ilə yekunlaşıb.

ADU Elmi xəbərlər

Hörmətli müəlliflər!

Azərbaycan Dillər Universitetinin nəşri olan “ADU-nun Elmi Xəbərləri” sizi dilşünaslıq, ədəbiyyatşünaslıq, pedaqogika, psixologiya, tarix və digər elm sahələri üzrə məqalələr dərc etməyə dəvət edir. Jurnalın ildə 4 nömrəsi nəşr olunur. Məqalələr üç (3) dildə – Azərbaycan, rus, ingilis dillərində qəbul edilir. “ADU-nun Elmi Xəbərləri” yalnız elmi yeniliyi, originallığı ilə seçilən məqalələr dərc edir. Məqalələrin çapı pulsuzdur.

Məqaləyə dair tələblər

1. Məqalənin minimum həcmi 5 səhifə, maksimal həcmi 10 səhifə olmalıdır.
2. Məqalələrdə müəllif(lər)in adı, soyadı, işlədiyi müəssisə və onun ünvanı, müəllifin elektron poçt ünvanı göstərilməlidir.
3. Məqalələr Microsoft Word formatında (sətirlərarası interval – 1,5, şrift ölçüsü – 14, Times New Roman, kənarlar: sağdan 2 sm, soldan 3 sm, aşağı və yuxarıdan 2 sm) təqdim edilməlidir.
4. Açar sözlər (3-5 söz) üç dildə başlıqdan sonra kursivlə verilir.
5. Məqalələrdə istinad və mənbələrin göstərilməsi vacibdir. İstinad və mənbələr aşağıdakı qaydada göstərilir:
 - a) İstinad olunmuş ədəbiyyatın nömrəsi və səhifəsi mətnin daxilində göstərilir (Məsələn: [1] və ya [1, s.119].)
 - b) Eyni mənbəyə təkrar istinad olunarsa, həmin mənbə istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısındakı nömrə ilə göstərilir.
 - c) İstinad olunan mənbə nəşr olunduğu dildə göstərilir. Son 5– 10 ildə çap olunmuş əsərlərə üstünlük verilməsi tövsiyə olunur.
6. Məqalənin sonunda verilən ədəbiyyatın siyahısı əlifba ardıcılığı ilə, yaxud mənbəyə müraciət ardıcılığına görə tərtib olunmalıdır. Ədəbiyyat siyahısı aşağıdakı kimi verilməlidir:

Kitablar: müəllif, nəşrin adı, nəşr olunduğu yer, nəşr olunduğu il.
Məsələn: Abbasov E.Ə. Mətnin lingvistik təhlili. Bakı: Elm və təhsil, 2017.

Jurnal və ya məcmuələr: müəllif, məqalənin adı, çap olunduğu nəşrin adı, nəşrin №-si, çap olunma tarixi, çap olunduğu səhifələr.
Məsələn: İsmayılı Q.H. İngilis dilində suppletivlik // Filologiya məsələləri. 2016, №1, s.47-56.
Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.594– 609.
7. Məqalənin sonunda onun yazıldığı dildən başqa iki dildə (Azərbaycan, rus və ya ingilis dillərində) xülasələr verilməlidir. Xülasələr identik və məqalənin məzmununa uyğun olmalı, məqalənin adı tam göstərilməlidir.
8. Məqalələrlə birgə onun aid olduğu sahə üzrə elmi dərəcəsi olan mütəxəssisin rəyi və müvafiq kafedra iclasının protokolundan çıxarış təqdim olunmalıdır (yalnız Azərbaycandan olan müəlliflər üçün).

Dear Author!

The journal of Azerbaijan University of Languages "AUL Research Papers" invites you to publish your papers on different scientific fields, such as language studies, literatures, students, pedagogics, psychology, history etc. The journal is published quarterly. The papers for publication are accepted in three languages: Azerbaijani, Russian, and English. Only scientifically original papers are published in "AUL Research Papers" journal. Publication of papers is free of charge.

Publication Requirements

1. Paper should be a minimum of 5 pages in length and a maximum of 10 pages in length.
2. The author's name and surname, workplace and its address, his e-mail address must be written.
3. The papers must be written in MS Word format (spacing 1.5, Font: Times New Roman 14 pt., margins: 2 cm on the right side, 3 cm on the left side, 2 cm on the top and bottom).
4. The key words 3–5 words must be given in italics in three languages after the title.
5. It is important to give references and sources in the papers. References and sources must be given in the following way:
 - a) In-text citation should be formatted in the following way: e.g.: [1] or [1, p.119];
 - b) Repeated reference to the same source, must be given under the same number of the references;
 - c) References must be given in the original language. It is advisable to use the references of the latest 5–10 years.
6. All bibliographical references given at the end of the paper must be numbered according to the use order or to the order marked in the text.

Reference must be written in the following way:

Books: author, title, publication, place and year
For example: Abbasov E.A Linguistic Analysis of the Text. Baku: Science and Education, 2017.

Journals or collections: author, title of the paper, title of the publication, issue number, date of publication, pages.
For example: Ismaili G.G. Suppletivism in the English Language. // Philological Issues, 2016, № 1, pp.47–56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago Linguistic Society, 1976, pp.594–609.
7. At the bottom of the paper, except the original language of paper, the abstract must be written in two languages. The abstracts must be identical and appropriate to the content of the paper. The title of the paper must be written fully.
8. Doctor of Sciences' review on a certain scientific field and extract from the Protocol of the department meeting are required for the paper to be printed (only for Azerbaijani authors).

Уважаемые авторы!

Редакция издательства “Вестник АУЯ” принимает статьи по языковедению, литературоведению, педагогике, психологии и другим областям науки. Статьи принимаются на английском, русском или же азербайджанском языках. В год выходят четыре (4) номера журнала. Плата за публикацию не требуется.

Требования к публикации

1. Максимальный объем статьи 10 полных страниц, минимальный – 5 полных страниц.
2. Должны быть указаны имя, фамилия автора (авторов), место и адрес его работы, адрес электронной почты.
3. Статьи должны быть представлены в формате MS Word (межстрочный интервал – 1,5, размер шрифта – 14, Times New Roman; поля – 2 см. справа, 3 см. слева, отступы сверху и снизу – по 2 см).
4. Ключевые слова должны быть приведены на трех (азербайджанский, русский и английский) языках (3-5 слов) после заглавия жирными буквами.
5. Необходимым условием является указание использованных источников. Названия источников даются в следующем порядке:
 - а) Список использованной литературы, представленный в конце статьи, должен быть составлен в алфавитном порядке или в порядке обращения к источнику в тексте.
 - б) номер источника и страница указываются в самом тексте (Например: [1] или [1, с.119]).
 - в) В случае повторного обращения к источнику его номер приводится по списку использованной литературы .
6. Источники (литература) должны быть пронумерованы в алфавитном порядке или же в порядке их использования в тексте.

Книги: автор, название, место и год издания.
Например: Аббасов Э.А. Лингвистический анализ текста. Баку: Наука и образование, 2017.

Статьи, опубликованные в журналах или сборниках: автор, название статьи, название издания, номер издания, дата опубликования, страницы.
Например: Исмаиллы Г.Г. Супплетивизм в английском языке. // Вопросы филологии. 2016, №1, с.47– 56.

Stampe D. Cardinal Number Systems // Papers from the 12th Regional Meeting. Chicago linguistic society, 1976, p.594– 609.
7. В конце статьи кроме языка её написания необходимо дать резюме на двух языках (азербайджанский, русский или английский). Резюме должны быть идентичны, соответствовать содержанию статьи и обязательно содержать её название.
8. Вместе со статьёй необходимо представить отзыв специалиста, имеющего ученую степень в соответствующей области, а также выписку из протокола заседания кафедры (только для авторов из Азербайджана).

Çapa imzalanıb: 15.09.2021
Format: 84x108 1/16. Qarnitur: Times.
Həcmi: 7.75 ç.v. Tiraj: 300.

Redaksiyanın ünvanı:
Az1014, Bakı şəhəri, R.Behbudov küçəsi, 134. Azərbaycan Dillər Universiteti,
Email: aduelmixeberler@gmail.com

**AZƏRBAYCAN
DİLLƏR UNIVERSİTETİ**

Az1014, Bakı, R.Behbudov küç., 134

e-mail: info@adu.edu.az

www.adu.edu.az